

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

3

1964

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3

ТРАВЕНЬ —
ЧЕРВЕНЬ

1964

РІК ВИДАННЯ ВОСЬМИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- О. В. Авілов — За велику хімію 3
І. Я. Ковальов — Програма КПРС про захист соціалістичної Вітчизни
З історії КП України в роки Великої Вітчизняної війни 13
М. О. Буцько — Партиїне будівництво на Україні в роки Великої Вітчизняної
війни (грудень 1942—1945 рр.) 24
В. М. Немятий (*Миколаїв*) — Створення і діяльність партійного підпілля на
півдні України (1941—1944 рр.) 34
М. Л. Бабій (*Вінниця*) — Партиїне керівництво антифашистською боротьбою
на Вінниччині 41

ПОВІДОМЛЕННЯ

- В. В. Горак — Пропаганда і впровадження передового досвіду в сільському
господарстві (1953—1963 рр.) 50
Д. І. Юхнович (*Москва*) — Роль робітничого класу УРСР у матеріально-тех-
нічному розвитку районів цілинних земель Казахстану (1954—1962 рр.) 57
М. К. Колісник (*Харків*) — Безпартійні робітничо-селянські конференції в
1920 р. 63
Ю. П. Лавров — Іноземні капіталовкладення у металургійну промисловість
півдня України 69
Г. Д. Вервес — Тарас Шевченко серед польських друзів 75

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- Г. А. Боровиков (*Середина Буда, Сумської обл.*) — Заходи парторганізацій
України по зміцненню кормової бази тваринництва (1953—1958 рр.) 81
П. С. Федорчак (*Івано-Франківськ*) — Політико-виховна робота комсомоль-
ських організацій підприємств важкої індустрії західних областей України
(1959—1961 рр.) 82
Г. М. Рейтер — До питання про початок монополізації цукрової промисловості
Правобережної України 83
А. В. Тарасенков (*Черкаси*) — Дальший розвиток СЕПН лєнінської теорії
соціалістичної революції 84

ЗАМІТКИ

- Р. А. Худяк — Зростання кваліфікації та культурного рівня гірників Донбасу
(1951—1955 рр.) 86
М. В. Коваль — Сторіжкі культурних і наукових зв'язків Української РСР з
зарубіжними країнами в роки Великої Вітчизняної війни 90
Ю. В. Бабко — Проведення чистки рядів парторганізації України в 1933—
1934 рр. 94
Ю. В. Примеров (*Дьвін*) — До питання про боротьбу з фракційною групою
Пятакова у Донбасі (між X і XI з'їздами партії) 100
А. З. Барабой — З історичного коментаря до творів Т. Г. Шевченка 104

Успішно завершено роботу над «Історією міст і сіл Української РСР». 108

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

О. У. Верховний — Вкладання історії в заочній середній школі 111
А. В. Іванченко (*Івано-Франківськ*) — Топоімічні заняття учнів 112

НАШ КАЛЕНДАР

М. Д. Березовчук (*Умань*) — Комітети бідноти України 114
В. Ф. Панібудьласка* — Трипільський похід в червні—липні 1919 р. 116
М. А. Жовтобрюх — Вклад О. О. Шахматова у вітчизняну науку. 120
Владислав Серчок (*Польща*) — До 600-річчя Краківського Ягеллонського університету 122

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

І. П. Кожукало, В. І. Юрчук — Й. Д. Черниш. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958) 127
Ф. П. Шевченко — 3. Першина. Ймени Январского восстания 129
С. К. Корнієнко, П. К. Стоян* — О. Михайлов. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929—1941 рр.) 130
М. Ю. Раковський (*Одеса*)* — «Моряки в боротьбі за владу Советов на Україні» 132
Г. А. Арутюнов (*Москва*), О. Г. Михайлюк (*Луцьк*)* — Ф. Є. Лось. Робітничий клас України в 1907—1913 рр. 133
О. А. Гельфман (*Одеса*), [О. М. Меліхов] (*Одеса*) — В. И. Астахов. Курс лекцій по русской историографии, ч. 2. 134
О. О. Зимін (*Москва*) — І. Д. Бойко. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. 136
В. М. Кулаковський (с. *Лишня, Київської обл.*), М. В. Феленко (*Мариуполь*)* — І. М. Шекера. Міжнародні зв'язки Київської Русі 138
Д. І. Мишко* — М. Н. Тихомиров. Россия в XVI столетні. 140
А. В. Сапцевич* — «Детская энциклопедия», тт. 7—9. 141
В. С. Коваль* — А. К. Мартиненко. Друга світова війна. 143
В. А. Жебокрицький, І. Сидельников (*Харків*) — Д. Косев, Хр. Христов, Д. Ангелов. Кратка история на България. 145

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Л. Г. Москвич, О. Т. — Ювілейні сесії, присвячені 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка 147
О. В. Молодчиков, Ю. В. Петрушко (*Львів*) — Відзначення 400-річчя російського книгодрукування 149
Л. Г. Ляшенко — Засідання координаційної ради з історії міжнародного робітничого і національно-визвольного руху 150
А. А. Гаврюк — Творець радянської військової науки 151
А. Д. Яворченко — Зв'язки радянських і польських істориків партії 151
В. Й. Довженко — Археологи про слов'ян на Дунаї 152
Л. А. Коваленко (*Кам'янець-Подільський*), І. С. Винокур (*Кам'янець-Подільський*) — Хмельницьке історико-краєзнавче товариство 154
С. В. Малкієль (*Сули*) — Перші підсумки роботи по написанню історії міст Сумської області 154
В. О. Сидоренко — Опис історико-культурних пам'яток м. Києва. 156
О. Д. Уманець — Обговорення наукової доповіді 156

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Л. А. Ляховецький (*Москва*) — Коли виникла історична наука? 157
І. В. Гарнага (*Кам'янець-Подільський*) — Деякі зауваження до історичного нарису 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), І. Л. Бутич, І. О.³³ Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, В. І. Петров, А. В. Санцевич (заст. відповідального редактора), М. В. Черненко, В. А. Чирко, П. М. Шморгун (заст. відповідального редактора).Відповідальний секретар Л. Д. Мришук
Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон: Б-9-71-31.

Статті

О. В. А В І Л О В,

завідуючий відділом хімічної промисловості і нафтопереробки ЦК КП України

ЗА ВЕЛИКУ ХІМІЮ

Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії, наполегливо і послідовно перетворюючи у життя історичні рішення XXII з'їзду КПРС і нової Програми партії, добився великих успіхів у створенні матеріально-технічної бази комунізму, в розвитку продуктивних сил країни, дальшому посиленні її могутності, в зростанні добробуту народу, у вихованні нової людини. Надаючи першорядного значення питанням господарського будівництва, Комуністична партія невпинно удосконалює керівництво промисловістю, будівництвом і сільським господарством. Проведена на основі рішень листопадового (1962 р.) Пленуму ЦК КПРС перебудова партійних органів за виробничим принципом дала можливість партійним організаціям більш конкретно і цілеспрямовано керувати промисловістю, будівництвом і сільським господарством. Партія вжила важливих заходів до поліпшення планування, централізації технічної політики, більш правильної організації капітального будівництва і підвищення рівня всієї економічної роботи.

В сучасних умовах першорядного значення набирає переважний розвиток найбільш прогресивних галузей народного господарства, які дають можливість за короткі строки одержати максимальний економічний ефект від капітальних вкладень. Однією з найважливіших таких галузей є хімічна промисловість, а головним напрямом у розвитку економіки країни — хімізація всього народного господарства. «Найновіші досягнення науки і техніки, вітчизняна і зарубіжна практика останніх років,— говорив М. С. Хрущов,— дедалі повніше розкривають зростаючі потенціальні можливості хімічної індустрії, підносять її роль у розвитку продуктивних сил суспільства»¹.

Ось чому велике історичне значення має грудневий (1963 р.) Пленум ЦК КПРС, на якому було широко обговорено питання про прискорений розвиток хімічної промисловості як найважливішої умови піднесення народного господарства країни в цілому і особливо в таких життєво важливих галузях, як сільське господарство і виробництво товарів народного споживання. Пленум ЦК КПРС намітив грандіозну програму хімізації народного господарства, якої не знала історія. Здійснення цієї програми дає можливість ще вище піднести економічну могутність Радянського Союзу, розв'язати проблему створення достатку продуктів харчування, відкриває безмежні можливості для виробництва надзвичайно широкого і різноманітного асортименту високоякісних товарів народного споживання.

¹ М. С. Хрущов. Прискорений розвиток хімічної промисловості — найважливіша умова піднесення сільськогосподарського виробництва і зростання добробуту народу. Доповідь і заключне слово на пленумі ЦК КПРС 9 і 13 грудня 1963 року, К., 1964, стор. 12.

Свого часу В. І. Ленін назвав електрифікацію всієї країни другою Програмою партії. Тепер поряд з електрифікацією величезного значення набуває хімізація народного господарства. Визначаючи роль хімії у створенні матеріально-технічної бази комунізму, М. С. Хрущов говорив на Пленумі: «Коли б був живий Володимир Ілліч Ленін, то, очевидно, тепер він сказав би приблизно так: комунізм — є Радянська влада плюс електрифікація всієї країни, плюс хімізація народного господарства»². В цих словах стисло і точно визначено місце хімії у розвитку економіки нашої країни на даному етапі її розвитку.

В. І. Ленін учив, що після перемоги соціалістичної революції основним фронтом боротьби за комунізм стає господарське будівництво. Великого значення Володимир Ілліч у розвитку соціалістичної економіки надавав хімії та хімічній промисловості. Ще на світанку Радянської влади з ініціативи Леніна у Вищій раді народного господарства був створений спеціальний відділ хімічної промисловості. У 1918 р. В. І. Ленін писав: «Піднесення продуктивності праці потребує, насамперед, забезпечення матеріальної основи великої індустрії: розвитку виробництва палива, заліза, машинобудування, хімічної промисловості»³.

Комуністична партія, радянський народ, виконуючи ленінські заповіді, створюючи матеріально-технічну базу соціалізму, велику увагу приділяли й розвитку хімічної промисловості. Після громадянської війни та іноземної інтервенції, поряд з відновленням дореволюційного рівня хімічної промисловості, розпочалось будівництво нових підприємств. Особливо інтенсивно розвивалась хімічна промисловість у роки перших п'ятирічок. Будувались нові заводи, що оснащувались вітчизняним та імпортним устаткуванням, створювались великі науково-дослідні й проектні організації, розширювались науково-дослідні й експериментальні роботи. В цей період створюється могутня вітчизняна хімічна наука. Радянські вчені й конструктори створили велику кількість нових хімічних виробництв. В роки Великої Вітчизняної війни все цінне устаткування й частину підприємств було евакуйовано у східні райони країни. Хімічна промисловість була повністю переведена на оборону країни від німецько-фашистських загарбників.

У післявоєнні роки головна увага була зосереджена на відбудові хімічних підприємств, зруйнованих в період Великої Вітчизняної війни. Одночасно з цим успішно розроблялись нові технологічні процеси, велись перспективні дослідження з метою переведу хімії на нові види сировини і розширення асортименту хімічної продукції. Проте в цей час особливо стало помітним відставання хімічної промисловості у нашій країні.

Після того, як була відбудована зруйнована війною хімічна промисловість, тобто приблизно до початку 1950 р., даліше її зростання проходило головним чином за рахунок інтенсифікації діючого устаткування, що, звичайно, не могло дати значного збільшення виробництва хімічної продукції, а капітальне будівництво виражалось у обмеженому розширенні підприємств — нові великі підприємства майже не будувались. Не здійснювалось також в цей період істотного удосконалення технології виробництва. Розвиток йшов переважно по лінії збільшення кількості апаратури без зміни її конструкції. Передова хімічна наука і техніка розвинутих капіталістичних країн вивчались і запозичувались дуже обмежено. Найновіші розробки радянських учених і конструкторів впроваджувались у виробництво занадто слабо.

² М. С. Хрущов. Назв. праця, стор. 12.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 223.

Все це привело до того, що в ці роки вітчизняна хімічна промисловість продовжувала все більше й більше відставати і за масштабами виробництва, і за технічним оснащенням підприємств від хімічної промисловості провідних капіталістичних країн.

Комуністична партія, її Центральний Комітет на чолі з М. С. Хрущовим після 1953 р. послідовно, крок за кроком створювали необхідні передумови для рішучого переходу до хімізації народного господарства. В країні створено першокласну індустрію, високорозвинуте соціалістичне сільське господарство, підготовлено численні висококваліфіковані кадри. Радянська наука в багатьох вирішальних галузях зайняла провідне місце у світі. Велике значення для дальшого прискороного розвитку хімічної промисловості мав травневий (1958) Пленум ЦК КПРС, який поклав кінець застою в розвитку хімічної промисловості. Вперше за багато років з ініціативи М. С. Хрущова було поставлено завдання ліквідувати відставання хімічної промисловості і піднести її до рівня, який відповідав би вимогам народного господарства нашої країни.

Після травневого Пленуму ЦК незрівнянно зросли темпи розвитку хімічної промисловості. Цей період характеризується значним розширенням науково-дослідних і проектних робіт, створенням у республіках великої кількості філіалів союзних інститутів і конструкторських бюро, зростанням числа експериментальних установок на промислових підприємствах. Розвиток хімічної промисловості проходив, головним чином, уже за рахунок введення в дію нових потужностей, хоча питанням інтенсифікації, як і раніше, приділялась необхідна увага.

У створенні хімічної промисловості Україні належала визначна роль. Після 1958 р. у розвиток хімічної індустрії республіки вкладено понад 800 млн. крб. Проведено значну роботу по будівництву, реконструкції і розширенню підприємств хімічної промисловості. Збудовано і введено в дію понад 40 великих підприємств, зокрема, такі як Роздольський гірничохімічний комбінат, Дніпропетровський шинний, Черкаський і Чернігівський заводи синтетичного волокна.

Хімічна промисловість республіки розвивалась також по шляху удосконалення технологічних процесів, розширення і реконструкції, докорінної зміни профілю діючих підприємств. За рахунок цього досягнуто значного збільшення потужностей таких підприємств, як Лисичанський і Рубіжанський хімічні комбінати, Дніпродзержинський і Горлівський азотнотукові заводи, Сумський суперфосфатний і Костянтинівський хімічний заводи та багато інших підприємств. В цей період широко розгорнулось будівництво складних хімічних підприємств на базі комплексного використання сировини і відходів виробництва, максимальної автоматизації і механізації технологічних процесів і трудомістких робіт. Серед важливіших об'єктів будівництва слід назвати Новостебниківський калійний, Калушський хіміко-металургійний і Черкаський хімічний комбінати, Кременчуцький нафтопереробний завод, Сокальський завод штучного волокна та ін.

Все це вимагало широкого розвитку науково-дослідних і проектних робіт, без чого неможливо було здійснювати перебудову хімічних підприємств на базі сучасної техніки і будівництво нових могутніх підприємств. З цією метою на Україні були створені й розширені деякі науково-дослідні й проектні інститути. До них насамперед слід віднести філіали Державного науково-дослідного і проектного інституту азотної промисловості в Северодонецьку і Дніпродзержинську, які очолили проектування підприємств азотної промисловості і основного органічного синтезу в республіці та здійснення багатьох наукових розро-

бок. Ці філіали зараз можуть самостійно вирішувати складні питання розвитку азотної промисловості. У Києві був організований філіал проектного інституту штучного волокна, який став вирішувати питання створення сучасної промисловості хімічних волокон, та ін.

Рішення травневого (1958 р.) Пленуму ЦК КПРС з великим задоволенням зустріли всі трудящі нашої країни і насамперед хіміки. На підприємствах хімічної промисловості широко розгорнулось соціалістичне змагання за дострокове виконання і перевиконання виробничих планів, підвищення продуктивності праці, поліпшення техніко-економічних показників. З великою силою проявилась технічна й організаційна творчість робітників, інженерів, техніків, службовців хімічних заводів, науково-дослідних і проектних інститутів, спрямована на удосконалення існуючої технології виробництва, максимальну інтенсифікацію хімічної апаратури, збільшення потужностей виробництва без значних капітальних вкладень.

У боротьбі за велику хімію вирости десятки й сотні робітників, якими може пишатися вся наша країна. Далеко відомий за межами республіки майстер виробництва синтетичного аміаку із Дніпродзержинського азотнотукового заводу М. Моргуна, який першим добився успіхів у підвищенні продуктивності коксових апаратів, що тоді було найбільш вузьким місцем на заводі. З року в рік поліпшувались показники роботи цієї важливої ділянки виробництва синтетичного аміаку. Приклад М. Моргуна наслідували багато робітників та інженерно-технічних працівників Дніпродзержинського азотнотукового заводу. Внаслідок удосконалення виробництва й широкого розповсюдження найбільш раціональних методів управління технологічними процесами, впровадження досвіду передовиків потужність заводу збільшилась майже на 30%.

Багато років підряд добивається високих показників у роботі апаратів поділу коксового газу в аміачному виробництві начальник зміни Горлівського азотнотукового заводу О. Штих. Заслуга О. Штиха, як і М. Моргуна, полягає в тому, що він зумів передати свій досвід іншим робітникам. Досягнення цих передових майстрів хімії стали здобутком всієї азотної промисловості, а сільське господарство одержало додатково до плану десятки тисяч тонн мінеральних добрив.

Ентузіасти своєї справи є і в інших галузях хімічної промисловості. Недавно в числі великої групи хіміків Роздольського гірничохімічного комбінату орден Леніна одержав автоклавник І. Коваль. Він добився найкращих показників роботи апаратів для виплавки сірки і значною мірою сприяв тому, що проектна потужність комбінату була освоєна на два з половиною роки раніше строку.

Після травневого Пленуму ЦК КПРС хімічна промисловість України уже випереджала за темпами інші галузі промисловості. Якщо валова продукція всієї промисловості республіки збільшилась у 1963 р. порівняно з 1958 р. у 1,6 раза, то хімічної промисловості — в 2,2 раза, в тому числі виробництво мінеральних добрив зросло у 2 рази, хімічних волокон у 2 рази, пластичних мас і синтетичних смол в 1,6 раза. За п'ять років семирічки вироблено більше мільйона мінеральних добрив, 4 тис. т хімічних волокон, значну кількість соди, аміаку та інших продуктів.

Значно поліпшилися техніко-економічні показники хімічної промисловості. Продуктивність праці за п'ять років зросла на 33,6% проти 25,2% за планом. Знижено собівартість основних видів хімічної продукції, що дало надпланової економії більш як на 30 млн. крб.

Отже, після травневого Пленуму ЦК зроблено немало. Проте, як

відмітив грудневий Пленум ЦК КПРС, багато партійних, радянських і господарських органів далеко не повністю використовували наявні можливості для розвитку хімічної промисловості. Частина капітальних вкладень, виділених на будівництво і реконструкцію хімічних підприємств, своєчасно не освоювалась. Деякі хімічні підприємства споруджувались занадто повільно, затягувались строки освоєння проектних потужностей нових і реконструйованих заводів та виробництв. Хімічне машинобудування відставало від потреб швидкозростаючої хімічної промисловості. У ряді випадків якість продукції багатьох хімічних виробництв не відповідала поставленим вимогам. Деякі партійні організації і ради народного господарства не займалися повсякденно будовами хімії і роботою діючих підприємств як найважливішою і першочерговою справою.

Виходячи з інтересів комуністичного будівництва, Пленум ЦК КПРС вказав на необхідність «зосередити увагу партії і народу на прискореному розвитку хімічної індустрії, широкому використанні досягнень хімії для технічного прогресу в народному господарстві, дальшого збільшення виробництва продуктів сільського господарства і товарів народного споживання»⁴.

Після грудневого Пленуму ЦК наша країна вступила в новий період свого розвитку, який характеризується широкою хімізацією всіх галузей народного господарства. Хімізація промисловості і сільського господарства поставлена в один ряд з електрифікацією як важливіша умова комуністичного будівництва. Цей висновок Пленуму є новим творчим вкладом у революційну теорію і практику. Рішення Пленуму—це грандіозний план розвитку хімічної промисловості, який дасть можливість прискорити технічний прогрес у промисловості і сільському господарстві, швидше створити достаток товарів народного споживання і продуктів харчування, наблизить створення матеріально-технічної бази комунізму.

Грудневий Пленум ЦК КПРС доручив Держплану СРСР і Радам Міністрів союзних республік передбачити у народногосподарських планах збільшення у 1970 р. виробництва мінеральних добрив до 70—80 млн. т, хімічних засобів захисту рослин до 800—900 тис. т, хімічних волокон до 1 млн. 350 тис. т, пластичних мас до 3,5—4 млн. т. Щоб досягти такого рівня виробництва, необхідно побудувати за сім років у 5—10 разів більше хімічних підприємств, ніж їх було побудовано за всю історію хімічної промисловості нашої країни. Це завдання надзвичайно складне, проте ми його повинні успішно вирішити, щоб перемогти у мирному змаганні з капіталістичними країнами і виконати програму побудови комуністичного суспільства в нашій країні.

У створенні великої хімії Радянського Союзу важливу роль відіграє і буде відігравати Україна. Перебуваючи весною 1963 р. на Лисичанському хімічному комбінаті, М. С. Хрущов дав високу оцінку колективу цього комбінату і підкреслив значення хімічної промисловості нашої республіки для всієї країни. Уже в 1963 р. хімічна індустрія України давала 33% — загальносоюзного виробництва соди, 25% — мінеральних добрив, 25% — сірчаної кислоти, значну кількість іншої хімічної продукції.

Хоча в майбутньому питома вага продукції хімічної промисловості України в загальному обсязі союзного виробництва буде знижуватися

⁴ «Прискорений розвиток хімічної промисловості — найважливіша умова підняття сільськогосподарського виробництва і зростання добробуту народу. Постанова Пленуму ЦК КПРС на доповідь товариша М. С. Хрущова, прийнята одногосно 13 грудня 1963 року», К., 1963, стор. 11.

у зв'язку з бурхливим розвитком хімії в інших республіках, однак абсолютна величина хімічного виробництва буде зростати швидкими темпами. Так, виробництво мінеральних добрив порівняно з рівнем 1963 р. збільшиться до 1971 р. у три рази, хімічних волокон у п'ять раз, пластичних мас і синтетичних смол до 1,2 млн. тон і т. д.

За попередніми намітками, у республіці передбачається побудувати десятки нових хімічних підприємств, реконструювати і розширити практично всі діючі заводи. Зокрема, у Львівському раднаргоспі в Яворові намічається створити могутній комбінат для виробництва природної сірки і збільшити потужність діючого Роздольського гірничохімічного комбінату. У м. Калуші на базі родовища калійних солей передбачається створити комплекс електрохімічних і хімічних виробництв, які будуть випускати пластичні маси і напівпродукти до них, велику кількість концентрованих калійних добрив, білу сажу та багато іншої хімічної продукції. З часом це буде одне з найбільших підприємств Радянського Союзу.

Територія Львівського раднаргоспу особливо перспективна для розвитку хімічної промисловості. Раднаргосп має у своєму розпорядженні великі запаси високоякісної, безсіркової нафти, природного газу, сірки, калійних і кухонної солей. Район багатий водними ресурсами. Все це дозволяє розвивати виробництво азотних і калійних добрив, пластичних мас і синтетичних смол, хімічних реактивів, каучуку.

Щоб були реальні можливості для створення великої хімії на заході України, необхідно форсувати геологічні дослідження території Львівського економічного району з метою розширити промислові запаси нафти, природного газу, калійних солей і сірки.

У розвитку хімічної промисловості України значне місце належить промисловому використанню мінеральних ресурсів Криму. Йдеться насамперед про переробку сивашської «ропи», у якій міститься кухонна сіль, магній, бром, йод та інші цінні елементи. За даними попередніх техніко-економічних розрахунків на базі Сиваша є можливість побудувати великі хімічні підприємства, що вироблятимуть каустичну і кальциновану соду, двоокис магнія, двоокис титана, сірчану кислоту і фосфатні добрива. Згодом, у зв'язку з відкриттям у Криму родовищ нафти і газу, можливий розвиток складних хімічних підприємств, що, головним чином, даватимуть азотні добрива й продукти органічного синтезу.

Як і раніше, залишається сприятливою перспектива для розвитку хімічної промисловості Донбасу і Придніпров'я, враховуючи її кооперацію з вугільною і металургійною промисловістю. Тут передбачається дальше розширення нині діючих підприємств, що випускають азотні добрива, — Дніпродзержинського і Горлівського азототукових заводів, Лисичанського хімічного комбінату. У Донбасі повинно бути розгорнуто будівництво хімічного комбінату у м. Старобешеві, підприємств по випуску виробів із склопластиків, хімічного волокна, переробці пластичних мас та багато інших хімічних комплексів.

Особлива увага буде звернена на виробництво автомобільних шин, кількість яких у 1970 р. збільшиться у кілька разів. Незважаючи на те, що Дніпропетровський шинний завод випускає широкий асортимент шин, тепер це не задовольняє народне господарство. Передбачається не тільки збільшити кількість і розширити асортимент шин, а й значно поліпшити їх якість, насамперед тривкість покриття.

У республіці намічається побудувати новий завод синтетичного каучуку на Кременчужському нафтопереробному заводі. Ставиться завдання одержувати не звичайний синтетичний каучук, який освоєний

нашою промисловістю багато років тому, а такий, який би не тільки не поступався по якості натуральному, а й переважав його за такими найважливішими показниками, як термостійкість, морозостійкість, стертість, старіння, стійкість щодо мас і органічних розчинів та іншими якостями. Створення такого каучуку дозволить відмовитися від імпорту натурального і в кілька разів підвищить строк служби шин та інших виробів із каучуку.

На Україні буде розвиватися й «мала хімія». Велику увагу при розробці нового народногосподарського плану на 1964—1970 рр. приділяється розширенню виробництва хімічних реактивів і особливо чистих речовин, товарів побутової хімії, різних миючих засобів, поверхово активних речовин, додатків до мас і палива, що підвищують строк служби двигунів і машин.

За попередніми підрахунками для здійснення грандіозної програми будівництва великої хімії на Україні необхідно витратити понад чотири мільярди карбованців, в тому числі два мільярди карбованців на підприємства, що вироблятимуть мінеральні добрива і хімічні засоби захисту рослин.

Це буде вимагати корінної перебудови організації будівництва хімічних підприємств, хімічного машинобудування, промисловості, що переробляє хімічні продукти, системи транспорту, збереження та використання добрив і отрутохімікатів у сільському господарстві.

Машинобудування уже зараз не задовольняє потреб в устаткуванні нових об'єктів хімічної промисловості. А починаючи з 1966 р. темпи будівництва хімічних підприємств збільшуються порівняно з 1963 р. майже у три рази. Це значить, що і хімічного устаткування потрібно буде в три рази більше, ніж його вироблялось машинобудівними заводами до цього часу. А якщо врахувати, що заводи хімічного машинобудування республіки будуть постачати устаткування на багато хімічних будов не тільки України, а й всього Радянського Союзу, то стане зрозумілою вся важливість і складність цієї проблеми. Вирішити її не можна без будівництва нових і розширення діючих заводів хімічного машинобудування. Одночасно з розширенням і реконструкцією необхідно буде здійснити сувору спеціалізацію машинобудівних підприємств, рішуче звільнити їх від замовлень інших галузей промисловості.

Однак, мабуть, найбільш складні завдання стоять перед будівельниками республіки. Уже починаючи з 1964 р. необхідно приступити до зміцнення будівельних баз хімічної промисловості. І це потрібно робити негайно, щоб успішно підготуватися до розгортання будівництва підприємств хімічної індустрії. Здійснення програми створення великої хімії, наміченої грудневим Пленумом ЦК КПРС, вимагає винятково чіткої організації будівництва і безперебійного забезпечення будов проектною документацією, матеріалами, устаткуванням, робочою силою. Зараз у республіці вже вживаються необхідні заходи. У системі Міністерства будівництва України створені спеціальні управління, які будуть займатися будовами хімії, зміцнюються будівельні бази, складений план їх дальшого розвитку. Важливе значення для створення великої хімії має підготовка висококваліфікованих робітників, інженерів і техніків усіх спеціальностей, зв'язаних з хімічним виробництвом. Необхідно докорінно поліпшити організацію науково-дослідних і проектних робіт. Уже зараз готується проектна документація на будови нової семирічки, розробляється генеральний план розміщення хімічних заводів по районах нашої країни.

Повинні бути насамперед створені всі необхідні умови для ефек-

тивної роботи науково-дослідних інститутів, проектно-конструкторських організацій і промислових експериментальних установок. Не можна миритися з таким становищем, коли науково-дослідні роботи інколи затягуються на багато років і їх результати не впроваджуються вчасно у виробництво. План великої хімії вимагає, щоб проектна документація готувалась у суворо визначені строки і при високій якості. Тому проектні інститути необхідно зміцнити найбільш кваліфікованими спеціалістами, що мають достатній досвід роботи у промисловості, і докорінно поліпшити організацію науково-дослідних робіт.

Виконання програми створення великої хімії дасть можливість Радянському Союзу перегнати всі провідні капіталістичні країни світу, в тому числі й Сполучені Штати Америки як за абсолютним виробництвом хімічної продукції, так і за виробництвом її на душу населення. Це не тільки господарське, а й великої ваги політичне завдання. Йі розв'язання вимагає всебічної мобілізації сил радянського народу і матеріальних ресурсів країни.

Боротьба за створення хімічної індустрії стала справою всієї партії, всього народу, ударним фронтом комуністичного будівництва. 24—25 грудня 1963 р. відбувся Пленум ЦК КП України, який обговорив доповідь кандидата у члени Президії ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КП України тов. П. Ю. Шелеста про підсумки грудневого Пленуму ЦК КПРС і завдання Комуністичної партії України по прискореному розвитку хімічної промисловості — найважливішої умови піднесення сільськогосподарського виробництва і зростання добробуту народу. Пленум ЦК КП України цілком і повністю схвалив і прийняв до неухильного виконання рішення грудневого Пленуму ЦК КПРС.

Питання великої хімії були предметом конкретного обговорення пленумів обкомів, міськкомів, райкомів партії, партійних комітетів виробничих управлінь, зборів партійного активу, первинних організацій, загальних зборів трудящих. Сприймавши рішення грудневих пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, комуністи і комсомольці, робітники і колгоспники, трудова інтелігенція республіки докладають усіх сил до того, щоб швидше виконати завдання, намічені партією.

Успіх здійснення величної програми розвитку хімічної промисловості вирішальною мірою залежить від розуміння кожною радянською людиною історичного значення рішень грудневого Пленуму ЦК КПРС, від вміння партійних організацій спрямувати високу політичну й виробничу активність трудящих на успішне виконання конкретних завдань хімізації народного господарства. З цією метою у містах і селах республіки розгорнулась широка робота по роз'ясненню трудящим рішень і матеріалів грудневих пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України. На підприємствах, будовах, в колгоспах і радгоспах, установах і учбових закладах тисячі пропагандистів, лекторів і агітаторів виступили з доповідями, лекціями, провели бесіди про грандіозний план хімізації народного господарства.

Щоб подати допомогу партійним організаціям у пропаганді рішень грудневих пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, а також виступити з лекціями перед трудящими з питань розвитку хімічної промисловості та хімізації народного господарства, в області республіки було відраджено членів і кандидатів у члени ЦК, членів ревізійної комісії ЦК КП України, депутатів Верховної Ради УРСР, керівних працівників республіканських організацій та відомств. Ідеологічний відділ ЦК КП України надіслав в усі області республіки пропагандистські групи, до складу яких увійшли видатні вчені, викладачі київських вузів, спеціалісти народного господарства, кращі пропагандисти і лектори.

Обкоми КП України направили на підприємства, в колгоспи і радгоспи пропагандистські групи з числа керівних працівників, науковців і спеціалістів, які роз'яснювали трудящим рішення пленумів, допомагали їм визначити місце у всенародному поході за велику хімію. Зокрема, партійні організації Київської області для проведення політичної роботи на місцях надіслали 700 пропагандистів і лекторів, Запорізької — 600, Харківської — 400, Ровенської — 300, Івано-Франківської — 300.

З участю пропагандистської групи ЦК КПРС у найбільших промислових центрах республіки були проведені кущові семінари ідеологічних працівників, пропагандистів, лекторів з питань пропаганди рішень і матеріалів Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України та мобілізації трудящих на перетворення їх у життя.

Активізували свою роботу по пропаганді хімічних знань республіканське товариство «Знання» та його місцеві відділення і групи. З цієї метою вони використовують найрізноманітніші форми пропаганди — постійно діючі лекторії, цикли лекцій, науково-тематичні конференції, диспути, хімічні олімпіади, зустрічі з вченими, вечори запитань і відповідей тощо.

Обговорюючи і вивчаючи рішення та матеріали грудневих пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, колективи трудящих розробляють практичні заходи по втіленню в життя їх рішень, беруть на себе підвищені зобов'язання, розгортають соціалістичне змагання за створення могутньої хімічної індустрії, за розширення виробництва мінеральних добрив, синтетичних матеріалів, товарів широкого споживання, за підвищення продуктивності сільського господарства.

З цінною ініціативою виступили колективи трудящих підприємств і будов хімічної промисловості Луганської області, які разом з деякими областями Російської федерації включились у соціалістичне змагання за скорочення строків будівництва, освоєння виробничих потужностей і надплановий випуск хімічної продукції. Підрахувавши свої можливості і резерви, робітники, інженерно-технічні працівники Луганщини вирішили у 1964 р. виробити понад план 16 тис. т азотних добрив, 3 тис. т метоналу-ректифікату, 4 тис. т формаліну, 200 т капролактаму, 270 т оцтової кислоти, 530 т оцтового ангідриду. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС постановою від 23 січня 1964 р. схвалили цю ініціативу і рекомендували партійним, радянським, профспілковим і комсомольським організаціям всемірно підтримати це починання і розгорнути на підприємствах хімічної промисловості, заводах хімічного машинобудування, в будівельних організаціях, науково-дослідних і проектних інститутах соціалістичне змагання за дострокове введення і освоєння потужностей, реконструкцію цехів і виробництв, вишукування внутрішніх резервів виробництва і надплановий випуск хімічної продукції.

Характерною особливістю соціалістичного змагання трудівників хімічної промисловості є те, що воно ще більше розширило могутній рух за комуністичну працю. Понад 70% робітників і службовців, що працюють у хімічній промисловості, є учасниками цього руху. Звання колективів комуністичної праці вже завоювали 18 підприємств.

Боротьба за велику хімію стала справою всього народу. Гірники Макіївської шахти «Холодна балка» вирішили створити всенародний фонд розвитку хімії. Вони вирішили за рахунок скорочення виробничих затрат зекономити у 1964 р. 100 тис. крб. і передати їх у цей фонд. Підтримавши цю ініціативу, гірники, металурги, коксохіміки і будівельники Макіївки вирішили внести у фонд розвитку великої хімії

2 млн. крб. Почин колективів підприємств Донецького економічного району був схвалений Президією ВЦРПС.

Новий патріотичний почин був підхоплений по всій республіці. Колектив мартенівського цеху заводу «Запоріжсталь», де начальником Герой Соціалістичної Праці Г. Пометун, зобов'язався дати додатково протягом року 18 тис. т сталі для будов хімічної індустрії. Бюро Запорізького промислового обкому КП України схвалило ініціативу металургів і зобов'язало міськкоми, райкоми, парткоми промислових підприємств, первинні партійні організації розгорнути серед трудящих області змагання за краще використання виробничих потужностей та збільшення випуску промислової продукції без додаткових капіталовкладень у фонд великої хімії. Почин запоріжсталівців підхопили їх сусіди — електрометалурги «Дніпроспецсталі». Вони зобов'язалися дати у 1964 р. для потреб хімії 10 тис. т надпланової сталі і скоротити витрати від браку на 100 тис. крб.

Створення хімічної індустрії — ударний фронт комуністів. Вони йдуть в авангарді трудівників за найшвидше виконання рішень грудневого Пленуму ЦК КПРС. На заклик партії у найкоротші строки освоїти нові виробництва, швидше окупити затрачені кошти старший апаратчик Рубіжанського хімічного комбінату комуніст І. Ролдугін перейшов на новобудову. Цей приклад наслідували багато апаратників.

Велику роботу серед хіміків веде партійна організація Роздольського гірничо-хімічного комбінату, яка налічує у своїх рядах 320 комуністів. Всі комуністи розставлені на вирішальних ділянках виробництва, беруть активну участь у розв'язанні корінних питань виробництва. Найбільш відсталою ділянкою на комбінаті протягом тривалого часу була флотация. Партійна організація разом з передовиками виробництва, інженерно-технічними працівниками здійснила заходи для розширення флотации на існуючих виробничих площах, що дало змогу за короткий строк збільшити потужність комбінату. Партійний комітет комбінату для будівельників і експлуатаційників створив шнуроку сітку постійно діючих курсів. Близько 300 робітників комбінату набули по дві-три суміжні професії. Партком добився, що на комбінаті немає жодного працівника, який би не підвищував свою кваліфікацію, свій ідейний і культурний рівень. У змаганні за комуністичну працю розкрилось справді невичерпне джерело творчої ініціативи. Кожен третій працівник комбінату — раціоналізатор.

Великі завдання, поставлені грудневим Пленумом ЦК, вимагають дальшого поліпшення політичної й організаційної діяльності партійних організацій, які ні на хвилину не повинні послабляти уваги до питань хімії. Велика роль у боротьбі за розвиток хімічної індустрії і хімізацію народного господарства, у систематичному висвітленні ходу будівництва хімічних підприємств і виконанню намічених планів хімічною промисловістю належить пресі, радіо і телебаченню.

Впевнений у своїх силах, приступив наш народ до здійснення грандіозної програми хімізації народного господарства. Все нові й нові мільйони трудівників міста і села вливаються у всенародний похід за велику хімію, і немає сумніву в тому, що радянські люди здобудуть ще одну перемогу на господарському фронті і тим самим внесуть вирішальний вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму.

І. Я. КОВАЛЬОВ

ПРОГРАМА КПРС ПРО ЗАХИСТ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ВІТЧИЗНИ

Питання про соціалістичну Батьківщину та її захист займає найважливіше місце в Програмах КПРС, в яких дається наукове обґрунтування завдань і цілей боротьби ленінської партії на кожному історичному етапі її діяльності.

Перша Програма нашої партії, прийнята на II з'їзді РСДРП у 1903 р., кликала робітничий клас, усіх трудящих Росії на боротьбу за повалення царського самодержавства, а потім — буржуазного ладу. Партія закликала народні маси встановити диктатуру пролетаріату, створити свою соціалістичну Вітчизну.

Батьківщина, вчить марксизм-ленінізм, — поняття історичне. Її характер визначається насамперед соціально-політичним ладом, відносинами між класами, націями і народностями даної країни. В. І. Ленін писав, що вітчизна — це «дане політичне, культурне і соціальне середовище»¹. Царська Росія була тюрмою для народів. Соціальне, політичне і культурне середовище було ворожим трудящим. В цьому розумінні народні маси Росії, як і всіх експлуаторських держав, не мали своєї вітчизни. «Робітники не мають вітчизни. У них не можна відняти те, чого у них немає»², — зазначається у «Маніфесті Комуністичної партії». В цьому виражене непримиренне ставлення пролетаріату до буржуазного ладу.

Однак і при експлуаторському ладі робітничий клас не може байдуже ставитися до долі своєї батьківщини. «Але доля країни його цікавить лише *остільки*, — зазначав В. І. Ленін, — оскільки це стосується його класової боротьби»³. Отже, любов трудящих до вітчизни в умовах капіталізму особливо яскраво виражається в їх боротьбі проти гнобителів, за визволення від соціального і національного гніту.

Відданість батьківщині у робітників і селян царської Росії проявилась в їх пристрасній ненависті до поневолювачів, у героїчній, самовідданій боротьбі проти експлуаторів в період революції 1905—1907 рр., Лютневої буржуазно-демократичної революції і в буремні дні Великого Жовтня.

В результаті перемоги соціалістичної революції в нашій країні виникла вітчизна для трудящих — перша в світі соціалістична Батьківщина. Натхненником і організатором революційної боротьби трудящих за створення соціалістичної вітчизни виступила партія більшовиків. «Історичний досвід підтвердив, — говорив М. С. Хрущов, — що комуністи є найпослідовнішими патріотами, найвірнішими синами Батьківщини, найбільш мужніми захисниками її інтересів»⁴.

Ще до Жовтневої революції В. І. Ленін висунув і обґрунтував ідею збройного захисту соціалістичної вітчизни. Володимир Ілліч науково

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 164.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 428.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 164.

⁴ «Матеріали ХХІІ з'їзду КПРС», К., 1962, стор. 116.

довів, що в епоху імперіалізму в силу нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталістичних країн різночасно дозрівають умови для перемоги соціалістичної революції. Звідси стає можливою перемога соціалізму спочатку в одній або кількох країнах, а не в усіх країнах одночасно. В. І. Ленін указував на реальну небезпеку воєнного нападу імперіалістів на країну перемігшої пролетарської революції. У праці «Воєнна програма пролетарської революції» (1916 р.) Володимир Ілліч писав, що перемога спочатку в одній або кількох країнах повинна викликати «не тільки тертя, але й пряме прагнення буржуазії інших країн до розгрому переможного пролетаріату соціалістичної держави. В цих випадках війна з нашого боку була б законною і справедливою. Це була б війна за соціалізм...»⁵.

Соціалістична держава повинна завжди бути готовою до відсічі імперіалістичної агресії. В. І. Ленін учив, що в умовах існування світової системи імперіалізму збройний захист завоювань робітничого класу і всіх трудящих від посягань внутрішніх і зовнішніх ворогів становить одну з головних закономірностей розвитку соціалістичної революції та будівництва соціалізму.

Після перемоги Великого Жовтня захист соціалістичної Батьківщини став одним з найважливіших питань теорії і практики будівництва соціалізму. Тому В. І. Ленін, Комуністична партія висунули лозунг про необхідність оборони соціалістичної вітчизни і створення збройних сил пролетарської держави. З 25 жовтня 1917 р., з цього дня, «ми — за захист вітчизни»⁶, — вказував В. І. Ленін. «Саме тому, що ми прихильники захисту вітчизни, ми говоримо собі: для оборони потрібна тверда і міцна армія»⁷.

Соціалізм не потребує воєн, його ідеалом є вічний мир. Радянська держава з перших днів свого існування проголосила мирну політику і послідовно проводить в життя ленінські принципи мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Разом з тим В. І. Ленін попереджав, що боротьба за мир може бути успішною лише при умові активних дій народів і рішучої відсічі агресивним намаганням імперіалістів. «Хто думав, що миру досягти легко, що досить тільки словом згадати про мир, і буржуазія піднесе його нам на тарілочки, той зовсім наївна людина»⁸. «Наші кроки до миру, — говорив Володимир Ілліч, — ми повинні супроводити напруженням всієї нашої воєнної готовності», вимагаючи від усіх серйозного ставлення до оборони країни⁹.

Корінні питання захисту нашої Батьківщини, всебічно і глибоко розроблені В. І. Леніном, знайшли втілення у прийнятій VIII з'їздом РКП(б) другій Програмі партії — програмі побудови соціалістичного суспільства.

В теоретичній частині Програми і рішеннях VIII з'їзду «З воєнного питання» були сформульовані основи воєнної політики партії, намічені практичні заходи по зміцненню Червоної Армії.

На чолі діяльності партії по створенню Радянських Збройних Сил та їх всемірному зміцненню стояв В. І. Ленін. Будучи великим знавцем військової справи, Володимир Ілліч розробив принципи будівництва Червоної Армії, був її організатором, керував її діями у громадянській війні, визначив загальний напрямок радянського військового будівництва, заклав основи радянської воєнної науки і доктрини, виховав плея-

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 65.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 41.

⁷ Там же, стор. 335.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 306.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 410; т. 27, стор. 42.

ду визначних воєначальників, надихав на героїчні подвиги червоноармійців і командирів.

В результаті виконання другої Програми партії і втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму докорінно змінилося обличчя нашої вітчизни. Утвердження соціалістичної власності на засоби виробництва, індустріалізація країни і колективізація сільського господарства дали можливість ліквідувати віковичну відсталість Росії в техніко-економічному відношенні. В галузі розвитку продуктивних сил Радянський Союз узяв справді захоплюючі рубежі. Найвеличнішим завоюванням партії в галузі політичній було створення і зміцнення соціалістичної держави з властивим їй найвищим типом демократії. СРСР здобув видатні перемоги в піднесенні культури і науки.

На основі успіхів соціалістичного будівництва зміцнилась воєнно-економічна могутність нашої Батьківщини. Радянська армія двічі в кровопролитних війнах відстояла завоювання Великого Жовтня, свободу, незалежність і державні інтереси СРСР, завдала величезних воєнних і політичних поразок світовому імперіалізму. Історія показала, що тільки в умовах існування СРСР — могутньої соціалістичної держави — можна було розгромити фашизм.

У нашій країні соціалізм переміг повністю і остаточно. XXII з'їзд КПРС прийняв третю Програму партії, яка знаменує вступ СРСР у новий історичний період свого розвитку — в період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства.

Нова Програма КПРС дає глибоке обґрунтування не тільки внутрішніх, а й зовнішньополітичних проблем будівництва комунізму, зв'язаних з забезпеченням безпеки нашої Батьківщини від загрози імперіалістичних агресорів, творчо розвиває в нових історичних умовах ленінські положення про захист соціалістичної Вітчизни. В Програмі зазначено, що тепер склалися нові, сприятливі умови і можливості збройного захисту соціалістичної Батьківщини. Економічна і воєнна міць нашої країни значно зросла. СРСР має наймогутніші в світі Збройні Сили і протистоїть імперіалістичному табору в співдружності соціалістичних країн. Загальне співвідношення сил у світі змінилося на користь соціалізму.

Зростаюча міць соціалістичного табору, готовність усіх миролюбних сил відстояти і зберегти мир дали змогу по-новому розв'язувати основне і найгостріше питання сучасності — питання про війну і мир. Гострота цього питання пояснюється насамперед винищувальним характером сучасної війни, яка у випадку розв'язання неминує перетворитися б у світову, ракетно-ядерну війну. Винятково руйнівний характер сучасної зброї, застосування якої завдасть жахливих бідувань усьому людству, вимагає від народів світу боротися за виключення війни з життя суспільства.

Історична заслуга Комуністичної партії в цьому питанні полягає в тому, що вона довела можливість відведення від народів термоядерної катастрофи, що їм загрожує, приборкати паліїв війни, покласти край злочинам імперіалізму. Високу свідомість історичної відповідальності за справу миру і соціалізму, за долю людства продемонструвала наша країна у період міжнародної кризи, створеної імперіалістами США в районі Карібського моря восени 1962 р. Тверді й рішучі дії Радянського уряду величезною мірою допомогли кубинському народу в збереженні його революційних завоювань. Радянський Союз, сили миру і соціалізму здобули велику морально-політичну перемогу.

КПРС і Радянський уряд ведуть активну, наступальну боротьбу за зміцнення миру. Реальними кроками в цьому напрямі були укладен-

ня в 1963 р. Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою, домовленість про невведення на орбіту навколо Землі об'єктів з ядерною зброєю на борту. Наприкінці 1963 і на початку 1964 р. уряд СРСР висунув нові пропозиції, спрямовані на зміцнення загального миру і безпеки народів. 31 грудня 1963 р. Голова Ради Міністрів СРСР М. С. Хрущов надіслав главам держав світу послання про відмову застосовувати сили для розв'язання територіальних суперечок¹⁰. Опубліковано меморандум уряду СРСР про заходи, спрямовані на послаблення гонки озброєнь і пом'якшення міжнародної напруженості¹¹.

Миролюбна політика Радянського Союзу цілком відповідає соціалістичному характеру нашої загальнонародної держави, благородній меті побудови комунізму в СРСР і розвитку світової системи соціалізму. Разом з тим, у Програмі КПРС підкреслюється, що питання про захист соціалістичної Батьківщини в період розгорнутого будівництва комунізму набуває особливо важливого значення. Комуністична партія виходить з того, що поки зберігається імперіалізм, залишатиметься небезпека агресивних воєн. Причому, як свідчать факти, агресивність імперіалізму тепер аж ніяк не зменшилась.

XXII з'їзд КПРС указав, що нині в ролі головного агресивного ядра виступають США, які стали основним оплотом світової реакції. Сучасна політика і практика американського імперіалізму підтверджує висновок В. І. Леніна про те, що «відживаюча буржуазія з'єднується з усіма віджилими і відживаючими силами, щоб зберегти захитане наймане рабство»¹². М. С. Хрущов говорив, що серед правлячих кіл США є політики, яких називають «скаженими». «Скажені» настоювали і настоюють на розв'язанні війни проти Радянського Союзу та інших соціалістичних країн¹³. При цьому імперіалісти роблять ставку на раптовий напад на СРСР.

Під прапором захисту від «загрози комунізму» американський імперіалізм з участю імперіалістів Англії, Франції та ФРН організував агресивні воєнно-політичні блоки НАТО, СЕАТО, СЕНТО, АНЗЮС та інші, до яких залучені десятки країн Європи, Азії і Америки. Мета всіх цих блоків — об'єднати агресивні сили імперіалізму, забезпечити організаторам нової війни вигідні плацдарми для нападу на країни соціалістичного табору, придушення трудящих мас, які борються за своє соціальне і національне визволення.

Правлячі кола США протидіють здійсненню загального і повного роззброєння, без чого не можна розраховувати на забезпечення міцного миру на земній кулі. Представники західних держав не йдуть далі загальних фраз про роззброєння. У Раді НАТО і військових штабах західних держав складаються п'яти-, семирічні та інші плани посилення гонки озброєнь, плани створення багатосторонніх ядерних сил.

У США, як і раніш, величезні кошти витрачаються на гонку озброєнь. Так, у 1965 фінансовому році прямі й посередні воєнні витрати становитимуть понад 80% федерального бюджету. Тільки на прямі воєнні витрати запрошено 58,9 млрд. доларів¹⁴.

Значну частину продуктивних сил імперіалісти використовують в інтересах воєнної машини. Так, у США більше третини вчених і інже-

¹⁰ Газ. «Правда», 4 січня 1964 р.

¹¹ Газ. «Правда», 29 січня 1964 р.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 75.

¹³ Газ. «Правда», 13 грудня 1962 р.

¹⁴ Газ. «Красная Звезда», 2 січня 1964 р.

нерів зайняті у військовій промисловості, близько 7 млн. людей безпосередньо зв'язані із здійсненням гонки озброєнь.

На кошти платників податків Сполучені Штати створили величезний апарат війни. За даними американської преси війська США розміщено в 90 різних країнах і районах, на 2230 військових базах і об'єктах. 250 тис. американських військовослужбовців перебуває у ФРН, 50 тис.— у Франції, 35 тис.— в Англії, 90 тис.— в Японії і на Окінаві, 40 тис.— в Південній Кореї, 10 тис.— на Філіппінах, 16500 — в Південному В'єтнамі¹⁵. Американські військові бази — небезпечні вогнища агресії й військових конфліктів.

Імперіалісти США, Англії, Франції вступили в злочинний зговір з Західною Німеччиною. У ФРН відроджений мілітаризм, уже створена армія бундесвера під командуванням гітлерівських генералів. Цю армію озброюють американські монополісти ракетно-ядерною зброєю та іншими найновішими засобами масового знищення.

Особливу небезпеку для народів, указував М. С. Хрущов, становить той факт, що в руках імперіалістів є такі руйнівні знаряддя війни, як ядерна зброя і сучасні засоби її доставки, зручні для здійснення раптового нападу. В цих умовах, говорить в Програмі партії, «КПРС розглядає захист соціалістичної вітчизни, зміцнення оборони СРСР, могутності Радянських Збройних Сил як священний обов'язок партії, всього радянського народу, як найважливішу функцію соціалістичної держави»¹⁶.

На основі аналізу характеру і особливостей сучасної епохи Програма КПРС поглиблює і розширює поняття захисту соціалістичної Батьківщини, наповнює його новим змістом. З утворенням світової системи соціалізму постала проблема не тільки забезпечити надійний захист і безпеку СРСР, а й інших країн, об'єднаних в єдиний соціалістичний табір. Отже, тепер значно зросли міжнародні обов'язки радянського народу. Програма КПРС говорить: «Радянський Союз вважає своїм міжнародним обов'язком забезпечувати разом з іншими соціалістичними країнами надійний захист і безпеку всього соціалістичного табору»¹⁷.

Глибоку відданість міжнародному обов'язку демонструють радянські люди своєю непорушною дружбою з кубинським народом. «Усім повинно бути ясно,— говорив М. С. Хрущов,— що наша країна ніколи не залишить революційну Кубу в біді. Радянський Союз виконує свою обіцянку допомагати революційній Кубі. Революційна Куба не залишиться беззахисною»¹⁸.

Для захисту соціалістичних завоювань від імперіалістичних агресорів Радянський Союз разом з іншими соціалістичними країнами створили оборонну організацію Варшавського договору. СРСР найсуворіше дотримує своїх договірних зобов'язань перед союзними і дружніми країнами в їх боротьбі проти агресорів. Радянський уряд у своїх заявах підкреслює це положення, щоб ніхто не мав сумнівів щодо нашої рішучості битися за своїх друзів, як за самих себе.

В Програмі КПРС виражені глибокі почуття пролетарського міжнародного соціалізму радянських комуністів, усього нашого народу щодо трудящих капіталістичних, колоніальних і залежних країн, які борються за своє визволення, проти імперіалістичного експорту контрреволюції¹⁹.

¹⁵ Газ. «Красная Звезда», 23 листопада 1963 р.

¹⁶ «Матеріали XXII з'їзду КПРС», К., 1962, стор. 381.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Газ. «Правда», 13 грудня 1962 р.

¹⁹ Див. «Матеріали XXII з'їзду КПРС», стор. 328.

Дбаючи про честь і долю соціалістичної Батьківщини, розглядаючи її захист як міжнародне завдання, Комуністична партія вживає заходів до зміцнення обороноздатності СРСР. КПРС рішуче відкинула помилкову, немарксистську тезу Сталіна про те, що агресивні нації нібито бувають і повинні бути завжди краще підготовленими до війни, ніж держави миролюбні. Ця теза була потрібна Сталіну для виправдання власних прорахунків у оцінці передвоєнної міжнародної обстановки і завдань, що випливали з неї.

Нашому суспільному і державному ладу чужі загарбницькі війни. Проте це аж ніяк не означає, що наша країна повинна поступатися імперіалістам у військовій міці. Радянські люди розуміють, що імперіалісти не рахуються із слабими, не здатними до захисту своїх інтересів державами. Паліїв війни можна приборкати тільки силою, постійною готовністю всіма силами і засобами відстоювати справу миру.

Програма КПРС визначає шляхи дальшого зміцнення обороноздатності країни. Фундаментом цього є посилення економічної могутності держави, розвиток продуктивних сил, насамперед, важкої промисловості, всіх галузей народного господарства, науки і техніки.

Запалюючі ідеї Програми нашої партії про захист соціалістичної Батьківщини глибоко хвилюють радянських людей. Висока свідомість патріотичного обов'язку перед Вітчизною, інтернаціональних зобов'язань знаходить відображення у практичних ділах робітників, колгоспників, радянської інтелігенції. За останні десять років промислової продукції СРСР зросла на 171% (в 2,7 раза), а в США за той самий час — лише за 36%. У 1963 р. Радянський Союз виробив уже близько 65% від обсягу американської промисловості, в той час як у 1953 р. продукція нашої країни становила лише третину продукції США²⁰. Радянські вчені домоглися великих успіхів у розвитку науки і техніки. Централізація і концентрація наукових і конструкторських сил у відповідних комітетах оборонної промисловості мали важливе значення для розв'язання оборонних завдань. Величезні досягнення в розвитку промисловості і науки дали можливість здійснити справжню революцію у військовій справі.

Відзначаючи повсякденне піклування народу про належний захист соціалістичної Батьківщини, М. С. Хрущов говорив: «Радянські люди добре попрацювали над тим, щоб створити найсучасніші і наймогутніші засоби оборони — атомну і водневу бомби і ракетну зброю, включаючи міжконтинентальні балістичні і глобальні ракети. Ми створили ці засоби, вони є найкращими у світі і є у нас в достатній кількості для того, щоб відповісти на удар наших ворогів блискавичним нищівним ударом, який би перетворив на попіл і бази, націлені проти нас, де б вони не знаходились, і кузні, що кують зброю для збройних сил агресора»²¹.

Здійснення рішень грудневого (1963 р.) і лютого (1964 р.) Пленумів ЦК КПРС приведе до дальшого зміцнення могутності нашої Батьківщини, оскільки вони спрямовані на якнайшвидший розвиток економіки, на дедалі більше задоволення матеріальних і духовних запитів трудящих.

Радянський народ глибоко усвідомлює необхідність витрат на зміцнення обороноздатності країни. Висловлюючи волю народу, Верховна Рада СРСР прийняла Закон про Державний бюджет на 1964 р., в якому передбачені асигнування на оборону в сумі близько

²⁰ Див. Промову М. С. Хрущова на лютому (1964 р.) Пленумі ЦК КПРС, газ. «Радянська Україна», 15 лютого 1964 р.

²¹ Газ. «Правда», 13 грудня 1962 р.

13,3 млрд. крб. Ці кошти забезпечують утримання Збройних Сил СРСР на рівні, потрібному для охорони мирної праці радянських людей і безпеки Вітчизни.

Радянський Союз скоротив воєнні витрати на 600 млн. крб. Цей захід продиктований щирим прагненням до миру між народами, і він не позначиться на міці наших Збройних Сил. У промові на лютневому Пленумі ЦК КПРС М. С. Хрущов говорив: «Але ми розуміємо, що і економити на цьому треба розумно... Не виключено, що можуть знайтися божевільні, які можуть розв'язати термоядерну війну. Про це завжди слід пам'ятати. Якщо недооцінювати значення армії, першокласного озброєння, то можна поплатитися за це. Тому треба дбайливо, по-господарському витратити народні кошти, але й не економити там, де може бути заподіяна шкода обороні, шкода нашій справі»²².

Зміцнення оборонної міці СРСР нерозривно зв'язане з підготовкою всіх трудящих до збройного захисту соціалістичної Батьківщини. І це зрозуміло. В сучасній війні перемогу можуть здобути ті держави, які спроможні максимально мобілізувати і використати для розгрому ворога не тільки економічні, а й духовні сили всього народу. Ось чому «партія,— говориться у Програмі КПРС,— виховує комуністів, усіх радянських людей в дусі постійної готовності до захисту соціалістичної Вітчизни, любові до своєї армії»²³. Особливу відповідальність за справу захисту Батьківщини КПРС покладає на комуністів. Член партії зобов'язаний згідно з Статутом КПРС всіляко сприяти зміцненню оборонної міці СРСР.

Партія і Радянська держава використовують усі форми і засоби ідеологічної роботи для виховання у радянських людей любові до Батьківщини, почуття радянського патріотизму і інтернаціоналізму, комуністичного світогляду, непримиренного ставлення до буржуазної ідеології, до опортуністичних течій у комуністичному і робітничому русі — ревізіонізму і догматизму.

КПРС спрямовує роботу і підвищує відповідальність громадських організацій за справу захисту соціалістичної Батьківщини. В зміцненні оборони країни важлива роль належить Всесоюзному добровільному товариству сприяння армії, авіації і флоту (ДТСААФ) — масовій патріотичній організації. В роботі Української організації ДТСААФ почали ширше впроваджуватися громадські засади. На початок 1963 р. у республіці було створено понад 700 самодіяльних клубів по підготовці технічних спеціалістів, тисячі постійно діючих спортивних команд з технічних видів спорту. Найбільшого поширення вони набули в організаціях ДТСААФ Донецької, Львівської, Дніпропетровської та інших областей. Найкращих результатів у розв'язанні всіх завдань добилися організації ДТСААФ Черкаської, Кіровоградської і Херсонської областей²⁴.

ЦК КПРС вимагає від організації ДТСААФ ще активніше пропагувати серед населення героїчні традиції радянського народу і його Збройних Сил. Поширювати військово-технічні знання, навчати населення заходів і способів захисту від сучасних засобів масового знищення, подавати допомогу господарським організаціям у підготовці кадрів технічних спеціалістів, зосередити увагу на дальшому розвитку авіаційного, радіо-, автомобільного, мотоциклетного, водно-моторного, стрілецького та інших військово-прикладних видів спорту, що вихову-

²² Газ. «Радянська Україна», 15 лютого 1964 р.

²³ «Матеріали XXII з'їзду КПРС», стор. 381.

²⁴ Газ. «Советский патриот», 10 лютого 1963 р.

ють у нашій молоді сміливість, відвагу, прищеплюють фізичну витривалість, любов до праці, знань і техніки.

Партія приділяє велику увагу вихованню молоді в душі постійної готовності до захисту соціалістичної Батьківщини. Молодь становить не тільки основну силу армії і флоту, а й головний їх резерв як у мирний, так і у воєнний час. «Священний обов'язок комсомолу,— говориться в Програмі КПРС,— готувати молодь до захисту соціалістичної Батьківщини, виховувати самовідданих патріотів, здатних дати рішучу відсіч нападаві будь-якого ворога»²⁵.

XIV з'їзд ВЛКСМ від імені багатомільйонного комсомолу дав клятву з честю виконати це почесне завдання. Слова комсомольців не розходяться з ділом. Як показує досвід, молоді солдати з нового поповнення Радянської Армії з великою старанністю і любов'ю оволодівають складною військовою справою. Радянські люди глибоко усвідомлюють, що захист Батьківщини, служба у Радянських Збройних Силах є високим і почесним обов'язком кожного громадянина СРСР.

У Програмі КПРС зроблений всебічно аргументований висновок про необхідність збереження Збройних Сил у Радянському Союзі і в період розгорнутого будівництва комунізму. З погляду внутрішніх умов наша країна не потребує армії. Таке становище створилось в результаті ліквідації експлуататорських класів, побудови соціалізму і зміцнення морально-політичної єдності всього радянського народу. Однак з погляду зовнішніх умов нам потрібні збройні сили. В Програмі Партії говориться: «Але оскільки залишається воєнна небезпека, що виходить від імперіалістичного табору, не досягнуто цілковитого і загального розброєння, КПРС вважає необхідним підтримувати оборонну могутність Радянської держави, бойову готовність її Збройних Сил на рівні, який забезпечує рішучий і повний розгром будь-якого ворога, що наважиться посягнути на Радянську Батьківщину»²⁶.

XXII з'їзд КПРС чітко визначив історичне призначення Радянської Армії і Військово-Морського флоту. На сучасному етапі Збройні Сили СРСР є знаряддям загальнонародної держави в її боротьбі проти імперіалістичної експансії, служать основою захисту всього соціалістичного табору від імперіалістичної агресії і становлять вирішальний засіб захисту миру в усьому світі. Будучи могутньою силою, вони знаходяться на головній магістралі розвитку людського суспільства, охороняють переможний шлях людям праці до світлого майбутнього — комунізму, на знамені якого накреслено: МИР, ПРАЦЯ, СВОБОДА, РІВНІСТЬ, БРАТЕРСТВО і ЩАСТЯ всіх народів.

В матеріалах з'їзду, Програмі КПРС підбиті підсумки діяльності партії по докорінній перебудові Радянської Армії і Військово-Морського Флоту, здійсненій між XX і XXII з'їздами, визначені завдання в галузі радянського військового будівництва.

За минуле десятиріччя створений цілком новий вид Збройних Сил — Ракетні війська стратегічного призначення. В самостійний вид Збройних Сил виділена протиповітряна оборона країни. Відбулася докорінна реорганізація Сухопутних військ, Військово-Морського Флоту і Авіації. Оборонна міць країни досягла нового якісного стану.

XXII з'їзд КПРС намітив конкретні завдання по дальшому удосконаленню Збройних Сил, підвищенню їх бойової міці і бойової готовності. Головне джерело сили і могутності нашої Армії і Флоту — в керівництві КПРС. «Основою основ військового будівництва,— говорить-

²⁵ «Матеріали XXII з'їзду КПРС», стор. 379.

²⁶ Там же, стор. 381.

ся в Програмі КПРС,— є керівництво Комуністичної партії Збройними Силами, посилення ролі і впливу партійних організацій в армії і на флоті. Партія приділяє неослабну увагу підвищенню свого організуючого і спрямовуючого впливу на все життя і діяльність армії, авіації і флоту, згуртуванню особового складу Збройних Сил навколо Комуністичної партії і Радянського уряду...»²⁷.

Партія повсякденно піклується про зміцнення єдності армії і народу, вбачаючи в цьому запоруку нашої сили і непереможності. Перемогу в сучасній війні здобуде та армія, яка користується довір'ям і підтримкою народу. Наша армія і за своїм складом, і за своїм характером є загальнонародною. Непорушна єдність, дружба народу і армії стали у нас традиційними. Величезну роль у дальшому зміцненні дружніх зв'язків воїнів з трудящими відіграли рішення жовтневого (1957 р.) Пленуму, XXI і XXII з'їздів партії. В останні роки ці зв'язки ще більш розширилися і зміцніли, збагатилися новими формами і змістом.

Виконуючи рішення КПРС, її ленінського Центрального Комітету, партійні організації України допомагають командирам, політорганам і партійним організаціям військ у розширенні і зміцненні зв'язків військових частин, розташованих на території УРСР, з трудящими республіки, з місцевими організаціями. ЦК КП України, обкоми партії заслуховують доповіді командирів, партійно-політичних працівників, про стан політико-виховної роботи, подають дійову допомогу у підвищенні бойовитості і активності армійських партійних організацій. Керівники партійних, радянських і комсомольських органів республіки і областей часто виступають з політичними доповідями перед особовим складом.

Тепер уже стало традицією проведення зустрічей воїнів з Героями Соціалістичної Праці, новаторами виробництва, членами бригад комуністичної праці. Передові люди нашої республіки М. Я. Мамай, Є. О. Долинюк, М. О. Посмітний та багато інших, виступаючи перед воїнами, повідомляють про досягнення колективів заводів, фабрик, будов, колгоспів, про патріотичне піднесення, з яким трудящі борються за виконання семирічки.

Видатні досягнення робітників, колгоспників, інтелігенції у боротьбі за виконання народногосподарських планів, їх тверда рішучість домогтися нових успіхів на шляху до комунізму запалюють радянських воїнів на дальше удосконалення бойової та політичної підготовки, на зміцнення воїнської дисципліни. Незабутне враження на військово-службовців справило звернення знатного хлібороба Н. Г. Заглади до воїнів Київського Військового Округу²⁸. Почата трудівницею-патріоткою принципова розмова про честь і совість хлібороба продовжена воїнами. На зборах особового складу триває партійна розмова про високу честь і гідність радянського солдата і офіцера у виконанні свого воїнського обов'язку.

Багатогранну роботу по вихованню армійської молоді проводять комсомольські організації республіки. Комсомольські працівники ЦК ЛКСМУ, міст Києва, Харкова, Донецька, Севастополя, Дніпропетровська проводять політичні заняття з солдатами і матросами, виступають з доповідями на комсомольських лекторіях. Багато організацій ВЛКСМ організують спільні вечори армійської і цивільної молоді, творчі диспути, збори²⁹.

²⁷ «Матеріали XXII з'їзду КПРС», стор. 382.

²⁸ Газ. «Ленинское Знамя», орган Київського Військового Округу, 15 вересня 1962 р.

²⁹ Газ. «Красная Звезда», 27 жовтня 1962 р.

Серйозний вклад у виховну роботу з військовослужбовцями вносять вчені України. В 1962—1963 рр. у частинах, військових учбових закладах з лекціями і доповідями перед солдатами і офіцерами під час декади науки і техніки виступали відомі вчені України. Воїни з великою теплотою і широю вдячністю відгукуються про виступи академіків АН УРСР В. Глушкова, О. Макарченка, І. Швеця, І. Францевича та багатьох інших.

У вихованні радянських воїнів винятково велика роль належить літературі, різним видам мистецтва. В нашій країні створено немало творів героїчного і воєнно-патріотичного змісту.

Однак, як відзначалося на зустрічі, проведеній Міністерством оборони і Головним Політичним Управлінням Радянської Армії і Військово-Морського Флоту у лютому 1964 р., останнім часом з'явилися помилкові тенденції у відображенні подій Великої Вітчизняної війни. В деяких творах літератури і живопису, кінофільмах відчуються мотиви пацифізму, абстрактного заперечення війни, абстрактного гуманізму і об'єктивізму³⁰. Виступаючи на цій зустрічі, Міністр Оборони СРСР Маршал Радянського Союзу Р. Я. Малиновський говорив, що війна жорстока, руйнівна. Проте жертви, які припали на нашу долю, мають глибший зміст, вони принесені в ім'я народу, його свободи, і тому треба чітко уявляти велике значення подвигу народу, не можна забувати високу мету боротьби, написану на прапорах радянських воїнів.

Письменники і творчі працівники України своїми виступами серед танкістів, моряків, прикордонників подають велику допомогу командирам у вихованні воїнів. Армійська громадськість відзначає хорошу роботу Українського республіканського комітету профспілки працівників культури, який щороку проводить від 40 до 50 тис. культурно-шефських заходів³¹.

Командири, працівники політorganів теж беруть активну участь у роботі місцевих партійних і радянських органів, обираються до партійних і комсомольських органів, до місцевих Рад депутатів трудящих, воїни показують зразки принципіального ставлення до виконання партійних і громадських доручень.

Армійські комуністи і комсомольці часто виступають з лекціями і доповідями перед цивільним населенням. Багато викладачів військових учбових закладів м. Києва є керівниками семінарів і гуртків у системі політичної освіти.

Трудящі підприємств, колгоспів і радгоспів з радістю, як дорогих гостей, приймають у себе колективи армійської художньої самодіяльності. Воїни — часті гості в учнів підшефних шкіл.

Радянський народ бачить у Збройних Силах не тільки стража його мирної праці, а й корисну школу політичного, воїнського, морального виховання нашої молоді. Служба в Армії позитивно впливає на формування характеру людини, його поглядів, звичаїв і вчинків.

Наша Армія — броньовий щит загальнонародної соціалістичної держави. В умовах складної міжнародної обстановки радянські воїни наполегливо удосконалюють свою майстерність, бойову готовність, зміцнюють дисципліну, пильно охороняють мир і безпеку радянського народу — будівника комунізму.

У військово-патріотичному вихованні всього радянського народу, його підготовці до захисту соціалістичної Батьківщини величезна роль належить воєнно-історичній науці. На Всесоюзній нараді з питання

³⁰ Газ. «Красная Звезда», 9 лютого 1964 р.

³¹ Газ. «Красная Звезда», 27 жовтня 1962 р.

про заходи поліпшення підготовки науково-педагогічних кадрів з історичних наук (грудень 1962 р.) говорилося про нагромадження нашою державою великого досвіду збройної боротьби. Цей досвід, набутий дорогою ціною — ціною життя мільйонів радянських людей, колосальних матеріальних затрат. Всебічне вивчення нагромадженого досвіду, його пропаганда є одним з важливих засобів дальшого зміцнення могутності нашої держави, всіх країн соціалістичного табору³². Це визначає і завдання історичної науки та її кадрів. Военні і цивільні історики покликані глибоко вивчити, дослідити і розкрити найбагатшу воєнну спадщину В. І. Леніна, його багатогранну діяльність у військовій галузі, забезпечити наукову розробку питань про керівну роль Комуністичної партії в будівництві Радянських Збройних Сил, їх технічному оснащенні, вихованні особового складу і в керівництві бойовою діяльністю Армії і Флоту. При цьому необхідно до кінця виявити ту величезну шкоду, що її завдав Сталін справі військового будівництва.

Історики можуть і повинні внести свій вклад у виховання радянських людей на бойових традиціях нашого народу. «Обов'язком радянських істориків,— говорив Начальник Головного Політичного Управління Радянської Армії і Військово-Морського Флоту генерал армії А. Єпішев — є підготовка яскравих виразних книг, присвячених героїчному минулому російського народу та інших народів нашої країни — від найдавніших часів і до Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Ми чекаємо від істориків таких праць, які б допомогли справі виховання народу майбутніх і справжніх бійців наших Збройних Сил у дусі безмежної відданості Батьківщині»³³.

Праці істориків, які пропагують героїчні подвиги радянських воїнів на фронті і в тилу в роки Великої Вітчизняної війни, викривають буржуазних фальсифікаторів історії другої світової війни, глибоко аналізують і науково висвітлюють повсякденне життя і розвиток Збройних Сил на сучасному етапі, також послужать справі дальшого зміцнення бойової міці нашої Армії і Флоту, зміцненню оборонної могутності соціалістичної Батьківщини.

³² «Военно-исторический журнал», 1963, № 1, стор. 3.

³³ Там же, стор. 5.

З історії КП України в роки Великої Вітчизняної війни

М. О. БУЦЬКО

ПАРТІЙНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

(ГРУДЕНЬ 1942—1945 рр.)

Велика Вітчизняна війна була найважчим і водночас найгероїчнішим періодом в історії нашої багатонаціональної Батьківщини. Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ здобув всесвітньоісторичну перемогу. Значний вклад у розгром німецько-фашистських загарбників внесли і трудящі Радянської України. Славною сторінкою їх героїчної історії є боротьба за відродження економіки республіки та ліквідацію наслідків німецько-фашистської окупації. У розв'язанні цього найважливішого політичного і військово-господарського завдання велику роль відіграло, насамперед, успішне відродження партійного апарату, зміцнення і розгортання його діяльності. За останні роки історики республіки провели значну роботу по вивченню історії Комуністичної партії України періоду Великої Вітчизняної війни. В «Нарисах історії Комуністичної партії України»¹ вперше дано цілісну картину про велику й різнобічну організаторську та ідейно-виховну роботу КП(б)У на всіх етапах Великої Вітчизняної війни. Деякі питання організаційно-партійної і масово-політичної роботи цього періоду знайшли висвітлення у монографії М. І. Супруненка, працях О. Бородіна, Г. Ємченка². Ряд цінних документів з цієї проблеми опубліковано в збірниках³.

Однак темі партійного будівництва на Україні в роки Великої Вітчизняної війни історики республіки приділяють поки що мало уваги. Першою вдалою спробою дослідити це важливе питання є кандидатська дисертація Ф. А. Пегляка «Відбудова і зміцнення партійних організацій на Україні та їх боротьба за відродження народного господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни», а також його статті з теми дисертації⁴. Автор, переконливо показавши героїчну бо-

¹ «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961.

² Н. І. Супруненко. Україна в Великій Отчественной войне Советского Союза, К., 1956; О. Бородин. Шістнадцятий з'їзд КП(б)У, К., 1961; Г. Ємченко. Годы суровых испытаний. (Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны), Луганск, 1961.

³ «Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов», т. III, Одесса, 1951; «Запорожская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов», Запорожье, 1959; «Киевщина в годы Великой Отечественной войны», К., 1963; «Сумская область в годы Великой Отечественной войны», Харьков, 1963.

⁴ Ф. А. Пегляк. Відновлення партійних організацій України в ході Великої Вітчизняної війни (1943—1945). «Наукові записки Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького», т. XXVI, К., 1957, стор. 146—155; його ж, Боротьба Комуністичної партії України за ідейне зміцнення своїх рядів в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945). «Тези доповідей на звітній науковій сесії викладачів Кам'янець-Подільського педінституту», 1961, стор. 18—21; його ж, Восстановление и идейно-организационное укрепление партийных организаций Украины после ее освобождения от немецко-фашистской оккупации (1943—1945). «Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны», К., 1961, стор. 158—162.

ротьбу партійних організацій республіки по ліквідації наслідків німецько-фашистської окупації, ряд питань, зокрема партійне будівництво в західних областях республіки, висвітлив недостатньо. Цінні узагальнення з питань партійного будівництва періоду Великої Вітчизняної війни зроблено у змістовній статті В. І. Юрчука⁵. В інших статтях партійне будівництво розглядається лише на матеріалах окремих областей чи галузей народного господарства республіки⁶. Деякі питання партійного будівництва в роки Великої Вітчизняної війни висвітлені в історичних нарисах окремих обласних партійних організацій. Але в них мало уваги приділено відродженню партійного апарату та ідейно-організаційному зміцненню партійних організацій республіки в роки війни.

Спільним недоліком більшості названих праць є те, що в них не використані важливі документи й матеріали центральних партійних архівів, слабо відображені ті важкі умови, за яких доводилось розгортати організаційну діяльність партійних організацій у шойно визволених районах. Іноді автори не критично використовують матеріали місцевих архівів, пресу тих років. Автори не показали і великої шкоди, заподіяної культом особи Сталіна в партійному й державному будівництві, в організаційній та ідеологічній роботі партії.

Відродження партійних органів у республіці проходило в умовах грандіозної битви радянських народів з німецько-фашистськими загарбниками. Багато комуністів перебувало на фронтах, в партизанських загонах, в глибокому радянському тилу. Внаслідок цього різко зменшилось число комуністів у республіці. Розв'язання завдань партійного будівництва ускладнювалося і через те, що Комуністичній партії довелося вести велику роботу по відбудові народного господарства визволених районів країни. Це покладало великі обов'язки на партійну організацію республіки, Центральний Комітет Комуністичної партії України.

Успішне розгортання відбудовних робіт залежало, насамперед, від самовідданої праці трудящих, організаторської та політичної діяльності партійних організацій. Тому одним з перших своїх завдань у визволених районах ЦК КП України вважав відродження партійних організацій та їх організаційно-політичне зміцнення.

В результаті розгрому німецько-фашистських військ на Волзі наприкінці 1942 р. почалося визволення території Української РСР. У лютому 1943 р. Радянська Армія повністю визволила 33 і частково 17 районів Луганської, Харківської і Донецької областей⁸. Після розгрому німецько-фашистських військ на Курській дузі й успішного літньо-осіннього наступу Радянської Армії 1943 р. почалось остаточне визволення території Української РСР. Уже на 1 жовтня 1943 р. радянські

⁵ В. И. Юрчук. Восстановление и укрепление партийных организаций на Украине в 1945—1953 годах, журн. «Вопросы истории КПСС», 1962, № 6, стор. 74—87.

⁶ Княн Е. А. Политико-массовая работа партийных организаций Украины в годы Великой Отечественной войны. «Сборник научных работ кафедр общественных наук вузов Харькова», вып. 2, 1957, стор. 117—134; І. П. Кучма. Відновлення та зміцнення партійних організацій Кривбасу та Марганця. «Український історичний журнал», 1962, № 4, стор. 33—41; М. І. Лавринович. Відновлення та зміцнення сільських парторганізацій України в 1943—1945 рр. «Збірник наукових праць аспірантів кафедр суспільних наук», № 14, К., 1963, стор. 44—52; И. Т. Пинегин. О работе Харьковской областной партийной организации по подбору и расстановке руководящих партийных и советских кадров (1943—1945 гг.), «Труды» (Харьковский политехнический институт), т. 42. Серия истории КПСС, вып. 1, 1961, стор. 82—89.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 129, арк. 3; оп. 14, од. зб. 332, арк. 21.

воїни вступили в 29 міст і 239 сільських районів України⁹. А в жовтні 1944 р. була повністю визволена вся українська земля.

Ще задовго до розгортання наступальних боїв на території республіки ЦК КП України, очолюваний видатним партійним і державним діячем, вірним ленінцем М. С. Хрущовим, провів велику підготовчу роботу по відродженню партійного і державного апарату. Керуючись постановами, розпорядженнями та вказівками ЦК ВКП(б), ЦК КП України в найбільш напружений період битви на Волзі створив при Військовій Раді фронту, членом якої був М. С. Хрущов, кілька оперативних груп партійних і радянських працівників для перших визволених областей і районів республіки¹⁰. Подібні групи утворювалися при Військових Радах Воронежського, Південно-Західного і Південного фронтів¹¹, з яких у травні 1943 р. виділялись керівні кадри для Сумської, Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької та інших областей республіки¹².

Велику роботу по добору і розстановці на місцях партійних і радянських працівників провели секретарі ЦК КП України М. С. Хрущов, Д. С. Коротченко, Л. Р. Корнієць та інші відповідальні партійні і державні працівники республіки. Особливо багато уваги приділив цьому питанню М. С. Хрущов. В одній з телеграм у січні 1943 р. М. С. Хрущов радив Л. Р. Корнійцю: «Збирайте партійні і радянські кадри, які працювали на Україні,— насамперед працівників Харківської і Луганської областей»¹³.

Згідно з вказівками ЦК ВКП(б) уповноважені ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У разом з місцевими партійними організаціями східних областей країни відбирали комуністів, які до війни працювали на Україні, і направляли їх для роботи у визволених райони республіки. Тільки в лютому 1943 р. одинадцять уповноважених ЦК КП України, які ввійшли в Свердловську, Новосибірську, Оренбурзьку, Куйбишевську, Челябінську, Омську, Саратовську області, в Казахстан, Узбекистан та Башкирію, відібрали близько 4 тис. комуністів. А загалом у січні-лютому 1943 р. для партійної і державної роботи на Україні ЦК ВКП(б) відкликав із східних областей близько 9 тис. комуністів¹⁴.

Партійні організації братніх республік подавали всебічну допомогу ЦК КП України у відборі партійних і радянських працівників для визволених районів УРСР. Про це свідчить, зокрема, телеграма ЦК КП Узбекистану на ім'я М. С. Хрущова: «Зараз, за Вашим проханням, повертаються на Україну товариші, які тимчасово працювали у нас. Всі вони працювали тут чесно, зарекомендували себе з найкращого боку... Якщо потрібно, можемо надіслати додатково групу працівників партійних і радянських організацій Узбекистану»¹⁵.

Питання про відрядження комуністів до визволених районів України часто розглядалися на засіданнях обласних комітетів партії східних районів країни. Так, Челябінський обком партії вирішив виділити 1500 членів і кандидатів партії для роботи в Українській РСР. Обком партії зобов'язав міськкоми і райкоми партії відібрати комуністів насамперед з числа евакуйованих з України, а також з місцевих комуністів-українців¹⁶. Тільки з Челябінська виїхало на роботу у визволені

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 127, арк. 21.

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 406, арк. 10.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 325, арк. 3.

¹² Там же, од. зб. 324, арк. 3—5.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 349, арк. 9.

¹⁴ Там же, од. зб. 348, арк. 31.

¹⁵ Там же, од. зб. 646, арк. 6.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, од. зб. 1948, арк. 49.

райони республіки 500 чоловік, Магнітогорська — 250, із Златоуста — 175 комуністів¹⁷. Дуже допомогла Українській РСР у відновленні партійного і державного апарату Саратовська обласна парторганізація, яка виділила із своїх рядів для роботи в нашій республіці 2 тис. комуністів¹⁸.

З комуністів, які прибували із східних районів країни, ЦК КП України створив у Саратові великий резерв партійних і державних працівників. У розпорядження ЦК КП України до 1 грудня 1943 р. із східних районів країни прибуло понад 20 тис. чоловік¹⁹. Велику допомогу ЦК України в комплектуванні партійного і державного апарату республіки одержував від партійних організацій братніх республік і в 1944 — 1945 рр.

Центральний Комітет КП України провів з комуністами, що відійшли у визволені райони України, велику роботу. За рішенням ЦК ВКП(б) у травні 1943 р. в Саратові розпочали роботу курси по підготовці партійних, комсомольських і радянських керівних кадрів для України²⁰. Московський обласний комітет партії надав у Биково (під Москвою) базу для курсів ЦК КП України по перепідготовці працівників партійного і державного апарату²¹.

Ще до вигнання гітлерівців з окремих областей ЦК КП України затверджував склад бюро обкомів партії і створював оперативні групи обкомів партії і облвиконкомів. Із подібних груп, надісланих обкомами партії, були організовані райкоми партії. Водночас із визволенням території України відновлювались на місцях партійні, радянські і господарські органи, створювались первинні партійні організації.

Значну допомогу ЦК КП України у відродженні партійного і державного апарату подавали партійні органи Радянської Армії. В одній з телеграм секретар ЦК КП України Л. Р. Корнієць повідомляв командування Воронежського фронту, що направляє групу партійних, радянських і господарських працівників для роботи у визволені від німецьких загарбників райони Харківської області і просив сприяти вказаній групі у виконанні поставлених перед нею завдань²². З резерву партійних і радянських працівників ЦК КП(б)У постійно направляв оперативні групи до штабів фронтів, армій, корпусів і дивізій, які визволяли райони Радянської України. А в період літньо-осіннього наступу 1943 р. Центральний Комітет КП України створив оперативні групи партійних і радянських працівників вже для всіх областей республіки²³.

Партійно-радянські працівники областей республіки, в які Радянська Армія мала вступити пізніше, тимчасово брали участь у відбудові народного господарства вже визволених районів. Так, керівні партійні й радянські кадри Кам'янець-Подільської і Вінницької областей використовувались в партійній організації Полтавської області²⁴, правобережних районів Миколаївської області — у Мелітополі та в Гуляй-

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, од. зб. 1948, арк. 62.

¹⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 821, арк. 17.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 348, арк. 259.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, од. зб. 2274, арк. 8; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 106, арк. 3.

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 348, арк. 103.

²² Там же, арк. 18.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 401, арк. 29; оп. 43, од. зб. 2274, арк. 53—54.

²⁴ Партійний архів Полтавської області, ф. 15, оп. 1, од. зб. 279, арк. 21—22.

пільському районі, Запорізької області²⁵, Одеської області — у Харкові і Дніпропетровській області²⁶ і т. д.

З метою наближення керівних органів республіки до населення ЦК КП України весною 1943 р. вирішив перевести центральний партійний апарат, Раду Народних Комісарів і Президію Верховної Ради УРСР у визволені райони республіки — мм. Куп'янськ, Старобільськ та ін.²⁷ Пізніше, у вересні 1943 р., центральні партійні і державні органи були розміщені в Харкові²⁸, а на початку 1944 р. вони вже працювали в Києві.

В центрі уваги ЦК КП України в період після визволення стояли найважливіші політичні й організаційно-господарські питання. Він займався комплектуванням керівними партійними, радянськими, комсомольськими і господарськими кадрами міст і районів; комплектуванням бюро обкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У, зміцненням їх партійними працівниками; допомагав обкомам, міськкомом і райкомам КП(б)У створювати первинні партійні організації та ін.²⁹

Відродження партійного і радянського життя розпочиналося відразу ж після вигнання гітлерівських загарбників. Так, через 2—3 дні в усіх районах Луганської області відновили роботу райкоми партії і райвиконкоми³⁰. «23 серпня 1943 р. війська Червоної Армії, які визволили Харків від німецької окупації,— писав М. С. Хрущов до ЦК ВКП(б),— були зустрінуті населенням міста радісно, з великим натхненням і вітанням на вулицях. Органи партії і Радянської влади — ЦК КП(б)У, Раднарком УРСР, облвиконком, обком КП(б)У, виконком міськради, міськком КП(б)У, райпарткоми і райвиконкоми ввійшли в місто Харків вслід за частинами Червоної Армії»³¹. На другий день після визволення прибули до міста всі народні комісари і керівники центральних організацій Української РСР³². 26 серпня М. С. Хрущов провів нараду секретарів райкомів, голів виконкомів райрад та інших районних працівників. А 28 серпня на засіданні Раднаркому УРСР з відповідальними міськими працівниками обговорювались питання про невідкладні заходи по відбудові господарства і організації харчування населення Харкова³³.

Організовано відроджувалось партійне і радянське життя у визволених районах Київщини. Битва за столицю України ще тільки починалась, а в с. Гоголево, Броварського району, вже розмістились готів до в'їзду в Київ обласні організації. Тут же вийшов перший номер обласної газети «Київська правда». 6 листопада 1943 р., в день вступу воїнів-визволителів до столиці Радянської України, у Києві відновили свою роботу обласний комітет партії, міськком КП(б)У, міськрада і райвиконкоми, які зразу стали центрами відбудови народного господарства і громадського життя. Разом з передовими частинами військ 1-го Українського фронту до Києва прибув і перший секретар ЦК КП(б)У М. С. Хрущов. Він оглядав місто, зустрічався з киянами. А наступного дня у міськкомі партії з участю Ми-

²⁵ Партійний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 12, од. зб. 5, арк. 1—2; оп. 13, од. зб. 45, арк. 46.

²⁶ Партійний архів Одеської області, ф. 11, оп. 16, од. зб. 16, арк. 1.

²⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 412, арк. 18.

²⁸ Там же, оп. 43, од. зб. 2271, арк. 23.

²⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 129, арк. 30.

³⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 15, од. зб. 6, арк. 6.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5446, оп. 44, спр. 1703, арк. 351.

³² Там же.

³³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 240, арк. 7.

кити Сергійовича відбулась нарада партійних і радянських працівників міста³⁴.

В кінці січня 1944 р. на Україні працювало вже 23 обкоми партії³⁵.

Активну участь у відродженні партійного і державного апарату брали партизани та учасники партійного підпілля. Нерідко після визволення району або міста партійні організації очолювали вчорашні підпільники. Так, секретар Ново-Псковського райкому КП(б)У, Луганської області, М. Устименко, який вів підпільну роботу в своєму районі, після очищення району від німецьких окупантів знову очолив районний комітет партії³⁶. Луганських комуністів після визволення міста очолив організатор підпільної боротьби С. Стеценко³⁷. Секретарями районних комітетів партії Полтавщини після вигнання німецько-фашистських загартників працювало 28 учасників партійного підпілля і партизанського руху, серед них перші секретарі РК КП(б)У Ф. М. Дурандін, С. І. Черненко, М. К. Гриценко, С. Я. Мазанько, Т. А. Лактіонов, Н. М. Шматько, А. С. Шашко, Т. М. Жмак та інші³⁸.

У жовтні 1943 р. серед працівників обласного і районного партійного апарату Чернігівської області було 182 учасники партизанського руху і партійного підпілля³⁹. Апарат Чернігівського обкому КП України був укомплектований в основному активними учасниками підпілля і партизанської боротьби. Наприклад, секретарями обкому партії працювали С. Новиков, В. Яременко, П. Дніпровський. Трохи пізніше повернувся до партійної роботи двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров — командир одного з найбільших партизанських з'єднань України⁴⁰.

Учасники боротьби в тилу ворога стали керівними працівниками більшості районних партійних організацій Сумської області. Загалом, там на відповідальній партійній і радянській роботі працювало 596 учасників партійного підпілля і партизанського руху⁴¹. У Харківській області 32 учасники партизанського руху були направлені на керівну роботу в обласні організації, 19 працювали секретарями районних комітетів партії⁴². У Житомирській області керівний склад обласних організацій був укомплектований учасниками партизанської боротьби і партійного підпілля на 50%, а районний — 80%⁴³. З трьох розформованих партизанських з'єднань Вінницької області 432 чоловіки були направлені на партійну і радянську роботу⁴⁴. Тільки в Магерівському районі, Львівської області, 20 народних месників були на відповідальній партійній і радянській роботі⁴⁵. Всього на Україні близько 100 тис. працівників, загартованих в підпіллі і партизанських загонах України, використовувались на партійній, радянській і господарській роботі⁴⁶.

ЦК КП України, обкоми, міськкоми і райкоми партії провели ве-

³⁴ Газ. «Правда», 11 листопада 1943 р.; газ. «Радянська Україна», 12 листопада 1943 р. і 6 листопада 1944 р.

³⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 132, арк. 32.

³⁶ Газ. «Радянська Україна», 30 квітня 1943 р.

³⁷ Газ. «Правда», 9 січня 1944 р.; газ. «Радянська Україна», 3 січня 1945 р.

³⁸ Партійний архів Полтавської області, ф. 15, оп. 7, од. зб. 65, арк. 72; оп. 6, од. зб. 670, арк. 12.

³⁹ Партійний архів Чернігівської області, ф. 470, оп. 4, од. зб. 6, арк. 36.

⁴⁰ Газ. «Радянська Україна», 4 березня 1944 р.

⁴¹ Партійний архів Сумської області, ф. 4, оп. 1, од. зб. 397, арк. 37.

⁴² Партійний архів Харківської області, ф. 2, оп. 7, од. зб. 67, арк. 45.

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 240, арк. 81.

⁴⁴ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945», т. 4, М., 1962, стор. 472.

⁴⁵ Партійний архів Львівської області, ф. 3, оп. 8, од. зб. 311, арк. 4.

⁴⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 240, арк. 94.

лику роботу по відродженню і зміцненню первинних партійних організацій. В одному з директивних листів ЦК КП України писав: «Вважати найважливішим завданням більшовиків районів, визволених від німецьких окупантів, відновлення партійних організацій, повсякденне зміцнення їх керівної ролі у відродженні органів Радянської влади, економічного і політичного життя районів, в успішній ліквідації наслідків окупації та мобілізації всіх сил визволених районів на подання допомоги фронту»⁴⁷. Важливу роль у відбудові партійного життя на місцях відіграла постанова ЦК КП України від 1 листопада 1943 р. «Про створення парторганізацій у визволених від німецької окупації районах України та поліпшення керівництва ними»⁴⁸.

Велику роботу в цьому напрямку провів Харківський обком КП(б)У. Уже в грудні 1943 р. розгорнули активну діяльність 509 первинних партійних організацій, 37 кандидатських груп та 12 партійно-комсомольських груп. Партійна організація області об'єднувала в своїх рядах 7869 комуністів, які працювали на найважливіших ділянках роботи по відбудові народного господарства та ліквідації наслідків німецько-фашистської окупації⁴⁹. Уже в квітні 1944 р. тільки у м. Харкові існувало 327 партійних організацій⁵⁰.

Значну роботу по відродженню сітки партійних організацій провів Донецький обком КП України, створивши уже в листопаді 1943 р. 419 первинних партійних організацій, 6 кандидатських і 26 партійно-комсомольських груп. Тільки у вугільній, металургійній промисловості і на залізничному транспорті було 178 партійних організацій⁵¹. В травні 1944 р. з 15 тис. комуністів обласної партійної організації 7100 працювали в металургійній, вугільній, машинобудівній промисловості та на залізничному транспорті⁵². В Дніпропетровській області у червні 1944 р. відновили свою роботу 639 первинних партійних організацій, з них 118 — у сільських районах⁵³. Особливу увагу було приділено відродженню партійних організацій у гірничорудній промисловості⁵⁴. До повного визволення республіки від німецько-фашистських загарбників на Україні відновили роботу 3058 сільських первинних партійних організацій⁵⁵.

На виконання постанови ЦК ВКП(б) від 19 жовтня 1944 р. «Про зміцнення працівниками партійних і радянських організацій західних областей УРСР» у відповідні райони України було направлено 13 657 партійних, радянських і господарських працівників⁵⁶. Однак, партійні організації західних областей були нечисленними, через те, що в 1938 р. була розпущена Комуністична партія Західної України внаслідок провокацій, зумовлених культом особи Сталіна. За тих умов колишні члени КПЗУ вважалися вихідцями з інших, ворожих партій, і багатьом цим передовим представникам трудящих, загартованим у підпільній боротьбі, був закритий доступ до Комуністичної партії, а молодий актив ще не встиг сформуватися. Але незважаючи на це, уже

⁴⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 129, арк. 55.

⁴⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, од. зб. 2272, арк. 1—2.

⁴⁹ Партійний архів Харківської області, ф. 2, оп. 5, од. зб. 297, арк. 22.

⁵⁰ Там же, арк. 83.

⁵¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 244, арк. 47.

⁵² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 658, арк. 159.

⁵³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 38, од. зб. 39, арк. 16.

⁵⁴ І. П. Кучма. Восстановление горнорудной промышленности Украины, Днепрпетровск, 1957.

⁵⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 371, арк. 100.

⁵⁶ Журн. «Партийная жизнь», 1946, № 1, стор. 41. ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 17, од. зб. 339, арк. 55—57.

в квітні 1945 р. в партійних організаціях західних областей України налічувалось понад 22 тис. комуністів⁵⁷.

З року в рік зростали партійні організації республіки також за рахунок нових членів Комуністичної партії. В ряди партії вступали тисячі передових людей республіки, які довели свою відданість справі ленінської партії в боротьбі з німецькими загарбниками та самовідданою працею на різних ділянках соціалістичного будівництва. Герої Радянського Союзу П. Вершигора і Л. Павлюченко, знатний шахтар І. Панащатенко, ланкові О. Хобта, А. Пармузіна, в'язальниця У. Собакар, народні артисти СРСР Н. Ужвій і М. Литвиненко-Вельгемут, поети-академіки П. Тичина і М. Рильський, народний художник СРСР В. Касіян, академік О. Богомолець — всі вони зв'язали свою долю з ленінською партією в роки війни.

Прийом до лав Комуністичної партії був однією з найважливіших ділянок внутріпартійного життя комуністів республіки. Якщо у 1943 р. було прийнято в кандидати і члени партії кілька сот чоловік, у 1944 р. — 8362⁵⁸, то з 1 січня до 1 листопада 1945 р. — 23 721 чоловік, у тому числі 2334 в західних областях республіки⁵⁹.

Щоправда, деякі партійні організації під впливом культу особи Сталіна і безпідставних репресій, спричинених ним, утримувались від прийому в партію людей, які залишалися на окупованій території, хоч вони своєю поведінкою і не заплямували звання громадянина радянської країни.

Серед важливих питань внутріпартійного життя, які розв'язували партійні організації України в роки війни, була робота з комуністами, що залишалися на окупованій території. До 1 липня 1945 р. їх було зареєстровано 60 776. На цей час обкоми партії розглянули 16 084 рішень райкомів і міськкомів. Майже 90% таких комуністів були виключені з партії^{59а}. Масове виключення з партії навряд чи було виправданим, оскільки багато комуністів залишились на окупованій території з різних причин, що не залежали від їх бажання (оточення, полон, неоперативність деяких керівних органів на початку війни і т. д.). Внаслідок часто безпідставних підозрінь, викликаних культом особи, партійні органи часом відмовляли у партійній реабілітації чесним комуністам, а інколи допускали щодо них і нічим не виправдані репресії. Тільки після XX з'їзду партії ЦК КПРС на чолі з М. С. Хрущовим провів величезну роботу по ліквідації тяжких наслідків культу особи.

Значно зросли партійні організації республіки у зв'язку з демобілізацією воїнів Радянської Армії. Тільки у другій половині 1945 р. за рахунок демобілізованих партійна організація республіки збільшилась майже на 125 тис. комуністів⁶⁰.

Комуністична партія України, яка налічувала у своєму складі в 1943 р. 16 816 комуністів, об'єднаних в 1611 первинних партійних організацій і 128 кандидатських груп⁶¹, на кінець 1945 р. перетворилась у великий і бойовий загін КПРС, в якому налічувалось 20 413 первинних партійних організацій, 910 кандидатських і 251 партійно-комсо-

⁵⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 17, од. зб. 339, арк. 56.

⁵⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 282, арк. 25.

⁵⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 1533, арк. 1.

^{59-а} ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 1533, арк. 4.

⁶⁰ В. И. Юрчук. Восстановление и укрепление партийных организаций на Украине в 1945—1953 годах, журн. «Вопросы истории КПСС», 1962, № 6, стор. 76.

⁶¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 1948, арк. 12.

мольських груп, що об'єднували 320 307 комуністів⁶². Ця велика армія комуністів — бійців лєнінської партії працювала на вирішальних ділянках життя республіки: 89 659 комуністів — на підприємствах промисловості, транспорту, будівництва, зв'язку і промислової кооперації 122 056 — у сільському господарстві, 16 892 — у навчальних закладах і науково-дослідних установах. Решта комуністів працювала в радянських та інших установах республіки⁶³. Відновлені партійні організації під керівництвом ЦК КП України на чолі з М. С. Хрущовим ще в ході війни перетворились у бойові згуртовані колективи. Вони розгорнули серед населення й на підприємствах велику масово-політичну і господарсько-організаторську роботу. Навіть в умовах порушення лєнінських норм внутріпартійного і державного життя, характерних для періоду культу особи Сталіна, Комуністична партія України дотримувалась лєнінського принципу колективного керівництва, колегіальності в партійній роботі. У 1944—1945 рр. чотири рази скликалися пленуми ЦК КП(б)У — травневий та листопадовий 1944 р. і червневий та грудневий 1945 р. Вони відіграли важливу роль в організаційно-політичному зміцненні партійних організацій та підвищенні активності їх діяльності по керівництву відродженням економіки республіки та ліквідації наслідків німецько-фашистської окупації.

ЦК КП України відновив практику проведення партійних активів і нарад. За 1943—1945 рр. було проведено близько 80 різних нарад і активів, на 18 з яких розглядалися питання промисловості і будівельних організацій, на 14 — питання сільського господарства, на 21 — питання ідеологічної роботи, на 11 — питання роботи транспорту та ін.⁶⁴

В умовах війни регулярно скликалися і пленуми обласних комітетів партії, на яких вирішувались важливі питання партійного будівництва та відбудови народного господарства. Так, протягом 1943—1945 рр. було проведено 11 пленумів Харківського обкому партії. Систематично проводились також пленуми районних комітетів партії, районні партійні збори і наради партійного активу. Тільки за 11 місяців 1945 р. у Харківській партійній організації було скликано 141 пленум райкомів і міськкомів партії та 83 районних партійних зборів⁶⁵. На них розглянули 290 різних питань: організаційних — 26, масово-політичної роботи — 23, партійного навчання та виховання молодих комуністів — 13, зростання партії — 26, агітаційно-масової роботи — 14, керівництва комсомолом — 10, перевірки виконання рішень — 19, відбудови промисловості та благоустрою міст — 23, питання сільського господарства — 127 та ін.⁶⁶

Партійні організації систематично проводили також партійно-технічні конференції, наради партійно-господарського активу з важливих питань роботи промислових підприємств і транспорту. Тільки Дніпропетровський обком партії у 1943—1945 рр. організував 11 нарад партійно-господарського активу та 3 партійно-технічні конференції з питань відбудови та впровадження передових методів праці у металургійній та гірничорудній промисловості⁶⁷.

⁶² В. И. Юрчук. Назв. стаття, журн. «Вопросы истории КПСС», 1962, № 6 стор. 76; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 1498, арк. 2.

⁶³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 1498, арк. 2—3.

⁶⁴ Підрахунки зроблені автором на основі архівних матеріалів відділу пропаганди і агітації (ф. 1, оп. 16), організаторського відділу (ф. 1, оп. 18), особого сектору (ф. 1, оп. 14), сільськогосподарського відділу (ф. 1, оп. 33) та ін.

⁶⁵ Партійний архів Харківської області, ф. 2, оп. 5, од. зб. 379, арк. 15—16.

⁶⁶ Там же, арк. 17.

⁶⁷ Зроблено підрахунки автором на основі матеріалів партійного архіву Дніпропетровської області.

В роки війни в усіх областях республіки проходили також наради передовиків соціалістичного сільського господарства. Партійні організації західних областей України широко практикували проведення нарад трудового селянства, інтелігенції, на яких обговорювались питання соціалістичного будівництва.

ЦК КП України, очолюваний М. С. Хрущовим, збирав і узагальнював все те нове, що народжувалось у народі, постійно радився з працівниками на місцях, з широкими масами трудівників, спираючись у своїй роботі на великий колективний досвід. Такий нерозривний зв'язок партії і народу повністю відповідав ленінським принципам партійного життя.

7 жовтня 1944 р. ЦК КП України ухвалив постанову «Про строки проведення виборів керівних партійних органів в парторганізаціях КП(б)У», згідно з якою вибори керівних партійних органів у первинних районних і міських парторганізаціях 16 східних областей були проведені з 1 грудня 1944 р. до 15 січня 1945 р., а у 8 західних областях республіки — з 1 січня до 10 лютого 1945 р.⁶⁸ Це були перші після визволення України вибори керівних партійних органів республіки. Незважаючи на воєнний час, вибори пройшли на високому ідейно-політичному рівні і при широкому розгортанні критики й самокритики, що позитивно вплинуло на внутріпартійне життя. Комуністична партія України ще більш зміцніла і згуртувалась. До керівництва прийшло багато нових працівників, що викликало пожвавлення внутріпартійного життя і сприяло успішному проведенню відбудовних робіт у республіці.

ЦК КП України приділяв велику увагу ідейно-політичному загартовуванню комуністів, їх марксистсько-ленінському вихованню. У 1944 р. майже в усіх областях України були організовані тримісячні курси по підготовці партійних і пропагандистських кадрів, діяло 912 вечірніх партійних шкіл, де навчалось близько 28 тис. партійних, радянських і комсомольських працівників районних центрів та первинних організацій⁶⁹. Тільки в Донецькій області у 1944/1945 навчальному році в системі партійної освіти працювало 56 районних партійних шкіл⁷⁰. У 17 областях України весною 1944 р. розпочали роботу тримісячні курси по підготовці партійних і пропагандистських кадрів⁷¹, а в 18 областях республіки — шестимісячні курси партійних і радянських працівників, на яких тільки у квітні 1945 р. навчалось 1505 працівників міськкомів, райкомів, міських і районних Рад депутатів трудящих та секретарів великих партійних організацій фабрик і заводів⁷². На кінець 1945 р. в республіці було організовано також 26 вечірніх університетів марксизму-ленінізму. Загалом, різними формами навчання у республіці в 1945 р. було охоплено 516 985 чоловік, в тому числі 112 911 комуністів⁷³.

Могутнім засобом ідеологічного впливу на маси була також періодична преса. У травні 1944 р. на Україні виходило 8 республіканських, 20 обласних, 356 міських і районних газет, 4 журнали. А у жовтні 1945 р. в республіці вже видавалося 852 газети, з них 11 республіканських і 33 обласних. Щоденний тираж усіх газет Української РСР

⁶⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 390, арк. 45.

⁶⁹ «Нариси історії Комуністичної партії України», стор. 498—499.

⁷⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 328, арк. 71.

⁷¹ «Про масово-політичну роботу». (Збірник), К., 1945, стор. 73.

⁷² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 17, од. зб. 339, арк. 59—60.

⁷³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 437, арк. 3.

становив 2620 тис. примірників. Це була половина довоєнного тиражу⁷⁴.

Значне місце в роботі партійних організацій республіки займали питання політичної роботи серед населення визволених районів. У визначенні завдань, змісту і розмаху ідейно-політичної роботи партійних організацій серед населення і в марксистсько-ленінському вихованні кадрів велику роль відіграли ухвалені ЦК ВКП(б) постанови: «Про організацію політичних доповідей партійних і радянських працівників для сільського населення», «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної та ідеологічної роботи в Татарській партійній організації», «Про стан і заходи поліпшення агітаційно-пропагандистської роботи в Башкирській партійній організації», «Про найближчі завдання партійних організацій КП(б) Білорусії в галузі масово-політичної роботи серед населення», «Про роботу Луганського обкому партії», «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР», «Про заходи допомоги західним областям Української РСР в справі поліпшення масово-політичної і культурно-освітньої роботи»⁷⁵ та ін.

Партійні організації провели серед трудящих велику ідейно-політичну роботу, яка за роки війни збагатилася новими формами. Основним її змістом було роз'яснення справедливого характеру і мети Вітчизняної війни, мобілізація всіх сил народу і армії на розгром ворога. Неоцінну роль у цій роботі партійних організацій відіграла ленінська теоретична спадщина — могутня зброя ідеологічної роботи.

Незважаючи на культ особи Сталіна, партія ніколи не втрачала зв'язків з народом, залишалася вірною марксизму-ленінізму, діяла як живий творчий організм.

Заходи Комуністичної партії України по відродженню та зміцненню партійних організацій і правильній розстановці кадрів, підвищенню ідейно-теоретичного рівня комуністів і розгортанню масово-політичної роботи серед населення відіграли величезну роль у мобілізації мас на нові трудові подвиги, в успішному розгортанні відбудовчих робіт у республіці ще в ході Великої Вітчизняної війни.

Досягнення у відродженні життя в визволених районах України та в ліквідації наслідків німецько-фашистської окупації були результатом великої організаторської роботи КППРС та її бойового загону — Комуністичної партії України.

В. М. НЕМЯТИЙ

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНОГО ПІДПІЛЛЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

(1941—1944 рр.)

Партизанський рух під час Великої Вітчизняної війни знайшов своє відображення в радянській історичній літературі.

Однак, якщо діяльність партійного підпілля і партизанських загонів північних лісових районів України досить повно висвітлена, то

⁷⁴ Газ. «Правда», 6 травня 1944 р.; журн. «Пропагандист і агітатор», 1945, № 10, стор. 27.

⁷⁵ Газ. «Правда», 25 вересня 1944 р.; «Пропаганда і агітація в рішеннях та документах ВКП(б). (Збірник документів)», К., 1950, стор. 461—462; журн. «Пропагандист», 1944, № 15—16, стор. 23—25.

боротьба на півдні України ще недостатньо відображена й узагальнена: наводяться лише окремі факти і загальні положення. На Україні захищено 42 дисертації, присвячені партійному підпіл्लю і партизанському рухові, з них лише три — на матеріалах південних областей України. Згадані дисертації були захищені в 1948—1950 рр. і тому на них позначилася, викликана шкідливим впливом культу особи, надзвичайна підозрілість до людей, що залишалися на окупованій території. Внаслідок цього обмежено показувались опір, саботаж радянських людей щодо окупантів. Чимало підпільних організацій випало з поля зору дослідників.

Історики не аналізували специфічні для півдня України форми боротьби партійного підпілля. Тривалий час бракувало документальних матеріалів, щоб відновити повну картину героїчної боротьби радянських патріотів у цьому районі республіки. В складених після закінчення війни звітах про партійне підпілля Миколаївської і Херсонської областей згадувались лише 44 підпільні організації та групи. Останнім часом було виявлено нові документальні матеріали ще про 40 підпільних організацій¹. Тепер можна відтворити справжню картину діяльності партійного підпілля цих областей, очолюваного єдиним центром, що був створений уже під час окупації.

На відміну від північних районів України, де географічні умови (великі ліси) сприяли розвитку масового партизанського руху, інші умови (відсутність лісів) в південних районах привели до своєрідних, відмінних від північних, шляхів організації, форм та методів боротьби партійного підпілля.

Створені в Херсонській області напередодні окупації три партизанські загони під командуванням Е. І. Гирського, М. І. Павловського та А. Г. Резниченка існували тільки близько трьох місяців². У Миколаївській області взагалі не було партизанських загонів. Лише в катакомбах Одеси та в Савранських лісах Одеської області протягом тривалого часу діяло кілька невеликих партизанських загонів. Найефективнішою у цих умовах виявилася діяльність численних дрібних, добре законспірованих підпільних бойових і диверсійних груп.

Для організації партійного підпілля тут були залишені місцеві керівні, партійні та радянські працівники, яких добре знали місцеві жителі. Ця обставина з одного боку полегшувала роботу, а з другого — значно ускладнювала конспірацію, через що партійні організації Миколаївської та Херсонської областей втратили багато досвідчених партійних працівників. Значно легше вдалося законспіруватися та розгорнути активну діяльність тим комуністам, яких послали ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з інших областей (Корневу, Т. М. Морозову, Л. П. Шевченку та ін.). Більшість підпільних організацій Миколаївської та Херсонської областей були створені вже під час окупації тими політпрацівниками і командирами Радянської Армії, що потрапили в оточення чи тікали з полону.

В перші два місяці окупації опір німецько-фашистським загарбникам радянські люди чинили поодиночі. Навколо окремих комуністів та безпартійних патріотів створювалися невеликі підпільні групи, які згодом переростали в досить великі організації. Так, у Братському районі, Миколаївської області, вже з вересня 1941 р. невеликі підпільні групи виникають у селищі Братському, в селах Костоватому, Ганнівці, Михайло-Жукові, Дончино, на станції Людмилівці, в радгос-

¹ Партійний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 89, од. зб. 120, арк. 9; Партійний архів Херсонської області, ф. 46, оп. 44, од. зб. 1, арк. 38.

² Партійний архів Херсонської області, ф. 46, оп. 44, од. зб. 1, арк. 12, 32.

пі «Братський» та ін.³ На початку жовтня 1941 р. комуніст Л. П. Шевченко, якого залишив для підпільної роботи Кіровоградський обком КП України, встановив зв'язок з керівниками цих груп і об'єднав їх в єдину підпільну організацію⁴.

У вересні—жовтні 1941 р. на території Казанківського району в десяти населених пунктах виникли і розгорнули діяльність окремі антифашистські групи. Їх центром стало с. Троїцьке-Сафонове, де діяла підпільна група, очолювана комуністом Г. М. Седньовим, який згодом об'єднав усі ці групи в одну організацію⁵. Аналогічною була система організації партійного підпілля в м. Херсоні, Каховському, Голопристанському та Каланчацькому районах, Херсонської області⁶.

В січні 1943 р. розрізнені підпільні групи Березнеговатського району, Миколаївської області, об'єдналися в єдину організацію під керівництвом обраного бюро на чолі з комуністом Ф. М. Кузьменком—колішнім завідувачим оргінструкторським відділом райкому партії Бюро керувало діяльністю підпільних груп дев'яти населених пунктів: Березнеговате, Тетянівка, Михайлівка, Ново-Севастополь, Калуга, Лепетиха, Мурахівка, Любашівка та Воронцовка⁷. До складу цієї організації входило 150 чоловік, з них—35 комуністів і 28 комсомольців⁸.

В складних умовах окупації, коли підпілля втратило багато керівних партійних і радянських кадрів, особливо в сільських районах Миколаївської та Херсонської областей, де із завчасно створених 16 підпільних райкомів партії залишився лише один центральний райком КП(б)У, очолюваний секретарем підпільного бюро Т. М. Морозовим⁹,—комуністи шукали нових форм підпільної боротьби. Так, керівники підпільних груп Вознесенського району, Миколаївської області, прийшли до висновку, що в районі необхідно створити підпільний координаційний центр. В кінці серпня 1941 р. радянські патріоти в м. Вознесенську та селах Щербані, Ракове, Трикрати, Воронівка, Білоусівка, Мало-Солоне та ін. почали об'єднуватися в підпільні групи для боротьби проти ненависного фашистського «нового порядку»¹⁰. Для керівництва підпіллям району восени 1941 р. в м. Вознесенську за ініціативою старого комуніста Г. Я. Гончаренка—полковника Радянської Армії, що вирвався з фашистського полону—створюється координаційний центр, командиром якого був обраний комуніст М. В. Пошукайло—старший лейтенант Радянської Армії, визволений радянськими патріотами з табору військовополонених, комісаром—комуніст, учитель М. О. Чернов. Спрямував роботу центру добре законспірований комуніст Г. Я. Гончаренко, який мав великий досвід політичної та організаційної роботи¹¹.

Керівний центр поставив перед підпільними групами Вознесенського району чіткі завдання: залучати якомога більше населення району до боротьби проти гітлерівських загарбників, проводити антифашистську масову роботу, розповсюджувати листівки та зведення Радінформбюро, влаштовувати диверсії, комплектувати невеликі збройні групи для відправки до Знам'янських лісів. Ця програма дій сприяла активізації та цілеспрямованості боротьби радянських патріотів.

³ Партійний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 172, од. зб. 17, арк. 6.

⁴ Там же, арк. 7.

⁵ Там же, од. зб. 23, арк. 9.

⁶ Партійний архів Херсонської області, ф. 46, оп. 44, од. зб. 1, арк. 22, 23, 36 од. зб. 4, арк. 16, 45, 138, 150, 198.

⁷ Партійний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 89, од. зб. 120, арк. 69.

⁸ Там же, арк. 70.

⁹ Там же, од. зб. 130, арк. 20.

¹⁰ Там же, оп. 172, од. зб. 20, арк. 10.

¹¹ Там же, арк. 26, 27.

Миколаївський підпільний обком партії був створений у другій половині серпня 1941 р. в с. Чаплинка, на лівому березі Дніпра. До його складу входили: Пасенченко — заступник голови Миколаївського облвиконкому, Козачок — секретар Херсонського міськкому партії та Горбачов — секретар Миколаївського сільського райкому КП(б)У¹². Але те, що обком створили тоді, коли вся територія Миколаївської області була вже окупована, не дало можливості йому встановити зв'язок з підпільними райкомаами, партійними організаціями та групами. Тоді керівники окремих підпільних груп вирішили створити єдиний керівний центр Миколаївської та Херсонської областей. Ініціатором цього був керівник підпільної диверсійної групи комуніст В. О. Лягін (Корнев), помічниками — члени його групи, комуністи: О. Соколов (Васильєв), Г. Гавриленко, П. Луценко, О. Наумов, О. Сидорчук¹³, а також керівники підпільних груп Миколаєва та області — комуністи-командири та політпрацівники Радянської Армії, що втекли з полону, — В. Бондаренко, Ф. Воробйов, П. Зашук та інші, з якими в процесі диверсійної діяльності у грудні 1941—січні 1942 рр. встановили зв'язок члени підпільної групи Корнева¹⁴.

За активною участю Ф. Воробйова, В. Бондаренка, П. Зашука, О. Миколаєва та інших уже на початку 1942 р. Корневу вдається встановити зв'язок та очолити підпільні організації Миколаєва та Херсона, Ново-Одеського, Ново-Бузького, Миколаївського сільського, Снігурівського, Березнеговатського та інших районів.

Навесні 1942 р. в особливо важких умовах роботи партійного підпілля велику допомогу в створенні керівного центру подав посланий у травні 1942 р. в тил ворога комуніст А. Палагнюк (Андреев)¹⁵. Він зумів об'єднати кілька підпільних груп, проводив розвідувальну роботу, встановив зв'язок з рядом підпільних груп¹⁶. В своїй роботі він спирався на визволених з полону воїнів Радянської Армії П. Комкова, Я. Сорочкіна, К. Кашина, О. Кругликова та ін.

Дослідження документальних матеріалів партійних та державних архівів Миколаївської та Херсонської областей, а також бесіди з учасниками підпілля показують, що об'єднання підпільних організацій та груп проходило з грудня 1941 р. до вересня 1942 р., коли був обраний керівний центр, до якого входили комуністи: Зашук (голова), Воробйов, Бондаренко, Комков, Соколов. Корнев та Палагнюк спрямовували діяльність центру, не входячи до його складу з метою конспірації¹⁷. Так виник Миколаївський центр, який керував діяльністю підпільних партійних організацій та груп двох областей.

Після арешту в грудні 1942 р. Палагнюка, Зашука, Воробйова та інших керівників (внаслідок зради) діяльність центру значно ускладнилася. Корнев, Бондаренко та Комков вирішують ще ретельніше законтспіруватися, створити нові підпільні групи й організації, готуватися до ще більш масової боротьби проти німецько-фашистських загарбників. Особливо велику роботу щодо цього проводив комуніст П. Комков, справжній герой. Він залишив Миколаїв і за допомогою учасника херсонської підпільної організації комуніста О. Жукова пробрався в Херсон, де з грудня 1942 року очолив партійне підпілля¹⁸.

¹² Партійний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 89, од. зб. 120, арк. 159.

¹³ Там же, арк. 16.

¹⁴ Партійний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 89, од. зб. 123, арк. 39, 47; оп. 89, од. зб. 130, арк. 180, 356; Партійний архів Херсонської області, ф. 46, оп. 44, од. зб. 4, арк. 198.

¹⁵ Партійний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 89, од. зб. 120, арк. 24.

¹⁶ Там же, арк. 56.

¹⁷ Там же, арк. 25.

¹⁸ Партійний архів Херсонської області, ф. 46, оп. 44, од. зб. 4, арк. 198.

В Херсоні Комкову вдається створити нові підпільні групи на консервному заводі, на заводі склотари, на залізничній станції, в медичній школі, в сс. Снігурівка, Кобзарці, Пришиб, Любомирівка та ін.¹⁹ Уже в березні 1943 р. підпільна організація Херсона налічувала 131 чоловік, з них комуністів — 30, комсомольців — 20²⁰. Тоді ж було створено керівний центр з дев'яти чоловік (П. Комков, В. Мацулевич, Т. Шубіна, Л. Біла, В. Зарецький, К. Водяницька, Л. Вакін, Л. Воеводіна, Т. Корень)²¹.

Центр у Херсоні діяв до червня 1943 р.²² А коли фашистським каральним загонам вдалося його виявити і арештувати кількох чоловік, включаючи П. Комкова, керівне ядро партійного підпілля перемістилося в Миколаїв, і його очолив молодий комуніст, колишній полонений В. Тристан²³.

Розгалужена сітка підпільних організацій, конспірація зумовили виключну живучість цього єдиного керівного центру навіть тоді, коли окремі його керівники були заарештовані. Мобільність керівництва, переміщення центру з Миколаєва в Херсон і назад в процесі боротьби не дали можливості фашистам його ліквідувати. І центр, створений в жорсткій боротьбі з фашистськими окупантами у вересні 1942 р., існував аж до самого визволення цих двох областей.

Характерною для півдня України є діяльність Центрального підпільного райкому Миколаєва, диверсійної групи Корнева та партизанського загону Калініченка.

Центральний райком партії був створений напередодні окупації області за рішенням Миколаївського обкому партії. Керівником його призначили Т. Морозова, що був направлений ЦК КП України разом з групою інших товаришів для організації в області партійного підпілля²⁴. Умови для роботи були надзвичайно важкі. Жорстокі репресії окупантів примушували діяти дуже обережно. Справа ще ускладнилася, коли деякі члени підпільного бюро, яким залишили зброю, харчі, гроші, відповідні документи, евакуювалися. Цим певною мірою було розладнано сітку підпілля²⁵. Але вже у вересні 1941 р. секретар підпільного бюро Центрального райкому партії Т. Морозов з допомогою комуністів, залишених для роботи в підпіллі, М. Прудкої та К. Богданова, встановив зв'язок з деякими комуністами, що не змогли евакуюватися, і залучав їх до підпільної роботи²⁶.

Нарада комуністів, на якій були присутні товариші Т. М. Морозов, М. С. Прудка, К. І. Богданов, А. Н. Маконовичський, Є. Т. Заїченко, М. Л. Словачевський, Ф. І. Андреев, В. І. Медведєв та інші, обрала нове підпільне бюро Центрального райкому партії у складі Морозова, Прудкої та Богданова²⁷. Бюро вирішує створити невеликі, очолювані комуністами диверсійні підпільні групи, зосередити їх у приміських селах, на залізничних станціях, на суднобудівному заводі. Незабаром до підпільної роботи було залучено 13 комуністів, 6 комсомольців, 50 безпартійних²⁸. Завдяки вмільї конспірації і розосередженню партійного підпілля, робота йшла без провалів.

¹⁹ Партійний архів Херсонської області, ф. 46, оп. 44, од. зб. 4, арк. 16.

²⁰ Там же, арк. 55.

²¹ Там же, арк. 198.

²² Там же.

²³ Партійний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 89, од. зб. 125, арк. 17

²⁴ Там же, од. зб. 130, арк. 120.

²⁵ Там же, арк. 124.

²⁶ Там же, од. зб. 120, арк. 38.

²⁷ Там же, од. зб. 130, арк. 20.

²⁸ Там же, од. зб. 120, арк. 38.

Яскравим прикладом найбільш ефективної діяльності бойових та диверсійних груп партійного підпілля на півдні України є робота групи Корнева, яка за короткий час (з листопада 1941 р. до квітня 1942 р.) організувала вибух у ресторані, де гуляли фашистські офіцери, підпалила склади з військовим обмундируванням автотранспортної частини 4-ої повітряної армії, напала на військовий аеродром загарбників і висадила в повітря ангари з літаками та авіамоторами. Як визнавали самі окупанти, проведені в Миколаєві диверсії завдали їм збитків на суму 50 млн. крб.²⁹

Успішно діяли також бойові групи партійного підпілля м. Херсона, Братського, Баштанського, Вознесенського, Казанківського, Голопристанського, Сиваського, Каховського та інших районів.

Так, після старанної підготовки був висаджений у повітря артилерійський склад у Вознесенську, проведені диверсії на електростанції та на суднобудівному заводі, підпалений великий склад лісоматеріалів та нафтобаза в порту, пушено під укіс понад 10 залізничних ешелонів, зроблено напади на жандармські дільниці і т. ін. Всього було здійснено 150 різних диверсій на промислових підприємствах та в сільському господарстві³⁰, визволено з полону понад 5 тис. командирів, політпрацівників та солдатів Радянської Армії, врятовано від вигнання на каторгу в гітлерівську Німеччину близько 15 тис. чоловік.

Внаслідок великої роботи, проведеної ЦК КП України та комуністами, в активну боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками включилось близько 6 тис. патріотів Миколаївської та Херсонської областей, в результаті діяльності яких німецько-фашистським загарбникам не вдалося здійснити свої плани широкого і безперешкодного використання промисловості, сільського господарства і природних багатств. Ганебно провалилося намагання гітлерівців перетворити Миколаєв у велику базу військово-морського флоту.

Рух опору ділиться на два етапи.

На початку боротьби в тилу ворога треба було надовго виводити з ладу найважливіші промислові об'єкти та сільськогосподарську техніку, щоб не дати можливості окупантам постачати свою армію і тил. Коли почався загальний наступ Радянської Армії і гітлерівська кліка вимагала від своїх відступаючих частин посилити грабування, а те, що не можна вивезти, нещадно знищувати, діяльність підпільних організацій набула іншого характеру. Радянські патріоти виводили з ладу машини, агрегати, устаткування, щоб не дати їх використати чи вивезти окупантам, і перешкоджали руйнуванню промислових підприємств, ховали устаткування, сільськогосподарську техніку, зерно та ін.

Підпільні партійні організації та групи широко провадили в роки окупації масово-політичну роботу, основною формою якої була підготовка, друкування та розповсюдження антифашистських листівок, відозв та звернень до населення. Створені 6 підпільних друкарень надрукували тоді понад 30 тис. примірників різних листівок³¹.

Велика масово-політична робота, що проводилася підпільними партійними організаціями, дії бойових груп підготували населення окупованих районів до відкритої збройної боротьби. В міру наближення

²⁹ Партійний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 89, од. зб. 120, арк. 11.

³⁰ Там же, арк. 9—10; оп. 172, од. зб. 20, арк. 25; Партійний архів Херсонської області, ф. 46, оп. 44, од. зб. 4, арк. 98, 100, 120, 128; од. зб. 3, арк. 6.

³¹ Партійний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 89, од. зб. 120, арк. 10; Партійний архів Херсонської області, ф. 46, оп. 44, од. зб. 4, арк. 16.

Радянської Армії до даних областей підпільні групи почали переростати в партизанські загони і переходили від підпільної до відкритої збройної боротьби з ворогом. Одним з перших реорганізувалось у партизанський загін партійне підпілля в с. Баштанка, очолюване комуністом І. Я. Калініченком — колишнім інструктором оргвідділу Баштанського райкому партії, який був закинтий в тил ворога політуправлінням Південно-Західного фронту з спеціальним завданням³². За короткий час він створив підпільні групи в селах Баштанка, Ново-Георгіївка, Плющівка, Ново-Іванівка, Ново-Полтавка, Відрадне та Зелений Клин. На початку 1943 р. підпільні групи налічували в своїх рядах 96 чоловік, з них 10 комуністів і 27 комсомольців³³.

У жовтні 1943 р., коли війська Радянської Армії підійшли до території Миколаївської області, підпільні групи об'єдналися в партизанський загін, яким командував Калініченко. Були створені штаб загону і база, де зберігалися зброя та боеприпаси. Комісаром загону був призначений комуніст Ф. С. Гапон, колишній секретар Козівського райкому партії Тернопільської області, а начальником штабу Т. С. Кирюшко³⁴.

7 листопада і 5 грудня 1943 р. партизани загону підняли червоні прапори на будинках сільуправ та комендатур сс. Ново-Полтавка, Ново-Єгорівка, Василівка, Старосолдатське та ін. В листопаді і грудні 1943 р. двічі пустили під укіс залізничні ешелони, в результаті чого було знищено 22 вагони з військовим вантажем і один паровоз³⁵. Активну участь у цих операціях брали комуністи І. Калініченко, І. Ткачов, І. Свердлін, комсомольці А. Півень, П. Дмитрієва, Д. Андріанов, К. Селіна та ін.

Особливо велика бойова діяльність загону почалася у березні 1944 р., коли партизани заступили дорогу відступаючим німецько-фашистським частинам, які уникнули оточення в районі Снігурівки. Партизани знищили 320 фашистських солдат і офіцерів, вивели з ладу близько 150 автомашин, взяли в полон 9 офіцерів, 55 солдатів і 259 зрадників Батьківщини, що служили в німецько-фашистських військах, захопили 27 автомашин, 5 мотоциклів, 150 гвинтівок, 25 автоматів, 20 тис. патронів, 800 гранат і 18 прапорів військових частин гітлерівської армії³⁶.

Навесні 1944 р. на території Миколаївської та Херсонської областей діяло вже 11 партизанських загонів³⁷.

За активну боротьбу в тилу німецько-фашистських загарбників учасників партійного підпілля Радянський Уряд нагородив орденами та медалями. В. О. Лягіну (Корневу) посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Всенародна активна боротьба радянських людей в тилу ворога є результатом гігантської роботи Комуністичної партії. Вона виховала наш народ в душі любові і відданості своїй соціалістичній Батьківщині, в душі дружби народів, і це допомогло йому здобути перемогу над чорними силами фашизму.

³² Партійний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 89, од. зб. 120, арк. 48.

³³ Там же, арк. 50.

³⁴ Там же, арк. 49.

³⁵ Там же, арк. 50.

³⁶ Там же, арк. 49.

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 79, арк. 41—64.

М. Л. БАБІЯ

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО АНТИФАШИСТСЬКОЮ БОРТЬБОЮ НА ВІННИЧЧИНІ

XXII з'їзд партії і червневий (1963 р.) Пленум ЦК КПРС поставили завдання широко використовувати у вихованні радянського народу, насамперед підростаючого покоління, славний історичний досвід Комуністичної партії, героїчні традиції революційної боротьби. З цього погляду велике значення мають ратні подвиги комуністів, комсомольців, радянських патріотів у тилу і на фронті під час Великої Вітчизняної війни. Свій вклад у справу розгрому ворога внесли і трудящі Вінниччини.

Ряд епізодів героїчної боротьби підпільників і партизанів Вінниччини проти окупантів уже висвітлені в літературі¹⁻³. Та, на жаль, наявні праці не дають повної картини діяльності партійного підпілля і партизанського руху на Вінниччині, оскільки про деякі важливі факти стало відомо лише тепер, коли партія рішуче викрила і засудила культ особи Сталіна і спрямувала всі зусилля на ліквідацію його шкідливих наслідків.

Мета даної статті — дати на основі дослідження нових архівних матеріалів систематизований виклад найважливіших подій на Вінниччині в період Великої Вітчизняної війни.

З наближенням фронту обком, міськкоми і райкоми партії евакуювали промислові підприємства, МТС, радгоспи, колгоспи та населення в тил країни і одночасно розпочали підготовку до підпільної і партизанської боротьби.

У той тяжкий період обласній партійній організації особливо велику допомогу подав ЦК КП(б)У, очолюваний М. С. Хрущовим. 5—6 липня 1941 р. в області перебувала група працівників ЦК КП(б)У на чолі з секретарем ЦК М. С. Співаком, яка допомогла в доборі людей для більшовицького підпілля і партизанської боротьби, у визначенні баз, явок. За рішенням і вказівками ЦК КП(б)У в червні—липні 1941 р. в області було створено сім підпільних райкомів партії: Теплицький, Джулинський, Монастирищенський, Самгородоцький, Барський, Комсомольський, Чечельницький⁴. Для керівництва підпільними і диверсійними групами було підібрано понад 1500 партійних, комсомольських і радянських працівників, спеціалістів сільського господарства, учителів, лікарів та ін.

Перші підпільні організації виникли у м. Вінниці, Теплицькому, Гайсинському, Дашівському, Джулинському, Немирівському, Погребищенському, Оратівському, Калинівському⁵ та інших районах у серпні—грудні 1941 р. Організаторами їх були комуністи, спеціально залишені в тилу ворога партійними комітетами, а також ті, що не встигли евакуюватись чи потрапили у вороже оточення.

Однією з великих і найактивніших підпільних організацій у м. Вінниці була організація, очолювана І. В. Бевзом. Її штабквартирою стала бібліотека ім. Крупської. Організація швидко зростала і незабаром мала розгалужену сітку підпільних груп на підприємствах і в

¹⁻³ Д. М. Медведєв. На берегах Південного Бугу, К., 1959; Є. В. Сафонова. Вінницьке з'єднання партизанських загонів під командуванням Я. І. Мельника. Дисертація, КДУ, 1952; И. Безуглый. Тайны «Вервольфа», Вінниця, 1962 р.

⁴ Партійний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 15, од. зб. 2, арк. 3, 5.

⁵ Там же, од. зб. 479, арк. 1.

установах міста. Її активними членами були комсомольці І. Войцехівський, Л. Ратушна, Н. Медведь, В. Любимова, І. Бадаєв (Бутенко)⁶ та ін.

В той же час у місті розгорнули свою діяльність підпільні організації і групи І. Я. Бялера (Прокопович), О. І. Побережця, М. М. Павлішиного, О. В. Євтушенка, М. К. Литвиненка, Р. В. Присяжнюка⁷ та ін. Загалом, на кінець 1941 р. діяло 17 підпільних організацій і груп⁸. В липні — грудні 1941 р. вони робили лише перші кроки в боротьбі з окупантами: виготовляли й розповсюджували листівки серед населення, організовували втечу військовополонених з таборів і влаштовували їх на роботу, виводили з ладу підприємства, чинили диверсії на залізничній станції, викривали українських буржуазних націоналістів. Організація, очолювана І. В. Бевзом, поступово об'єдналася з усіма міськими підпільними групами і на початок 1942 р. стала великою, міцною організацією «За Батьківщину!» Навколо І. В. Бевзи згурпувався керівний партійний центр, до складу якого в різний час входили: С. С. Левенець, О. Л. Парамонов («дядя Саша»), Т. О. Тетерівський, Г. Й. Мельник, Г. Азарашвілі⁹.

Організатором підпілля у Теплицькому районі став колишній агроном районного земельного відділу комуніст А. К. Микитенко («Степан»)¹⁰. Повернувшись до району як член підпільного райкому партії, він розгорнув кипучу діяльність, і на осінь 1941 р. в селах Скарженівка, Комарівка, Тополівка, Марківка та інших уже діяли підпільні організації і групи, в яких налічувалось понад 50 підпільників¹¹. 26 жовтня 1941 р. радянські патріоти обрали на чолі з А. К. Микитенком підпільний комітет, що фактично став підпільним райкомом партії. Було обрано штаб майбутнього партизанського загону, до складу якого ввійшли: А. Г. Кондратюк — командир загону, А. К. Микитенко — комісар загону, М. С. Пересунько — начальник штабу, П. М. Кондратюк — начальник розвідки¹².

Ці керівні органи спрямували свої зусилля на посилення роз'яснювальної і виховної роботи серед населення, викриття геббельсівської пропаганди, на добір конспіративних квартир, явок, людей для підпільної і партизанської боротьби. На кінець жовтня 1941 р. тут почала діяти невеличка партизанська група з 8 комуністів¹³, яка пізніше стала ядром славного партизанського загону ім. Леніна.

В Дашівському, Іллінецькому, Ситковецькому районах створенням підпільних організацій займалися П. Г. Майданюк, Г. О. Рибаченко, В. С. Кашкань¹⁴. Особливо активну підпільну діяльність серед населення проводили Жданівська підпільна організація на чолі з учителем Ф. І. Демчуком; Хренівська — очолювана С. І. Безчеснюком¹⁵, комсомольсько-молодіжна організація «Нескорена юність» с. Слободища на чолі з Л. П. Нужда¹⁶, підпільна організація в Дашові, яку очолив комсомолец П. В. Карнаухов¹⁷. На початку грудня 1941 р. у Шабе-

⁶ Партійний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 15, од. зб. 479, арк. 1.

⁷ Там же, арк. 55, 58, 59, 61, 64, 69, 71, 73.

⁸ За підрахунком автора.

⁹ Партійний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 15, од. зб. 15, арк. 53.

¹⁰ Там же, од. зб. 603, арк. 9, 10.

¹¹ Там же, од. зб. 291, арк. 10.

¹² Там же, од. зб. 603, арк. 10.

¹³ Там же, арк. 24.

¹⁴ Там же, од. зб. 2, арк. 19.

¹⁵ Там же, од. зб. 2, арк. 121, 122.

¹⁶ Там же, од. зб. 38, арк. 72—77, 82—95.

¹⁷ Там же, арк. 129—132.

лянському лісі збори представників підпільних груп обрали партійний комітет у складі Г. О. Рибаченка, П. Н. Майданюка, В. С. Кашканя¹⁸. З весни 1942 р. у Шабелянському лісі почала діяти партизанська група під командуванням Г. О. Рибаченка, яка незабаром стала великим партизанським загonom «За Батьківщину!»¹⁹.

Міцне підпілля зародилося восени 1941 р. в Калинівському районі. Його організаторами були комуніст, полковник Радянської Армії В. М. Мессарош, колишній секретар Калинівського райкому комсомолу М. П. Архипович²⁰, комсомолець-студент педагогічного інституту П. Т. Кугай²¹. Активну боротьбу проти окупантів розгорнула комсомольсько-молодіжна підпільна організація с. Павлівки, яка в боротьбі з ворогом зросла до 60 чоловік і влилася до партизанського загону ім. Леніна, що розташовувався в районі Чорного лісу²².

У вересні 1941 р. директор місцевої середньої школи О. Д. Євдокименко²³ організував Немирівське підпілля. Організація мала кілька радіоприймачів: у Немирові, Хвостівцях, Мухівцях, Бушинці²⁴, що давало можливість регулярно приймати і розповсюджувати зведення Радінформбюро. Немирівці встановили зв'язки з підпіллям Вінниці, а згодом — з партизанським загonom «За Батьківщину!»

У Джулинському районі організаторами підпілля були комуніст Ф. С. Волошук і вчитель-комсомолец з с. Серединки М. С. Корнійчук («Саша Жалов»)²⁵. З їх ініціативи та безпосередньою участю були створені підпільні організації на Удицькому цукрозаводі, в селах Тернівці, Серединці, Березівці, Червоному, Дяківцях, Теофілівці²⁶ і в ряді сіл Гайворонського, Грушківського та Ладигенського районів. У травні 1942 р. з ініціативи М. С. Корнійчука в Гайвороні (Одеська область) було створено підпільний комітет, що очолив діяльність підпілля Джулинського, Грушківського, Ладигенського і Гайворонського районів²⁷.

На кінець 1941 р. в Бершадському районі діяло 11 підпільних організацій і груп, до складу яких входило понад 100 радянських патріотів. Діяльність організацій і груп спрямовував підпільний штаб, очолюваний головою колгоспу с. Осіївки комуністом О. Р. Пилипчуком²⁸.

Відчутних ударів по окупантах уже в перші місяці війни завдали підпільники Шаргородського, Монастирищенського, Оратівського та інших районів області.

Всі ці факти яскраво свідчать про те, що на Вінниччині уже влітку і восени 1941 р. під керівництвом комуністів розгорнулася активна боротьба проти гітлерівських загарбників і їх лакеїв — українських буржуазних націоналістів. У містах і селах області на кінець 1941 р. активно діяло 68 підпільних організацій і груп, в яких налічувалось більше 680 чоловік²⁹. Організації і групи були спочатку нечисленними, без досвіду підпільної боротьби, роз'єднані між собою. Але їх підтримували тисячі патріотів соціалістичної Вітчизни. Головна робота підпіль-

¹⁸ Партійний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 15, од. зб. 2, арк. 2.

¹⁹ Там же, од. зб. 612, арк. 3.

²⁰ Там же, од. зб. 195, арк. 1—12.

²¹ Там же, од. зб. 203, арк. 2.

²² Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 128, оп. 1, од. зб. 1, арк. 7, 8, 10.

²³ Партійний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 15, од. зб. 34, арк. 6.

²⁴ Там же, од. зб. 248, арк. 5.

²⁵ Там же, од. зб. 150, арк. 10.

²⁶ Там же, од. зб. 2, арк. 114.

²⁷ Там же, од. зб. 606, арк. 4.

²⁸ Там же, од. зб. 92, арк. 24.

²⁹ За підрахунком автора.

ників у той період була спрямована на викриття брехливої геббельсівської пропаганди, на те, щоб донести до радянських людей, які перебували на тимчасово окупованій території, правду про героїчну боротьбу радянського народу, його збройних сил. Це підносило моральний дух радянських людей, вселяло в них віру у неминучість перемоги, запалювало на боротьбу з окупантами.

Велике значення для активізації підпільної і партизанської боротьби мав розгром фашистських військ під Москвою в грудні 1941 р. Після цієї перемоги до рішучих бойових дій перейшли партизани Теплицького району, очолювані А. Г. Кондратюком і А. К. Микитенком; Дашівського району — на чолі з Г. О. Рибаченком; партизанська група Є. П. Олешука — Я. Г. Нижника, партизанський загін І. І. Калашника³⁰.

Загін І. І. Калашника розгорнув свою діяльність у Монастирищенському й сусідніх районах. У квітні і травні 1942 р. калашниківці обстріляли ворожі військові ешелони³¹, розстріляли у с. Коритня гітлерівського лакея — старосту Бевзу³². Переодягнувшись у німецьку військову форму, вони проникли на Бенгохівській цукрозавод і, розгромивши варту, вивели завод з ладу³³. Бойові діла загону Калашника були відомі далеко за межами області, ім'я командира стало символом героїзму і відваги.

Зростання підпільних організацій, виникнення нових партизанських груп і загонів, активізація їх дій настійно вимагали посилення партійного керівництва. Керуючись настановами ЦК КП(б)У, А. К. Микитенко у серпні 1942 р. провів у Шабелянському лісі нараду керівників підпілля і партизанських загонів кількох районів. Було обрано міжрайонний партійний комітет (МРПК), до складу якого увійшли: А. К. Микитенко — секретар, А. Г. Кондратюк — заступник, члени: Г. О. Рибаченко, І. І. Калашник, М. С. Пересунько, В. А. Зенкін³⁴. Пізніше до складу МРПК були введені керівники Джулинського підпілля Ф. С. Волощук і М. С. Корнійчук³⁵. Створення керівного партійного центру, який в кінці 1942 р. поширював свій вплив на 14 районів³⁶⁻⁴⁰, дало можливість координувати дії партизанських загонів і підпільних організацій.

В дні, коли ворог рвався до Волги й Кавказу, послали свої удари по окупантах підпільники Вінниці, Немирівського, Гайсинського, Шаргородського, Жмеринського, Бершадського та інших районів області. На підприємствах Вінниці десятками виходили з ладу автомашини ворога; в липні 1942 р. на м'ясокомбінаті згоріло 100 т заготовлених для німецької армії продуктів⁴¹. У місті і навколишніх селах дедалі більше з'являлося листівок, які закликали боротися проти окупантів. Це почала діяти за завданням вінницького підпільного центру підпільна друкарня «Україна», очолювана комсомольцем Т. Ф. Кузьмінім⁴². Тільки в 1942 р. друкарня випустила понад 5000 примірників листівок⁴³. На полях Гайсинського, Джулинського, Бершадського, Шарго-

³⁰ Партійний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 15, од. зб. 603, арк. 26; од. зб. 605, арк. 8, 9.

³¹ Там же, арк. 26.

³² Там же, од. зб. 2, арк. 172.

³³ Там же, од. зб. 235, арк. 17.

³⁴ Там же, од. зб. 603, арк. 13.

³⁵ Там же, од. зб. 605, арк. 11.

³⁶⁻⁴⁰ Там же, од. зб. 479, арк. 1.

⁴¹ Там же, од. зб. 49, арк. 25.

⁴² Там же, од. зб. 25, арк. 2.

⁴³ Там же, од. зб. 15, арк. 54.

родського та інших районів ламалися трактори, горіли скирти з хлібом. На станції Бершадь було спалено приміщення «Заготскоту» і «зникло» 90 голів рогатої худоби, сіносклад і 1000 т сіна⁴⁴.

Наприкінці 1942 р. активізують свої дії підпільники Чечельницького, Жмеринського, Могилів-Подільського районів. Перші підпільні організації в Чечельницькому районі створюються з появою тут в лютому 1942 р. М. Ф. Подгаєцького, який до війни працював секретарем Комсомольського РК КП(б)У і був залишений обкомом партії для підпільної роботи. Він встановлює зв'язок з радянськими патріотами Чечельницького, Піщанського, Крижопільського, Ободівського, Ольгопільського районів і допомагає їм в організації підпільних і диверсійних груп, у доборі сил для партизанських загонів, встановлює тісні зв'язки і допомагає підпільникам м. Кодими, Одеської області, та Каменського району, Молдавської РСР⁴⁵.

У Могилів-Подільському районі більшовицьке підпілля очолював М. Г. Тогушов (Павленко)⁴⁶. Підпільники систематично інформували населення про героїчну боротьбу Червоної Армії, про працю радянських людей у тилу, закликали до саботажу заходів окупаційних властей.

В листопаді 1942 р. у м. Жмеринці почала діяти підпільна організація «Радянські патріоти», яку очолив обраний комітет, до складу якого в різний час входили В. В. Кін'єв, К. С. Гришин, Г. Г. Навроцький та ін.⁴⁷.

Жорстока боротьба з окупантами, яку вели підпільники і партизани, не могла обійтись без тяжких втрат. Провокатори допомогли гітлерівцям розкрити у Вінниці підпільну організацію «За Батьківщину!». Близько 100 підпільників, у тому числі керівне ядро організації на чолі з І. В. Бевзом, були схоплені, замучені і страчені гестапівцями⁴⁸. В кінці 1942 р. розгромлено Немирівську організацію, а її керівних діячів О. Д. Євдокименка, Л. С. Ведибиду, М. М. Улановського, А. О. Брилінга у січні 1943 р. повішено⁴⁹. В лютому 1943 р. загинув І. І. Калашник, а в березні — секретар МРПК А. К. Микитенко, член МРПК Ф. С. Волошук. В липні була розгромлена Жмеринська підпільна організація «Радянські патріоти». Багато підпільників було кинуте в тюрми і табори смерті. Великих втрат зазнали партизанські загони А. Кондратюка, Г. Рибаченка, М. Євдокимова. Але це не зламало волю радянських патріотів. Підпільниками й партизанами ставали все нові й нові радянські патріоти, незважаючи на погрози й жорстокі катування, що їх чинили приречені на загибель окупанти. На кінець 1942 р. на Вінниччині вже діяло чотири партизанські загони, 167 підпільних патріотичних організацій і груп, в яких налічувалося понад 2100 підпільників⁵⁰. В жодному районі, селі окупанти не мали спокою.

Розгром фашистських полчищ на Волзі і під Курськом, наступальні бої Радянської Армії влітку 1943 р. запалювали радянських людей на відкриту боротьбу з окупантами. Підпільна і партизанська боротьба набула масового, справді всенародного характеру. 1943 р. був переломним і в боротьбі вінницьких підпільників та партизанів.

В лютому 1943 р. за рішенням ради вийшли в Чорний ліс підпіль-

⁴⁴ Партійний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 15, од. зб. 92, арк. 25.

⁴⁵ Там же, од. зб. 2, арк. 222; од. зб. 331, арк. 4, 7.

⁴⁶ Там же, од. зб. 2, арк. 166—167.

⁴⁷ Там же, од. зб. 349, арк. 17.

⁴⁸ Там же, од. зб. 2, арк. 67.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ За підрахунком автора.

ники Калинівки, Павлівки. Почав діяти новий партизанський загін ім. Леніна. На кінець 1943 р. він перетворився у велике партизанське з'єднання, в якому було близько 800 чоловік. Партизани знищили до січня 1944 р. понад тисячу німецьких солдатів і офіцерів, пустили під укіс 17 ешелонів, захопили значні трофеї⁵¹.

У березні 1943 р. Вінниччину сколихнула звістка про бій партизанів з охоронними силами ставки Гітлера в Черепашинському лісі⁵². Як тепер стало відомо, той бій вела невеличка група партизанів-нау-мовців на чолі з І. Альферовим.

Весною 1943 р. на території Плисківського району було сформовано партизанський загін ім. Кірова, ядро якого становили військовополонені — втікачі з концтаборів. Загін очолив старший лейтенант М. І. Щербаков. У боях з ворогом загін загартувався, зріс кількісно. Вже на осінь 1943 р. він налічував 254 чоловіки⁵³.

Відкриту боротьбу з ворогом розгорнули підпільники Бершадського району. За рішенням підпільного штабу з членів підпільних груп тут було створено партизанський загін на чолі з комуністом С. О. Печеним⁵⁴.

Активізувала свою діяльність підпільна друкарня «Україна», що стала центром політичної агітації в місті. Крім Т. Ф. Кузьміна, тут уже працювали активні підпільники В. К. Степанов, Д. І. Кочетов (редактор), М. Л. Сверчевський, Л. С. Ратушна та ін. У січні 1943 р. Лялі Ратушній вдалося винести з німецької друкарні 16 кг шрифту, що дало можливість організувати масовий випуск листівок. Друкарня встановила зв'язок з партизанським загonom ім. Леніна (Чорний ліс), з Ровенським з'єднанням Д. М. Медведева, а восени 1943 р. виконала замовлення Вінницького підпільного обкому партії. З 1943 р. друкарня випустила понад 60 тис. примірників листівок; звернення «Брати і сестри», «До молоді Вінниччини», «До населення тимчасово окупованої області», «Вітальний лист VI Пленуму Слов'янського комітету партизанам» тощо⁵⁵.

Крім «України», листівки друкували підпільники Дашова на чолі з П. В. Карнауховим, підпільники Бершаді, Погребища. Погребищенська підпільна друкарня, яку очолив комуніст П. Федюк, з лютого 1942 р. до 31 грудня 1943 р. випустила 16 листівок загальним тиражем понад 8000 примірників⁵⁶. Підпільні організації, які не мали друкарських засобів, використовували друкарські машинки або ж писали від руки. Жмеринська організація «Радянські патріоти» навіть випускала рукописну газету «Красный партизан», редактором якої був К. С. Гришин⁵⁷.

Листівки закликали трудящих до відкритої боротьби проти загарбників, до зриву заходів окупаційних властей, до знищення фашистів і зрадників Батьківщини. Влучною була сатирична форма листівок: «Дозволяється всім відкрито бити собак, фашистів та жандармів», або «...загубилася скажена собака, кличка «Адольф Гітлер», хто знайде, дозволено забити на місці»⁵⁸.

В 1943 р. швидко поповнюють свої ряди і завдають усе більш від-

⁵¹ Партийний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 15, од. зб. 483, арк. 30; од. зб. 487, арк. 25.

⁵² М. Наумов. Степной рейд, К., 1961, стор. 254—256.

⁵³ Партийний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 15, од. зб. 603, арк. 35.

⁵⁴ Там же, од. зб. 92, арк. 28.

⁵⁵ Там же, од. зб. 25, арк. 3, 4.

⁵⁶ Там же, од. зб. 277, арк. 1, 8.

⁵⁷ Там же, од. зб. 171, арк. 6.

⁵⁸ Там же.

чутних ударів по ворогу партизанські загони ім. Леніна (командир А. Кондратюк, комісар С. Корнійчук), «За Батьківщину!» (командир Г. Рибаченко, комісар П. Майданюк). У районах діяльності цих загонів на території Гайсинського, Джулинського, Дашівського, Теплицького та інших районів у 1943 р. створилися справжні «партизанські зони», в яких населення визнавало тільки накази командування партизанських загонів.

Величезну допомогу партизанам і підпільникам Вінниччини подавав ЦК КП(б)У на чолі з М. С. Хрущовим. Ще в листопаді 1942 р. ЦК КП(б)У розглянув питання про стан підпільної і партизанської боротьби на тимчасово окупованій території Вінниччини⁵⁹. Тоді було прийнято рішення про створення Вінницького підпільного обкому партії в складі Д. Т. Бурченка (секретар), В. Є. Нижника, О. В. Кузнецова, С. С. Кащинського, В. В. Сашка (члени). Уповноваженим ЦК ЛКСМУ було затверджено Н. П. Гержову⁶⁰. У квітні 1943 р. підпільний обком висадився в Лельчицькому районі Поліської області, в розташуваних партизанського з'єднання О. Сабурова. Сюди ж прибуло з Хмельських лісів невелике партизанське з'єднання Шушпанова—Мельника. За рішенням ЦК КП(б)У і Українського штабу партизанського руху (УШПР) воно стало ядром славного Вінницького партизанського з'єднання⁶¹.

Керуючись рішеннями ЦК КП(б)У і наказом УШПР від 15 квітня 1943 р., підпільний обком розгорнув активну підготовку до рейду на Вінниччину. Було переглянуто і зміцнено командний і політичний склад з'єднання, окремих загонів, роздано бійцям зброю і боеприпаси.

30 травня 1943 р. командиром Вінницького партизанського з'єднання було призначено полковника Я. І. Мельника, комісаром — секретаря обкому Д. Т. Бурченка⁶². 16 червня 1943 р. з'єднання відвідали секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко і начальник УШПР Т. А. Строкач, які в той час працювали в тилу ворога. Вони провели нараду командирів і політпрацівників, на якій розповіли про міжнародне становище СРСР, про становище на фронтах і від імені ЦК КП(б)У поставили конкретні завдання учасникам рейду на Вінниччину⁶³. Колишній секретар Вінницького підпільного обкому партії Д. Т. Бурченко згадує: «Ця нарада мала для нас дуже велике значення, вона вселяла в командирів і політпрацівників нашого з'єднання віру в успіх рейду. Ми ще більше відчули піклування нашої партії, ЦК КП(б)У і особисто М. С. Хрущова про долю українського народу»⁶⁴.

19 червня 1943 р. партизанське з'єднання Мельника—Бурченка в складі трьох загонів розпочало рейд на Вінниччину. За два місяці воно пройшло з важкими боями 1500 км по території чотирьох областей, побувало в 35 районах і 219 населених пунктах, провело 16 боїв, з них — в оточенні⁶⁵. Партизанське з'єднання вийшло до меж Хмельницького, Літинського, Барського районів області, але закріпитись тут йому не вдалося через велике скупчення сил ворога. Проте цей рейд показав, що добре озброєні партизанські загони і з'єднання можуть діяти і в малолісистой місцевості, завдавати ударів по комунікаціях ворога, паралізувати його тил, підносити моральний дух радянських людей, мобілізувати їх на відкриту боротьбу з ворогом.

⁵⁹ Партійний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 15, од. зб. 7-а, арк. 3.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же.

⁶² Там же, од. зб. 491, арк. 5.

⁶³ Там же, арк. 9.

⁶⁴ Там же, арк. 6.

⁶⁵ Там же, арк. 31.

ЦК КП(б)У і УШПР не забували і про партизан, які діяли в тилу ворога і тривалий час не мали безпосередніх зв'язків з «Великою Землею». Для допомоги цим загонам ЦК через УШПР і штаби фронтів вислав організаційні групи, уповноважених Центрального Комітету і зв'язківців. Так, у різний час 1943 р. за вказівкою ЦК КП(б)У на території Вінницької області побували організаційна група на чолі з І. Д. Мединським, групи командного складу М. М. Бойка і Л. Д. Горлюкова, група капітана тов. Соболева⁶⁶, уповноважений ЦК Г. Я. Савранчук⁶⁷.

Група І. Д. Мединського передала командуванню загонів ім. Леніна і «За Батьківщину!» розпорядження ЦК КП(б)У про необхідність об'єднання всіх сил і посилення ударів по комунікаціях ворога. Після обговорення цього питання на засіданні МРПК розрізнені партизанські загоони були об'єднані в партизанське з'єднання № 44, а з листопада 1943 р. в 2-у партизанську бригаду на чолі з командиром А. Г. Кондратюком, комісаром І. Д. Мединським⁶⁸. Як окремі полки до бригади ввійшли партизанський загін ім. Леніна (командир К. Т. Яцюк, комісар М. С. Пересунько), «За Батьківщину!» (командир Г. О. Рибаченко, комісар П. Г. Майданюк), загін ім. Кірова (командир М. Л. Щербаків) і окремий батальйон (командир Г. М. Кулагін, комісар тов. Тележко)⁶⁹.

Створення великого партизанського з'єднання мало велике значення для посилення партизанської боротьби. Вже на кінець 1943 р. бригада налічувала понад 2400 партизанів⁷⁰. На її озброєнні було 1769 гвинтівок, 250 автоматів, 69 ручних, 2 станкових і 2 зенітних кулемети, міномети, гранати та інші види зброї⁷¹. Партизанські полки сміливо вступали в бої з ворогом і завдавали йому нищівних ударів. У вересні—грудні 1943 р. загоони пройшли з боями через Гайсинський, Монастирищенський, Теплицький, Оратівський, Христинівський та інші райони⁷². Все це дуже допомагало частинам Радянської Армії.

Крім партизанських загонів, що входили до складу партизанської бригади Кондратюка — Мединського, на Вінниччині в другій половині 1943 р. розгорнули дії партизанське з'єднання ім. Леніна (командир М. Л. Мичковський, комісар Д. Д. Садовник (Васильєв)⁷³, яке базувалося в Чорному лісі, окремі партизанські загоони: М. М. Струкачова — В. Я. Маценко — на території Ямпільського, Крижопільського, Піщанського районів⁷⁴, ім. Щорса (командир Ф. П. Малицький, комісар М. Г. Текутев) — на території Гайсинського і Дашівського районів⁷⁵, ім. Чапаєва (командир М. О. Литвинов, комісар І. Т. Луньов) — на території Теплицького і Джулинського районів⁷⁶, партизанські групи — на території Турбівського, Самгородоцького і Уланівського районів⁷⁷. Частина цих загонів і груп пізніше влилась у Вінницьке партизанське з'єднання, решта діяла за його вказівками.

11 жовтня 1943 р. Вінницьке партизанське з'єднання з Поліських

⁶⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 2, од. зб. 2, арк. 6, 39.

⁶⁷ Партийний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 5, од. зб. 333, арк. 1.

⁶⁸ Там же, од. зб. 603, арк. 18, 19.

⁶⁹ Там же, арк. 21, 22.

⁷⁰ Там же, од. зб. 7-а, арк. 35.

⁷¹ Там же, оп. 15, од. зб. 603, арк. 39.

⁷² Там же, од. зб. 40, 41, 42, 43, арк. 42.

⁷³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 128, оп. 1, од. зб. 1, арк. 14—15.

⁷⁴ Партийний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 15, од. зб. 479, арк. 9.

⁷⁵ Там же, од. зб. 671, арк. 1—23.

⁷⁶ Там же, од. зб. 667, арк. 1.

⁷⁷ Там же, од. зб. 479, арк. 18, 19.

лісів вирушило в новий рейд на Вінниччину⁷⁸. ЦК КП(б)У і УШПР безпосередньо слідували за підготовкою і ходом цього рейду. 20 листопада 1943 р. М. С. Хрущов від імені ЦК КП(б)У радіографірував командування з'єднання: «50—70 км на Схід Жмеринка—Вінниця діє велика кількість партизанських загонів. ЦК КП(б)У пропонує силами вашого з'єднання і місцевих загонів, під вашим керівництвом організувати масові диверсії на залізниці, яка підходить до вузла Жмеринка»⁷⁹.

На початку січня 1944 р. з'єднання Мельника—Бурченка вийшло в заданий район Вінницької області і приступило до здійснення поставлених ЦК КП(б)У завдань. У зв'язку з цим командування з'єднання 12 січня 1944 р. отримало радіограму від М. С. Хрущова: «Мельнику, Бурченку — поздоровляю Вас і партизанів вашого з'єднання з успішним виходом у заданий район. Прискорте виконання поставленого вам завдання — виведення з ладу залізничного вузла Жмеринка. Не пізніше 15 січня осідлайте залізницю Жмеринка — Проскурів. Добийтесь припинення на цій дорозі руху поїздів»⁸⁰.

З приходом з'єднання на територію області підпільний обком встановив тісні зв'язки з підпільними організаціями і групами, яких на той час було понад 200, і націлював їх на посилення диверсійної роботи, організацію саботажу всіх заходів окупаційних властей. Підпільні організації одержували тепер листівки, радянські газети, і зокрема, орган підпільного обкому газету «Більшовицька правда» (редактор В. Є. Нижник). Для керівництва партизанським рухом на території області було створено обласний штаб у складі Д. Т. Бурченка, Я. І. Мельника, В. Є. Нижника, М. І. Владимірова^{81–82}.

Партизанське з'єднання Мельника—Бурченка швидко зростало. До нього вливалися місцеві партизанські загони, окремі підпільники і радянські патріоти. За рішенням підпільного обкому і обласного штабу партизанського руху на базі партизанського з'єднання ім. Леніна було створено кавалерійську бригаду ім. Леніна в складі 8 загонів і роти розвідників⁸³ (командир — М. І. Владиміров, комісар — В. Є. Нижник). Ця бригада діяла спільно з Вінницьким партизанським з'єднанням на території Вінницької і Кам'янець-Подільської областей.

На базі двох партизанських загонів було створено ще два нових з'єднання⁸⁴. Отже, рейд Вінницького партизанського з'єднання по 30 районах області сприяв розгортанню партизанської боротьби, активізації діяльності підпілля. Вже на початку 1944 р. на території області діяло 6 партизанських з'єднань і 7 великих окремих загонів. У складі з'єднань і загонів було 10 000 партизанів⁸⁵ — українців, росіян, білорусів, грузин та ін. У з'єднаннях і загонах міцні партійні організації, що налічували понад 1600 комуністів, спрямовували бойову діяльність народних месників, подавали особисто приклад у боротьбі за свободу й незалежність Батьківщини.

Керовані Комуністичною партією, підпільники і партизани Вінниччини вписали славу сторінку в історію Великої Вітчизняної війни радянського народу.

⁷⁸ Партійний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 15, од. зб. 491, арк. 37.

⁷⁹ Там же, арк. 40.

⁸⁰ Там же, од. зб. 491, арк. 65.

^{81–82} Там же, арк. 64.

⁸³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 128, оп. 1, од. зб. 1, арк. 25.

⁸⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 76, оп. 1, од. зб. 1, арк. 2, 8; Партійний архів Вінницької області, ф. 136, оп. 15, од. зб. 7-а, арк. 30.

⁸⁵ Там же, арк. 35, 36.

Довідомлення

В. В. ГОРАК

ПРОПАГАНДА І ВПРОВАДЖЕННЯ ПЕРЕДОВОГО ДОСВІДУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

(1953—1963 рр.)

Пропаганда і впровадження передового досвіду є невід'ємною рисою діяльності Комуністичної партії. В. І. Ленін учив, що будівництво нового суспільства здійснюватиметься тим успішніше, чим більше будемо заглиблюватись у справжнє життя і ширше популяризувати передові методи ведення господарства. При цьому Володимир Ілліч радив проявляти «ще більше і більше конкретності у вивченні місцевого досвіду...»¹. В. І. Ленін надавав виняткового значення пропаганді кращих зразків праці в сільському господарстві. Високо оцінюючи досвід перших комуністичних суботників, як паростків нового, передового, що мають відіграти особливо важливу роль у підвищенні продуктивності праці, В. І. Ленін підкреслював, що «така робота — і тільки вона — остаточно переконує селянина в нашій правоті, у правоті комунізму...»².

Мудрістю цих ленінських вказівок пройняте глибоко наукове обґрунтування Комуністичною партією, її Центральним Комітетом об'єктивної необхідності підвищення ролі передового виробничого досвіду на сучасному етапі будівництва комунізму. Зокрема, вказавши на виняткову важливість створення поряд з могутньою промисловістю всебічно розвинутого і високопродуктивного сільського господарства, партія записала в своїй Програмі, що «добиватиметься практичного застосування і великого поширення досягнень науки і передового виробничого досвіду в землеробстві і тваринництві»³.

Пропагуючи і впроваджуючи новаторські методи праці, партійні організації спираються на той великий досвід, який нагромаджений в попередні роки, особливо протягом історичного періоду, що минав після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Адже саме за останні роки, як вказував М. С. Хрущов, передові радгоспи і колгоспи у 5—6 і більше разів перевищили той рівень продуктивності праці, якого досягла маса радгоспів і колгоспів⁴. Ці господарства — маяки показали приклад такої бойової, наступальної форми пропаганди передового досвіду, про необхідність всемірного запровадження якої в сучасних умовах наголосив лютневий (1964 р.) Пленум ЦК КПРС.

Для десятиріччя (1953—1963 рр.) характерним є значне удосконалення існуючих і народження нових, тісно пов'язаних з практикою, форм поширення передового досвіду, в основу яких було покладено принцип практичного показу новаторських методів праці. Це добре вплинуло на поліпшення агрозоотехнічного навчання колгоспників і працівників радгоспів, широке використання різних типів семінарів, шкіл передового досвіду, на розгортання шефства передовиків над відстаючими господарствами, бригадами, ланками.

Пропаганда передового досвіду в сільськогосподарському виробництві республіки, як і всієї країни, вдосконалювалася завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії, її ленінського Центрального Комітету і особисто М. С. Хрущова про забезпечення масового, дійового навчання колгоспників і працівників радгоспів передовим прийомом праці. Питання про дедалі зростаюче значення і роль передового досвіду в забезпеченні швидкого розвитку сільськогосподарського виробництва ставились і всебічно обговорювалися на з'їздах КПРС і КП України, на пленумах ЦК КПРС і ЦК КП України з питань сільського господарства, що відбулися в період 1953—1963 рр. Велику роботу по пропаганді і впровадженню передового досвіду у сільськогосподарське виробництво провели Центральний Комітет, обкоми і райкоми КП України. Важ

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 523.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 386.

³ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1961, стор. 70.

⁴ Див. М. С. Хрущов. Про Програму Комуністичної партії Радянського Союзу. Доповідь на XXII з'їзді КПРС 18 жовтня 1961 р., К., 1961, стор. 52.

в кінці 1953 р. ЦК КП України, проаналізувавши стан сільськогосподарської пропаганди, ухвалив спеціальну постанову з цього питання, в якій, зокрема, велика увага приділялась забезпеченню агрозоотехнічних курсів кваліфікованими викладачами, систематичному проведенню агрозоотехнічних занять. Було вирішено видавати «Бібліотеку агронома» і «Бібліотеку зоотехніка», збільшити випуск плакатів і листівок про передові методи праці⁵.

Вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС рекомендував насамперед поліпшити використання таких основних на той час форм сільськогосподарської пропаганди, як агрозоотехнічні курси й семінари. Партійні, радянські й сільськогосподарські органи республіки звернули увагу на своєчасне комплектування курсів, перепідготовку викладачів, організований початок агрозоотехнічного навчання. Це питання восени 1953 р. було обговорено на бюро обласних комітетів партії. Постановою Київського обкому КП України було, наприклад, визначено контингент слухачів цих курсів на 1953—1954 рр., вирішено провести триденний семінар для викладачів⁶. Комплектуючи курси, обкоми партії одночасно перевіряли готовність до занять. У Кіровоградській області таку перевірку було проведено по зонах 15 МТС. Тут своєчасно переглянули 26 навчальних планів, перевидали та розіслали на місця навчальні програми⁷. Наприкінці 1953 р. газети «Радянська Україна» та «Колгоспне село», журнал «Мічурінець» надрукували статті про підготовку до навчання на агрозоотехнічних курсах. Цьому ж питанню присвятило дві передачі республіканське радіо. Міністерство сільського господарства УРСР скликало нараду з питань роботи агрозоотехнічних курсів, видало для них методичні вказівки. В усіх областях республіки при сільськогосподарських і педагогічних інститутах і технікумах в жовтні 1953 р. було проведено десятиденні семінари 32 200 викладачів, виділених для роботи на агрозоотехнічних курсах. Результатом такої роботи було успішне виконання плану набору слухачів на 1953/1954 навчальний рік⁸.

Своєчасним комплектуванням і роботою цих курсів партійні організації і сільськогосподарські органи республіки займалися і в наступні роки, особливу увагу приділяючи при цьому засвоєнню слухачами передових методів праці. Так, у грудні 1955 р. бюро Велико-Половецького райкому партії Київської області, заслухавши питання про роботу агрозоотехнічних курсів, зобов'язало партійні організації забезпечити вивчення на курсах передових методів праці. Після цього у колгоспах району заняття почали проводити безпосередньо в полі, на фермах. Добре працювали у 1955/1956 навчальному році агрозоотехнічні курси в Сумському районі Сумської області. Зокрема, у колгосп ім. Фрунзе заняття по зберіганню і очистці посівного матеріалу проходили в зернохосвищі, де колгоспники ретельно вивчали всю технологію підготовки насіння до сівби. Системою агрозоотехнічних курсів було охоплено значну кількість колгоспників і працівників радгоспів республіки. У 1953/1954 навчальному році на цих курсах навчалось 773 тис., у 1955/1956 — 616 тис. чоловік⁹.

Однак курси в ряді випадків мало сприяли впровадженню передових методів праці. Так, у колгоспах Коростишівського району Житомирської області заняття відбувалися нерегулярно, слабо були пов'язані з виробництвом. Замість 18 занять, запланованих на 1955 р., відбулось тільки по 9—10, а в чотирьох колгоспах району курси не працювали зовсім¹⁰.

У 1956—1957 рр. партійні і сільськогосподарські органи республіки вжили ряд заходів щодо поліпшення роботи агрозоотехнічних курсів. Зокрема, термін навчання було скорочено з трьох до двох років. У 1957 р. курси закінчили понад 378 тис. працівників сільського господарства України¹¹.

Нові завдання викликали необхідність більш тісного зв'язку агрозоотехнавання з виробництвом. Потрібно було переглянути і методи роботи агрозоотехнічних курсів. Відповідно до постанови Міністерства сільського господарства УРСР від 26 жовтня 1960 р. роботу курсів перебудували за зразком шкіл передового досвіду. Заняття планувались на 40—80 годин, що давало можливість здійснювати підготовку слухачів протягом кількох зимових місяців. З найважливіших тем вводились обов'язкові практичні заняття по вивченню передових методів праці. Все це надало агрозоотехнічному навчанню більш цілеспрямованого характеру. Для роботи в зимовий період 1962/1963 рр. у колгоспах і радгоспах України було створено понад 10 600 шкіл агрозоо-

⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 1661, арк. 9—14.

⁶ Партійний архів Київської області, ф. 5, оп. 1/3, од. зб. 232, арк. 14.

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 174, од. зб. 47, арк. 130.

⁸ Там же.

⁹ Поточний архів Міністерства сільського господарства УРСР (далі — Поточний архів МСГ УРСР). Управління науки і впровадження передового досвіду. Довідка про проведення екскурсій, семінарів, лекцій за 1951—1956 рр.

¹⁰ Партійний архів Житомирської області, ф. 76, оп. 27, од. зб. 24.

¹¹ Поточний архів МСГ УРСР. Управління науки і впровадження передового досвіду. Звіт про роботу з кадрами за 1957 р.

технічного навчання, якими було охоплено близько 279 тис. працівників сільського господарства республіки.

Вся система агрозоотехнічного навчання в зимовий період 1963/1964 рр. була з успіхом використана для поширення досвіду хімізації сільськогосподарського виробництва. Ще напередодні грудневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС Міністерство сільського господарства УРСР, виконуючи вказівки бюро ЦК КП України по керівництву сільським господарством, розробило навчальні програми, методичні поради, посібники з основ агрохімії і надіслало їх у всі області республіки. Агрозоотехнічне навчання на основі нових програм розпочалося організовано з 2 грудня 1963 р. В більшості районів парткоми виробничих управлінь виділили для допомоги в організації та проведенні занять спеціалістів-методистів. Особливо добре пройшли перші заняття в радгоспах ім. 25 Жовтня та «Первомайський», колгоспах «Заповіт Ілліча», ім. Мічуріна, «Україна», Первомайського виробничого управління, Миколаївської області. Колгоспники артілі «Перемога» Білокуракинського виробничого управління Луганської області вже в грудні 1963 р. приступили до глибокого вивчення в школі агротехнічному досвіду використання мінеральних добрив. Партійна організація, комуністи і всі колгоспники цього передового господарства на власній практиці добре усвідомили велику роль передового досвіду у підвищенні продуктивності праці колгоспного виробництва. Широко застосовуючи передові методи, колгосп з кожного гектара орної землі зібрав у 1961 р. по 32 ц, у 1962 р. — по 38 ц, а в посушливому 1963 р. — по 41 ц кормових одиниць. Виражаючи думку парткому і правління колгоспу, голова артілі т. Бутенко каже: «Ми вирішили добитись того, щоб кожний хлібороб знав правила передового способу обробітку землі»¹².

Партійні організації проявили творчий підхід до питань пропаганди досягнень агрохімічної науки і передового досвіду хімізації сільського господарства. Дніпропетровський сільський обком КП України, наприклад, створив спеціальну консультативну раду для допомоги в організації хімічного всеобучу. Всі агрономи та викладачів сільських загальноосвітніх шкіл, які залучені до роботи в гуртках агрозоотехнічному, ознайомили в агрохімлабораторіях з методикою занять на курсах всеобучу. Вже на кінець грудня 1963 р. тут навчалось 25 тис. хліборобів¹³. Такий розмах агрохімічного навчання в областях республіки є реальним втіленням рішень грудневих (1963 р.) пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України про широку хімізацію сільського господарства.

Багато партійних організацій республіки у відповідності з рішеннями вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС про докорінне поліпшення пропаганди передового досвіду почали з того, що провели спеціальні семінари-наради з питань методики вдосконалення і практичного застосування кращих форм і методів поширення досвіду передовиків. Це допомогло поряд з агрозоотехкурсами краще налагодити й роботу семінарів по вивченню основ агрономії, зоотехнії і передової практики рільництва і тваринництва. Так, Луганський обком партії після наради секретарів райкомів партії у 1954 р. з питань методики пропаганди передового досвіду добре організував триденний семінар для головних агрономів та їх помічників по городництву. Учасники семінару побували в передовому радгоспі «Тепличний», у сільськогосподарському інституті вони вивчили роботу сівалки СШ-6 з мірним дротом і картоплесаджалки СКГ-4, подивилися кінофільми «Знатний картоплевод М. С. Худолій», «Ранні овочі», «Новини сільського господарства»¹⁴.

Партійні організації звернули увагу на чітке планування роботи семінарів. Зокрема, бюро Житомирського обкому КП України у лютому 1954 р. затвердило план проведення семінарів в області з усіх галузей сільського господарства на рік¹⁵. У 1956 р. в усіх областях республіки пройшли семінари по вивченню досвіду калібрування насіння кукурудзи, завдяки чому було засіяно каліброваним насінням 77,4% всієї площі під цією культурою (близько 5 млн. га)¹⁶.

Однак читання лекцій, ознайомлення з кращими господарствами, розповіді передовиків, сільськогосподарські кінофільми, — ці елементи звичайного семінару не завжди давали бажані результати. Прагнення наблизити семінари до виробництва і з їх допомогою забезпечувати набуття практичних навичок передовиків привело до виникнення нової, ефективнішої форми семінарів — виробничих семінарів. Головним у їх діяльності стала безпосередня участь слухачів у всіх процесах праці.

Ініціатором організації виробничих семінарів був Гайворонський райком КП України Кіровоградської області. Тут у 1956 р. з метою швидкого впровадження передового досвіду у виробництво до кращих господарств були направлені тваринники з відстаючих артілей. «Гості» кілька днів вчилися новаторських методів праці, виконуючи всі види робіт на фермах за прикладом передовиків. Таке практичне засвоєння но-

¹² Газ. «Колгоспне село», 7 грудня 1963 р.

¹³ Газ. «Колгоспне село», 29 грудня 1963 р.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 197, од. зб. 26, арк. 87.

¹⁵ Партійний архів Житомирської області, ф. 76, оп. 26, од. зб. 36, арк. 24.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 218, од. зб. 55, арк. 153.

ваторських методів праці дало можливість великій групі тваринників протягом короткого часу добре опанувати досвід передовиків. 14 березня 1956 р. ЦК КП України схвалив ініціативу Гайворонського райкому партії і рекомендував поширити її в усіх колгоспах і радгоспах республіки¹⁷.

Виконуючи постанову ЦК КП України і використовуючи поради сільськогосподарського відділу ЦК з питань методики організації виробничих семінарів, партійні організації склали плани проведення таких семінарів. Наприклад, Прилуцький райком КП України Чернігівської області затвердив спеціальний графік виїздів передовиків у відстаючі господарства для навчання колгоспників цих артілей¹⁸. Володарський райком партії Київської області зобов'язав партійні організації і правління колгоспів «Політвідділ», ім. Леніна та ім. Шевченка укомплектувати і направити на виробниче навчання до передових колгоспів «XVIII партз'їзд» і «13-річчя Жовтня» групи тваринників по 4—5 чоловік з кожної артілі. Спочатку тваринники з відстаючих колгоспів кілька днів працювали на фермі колгоспу «XVIII партз'їзд», а потім доярка цієї артілі О. Курманенко, завідуючий молочно-товарною фермою О. Білецький та інші передовики приїхали до своїх підшефних в с. Матвіїху. Вони на місці вказали на недоліки, ознайомили із своїми прийомами роботи на тваринницьких фермах. Все це дало свої наслідки. Уже через п'ять днів надої молока збільшились у півтора рази.

Партійні організації використовували виробничі семінари для розгортання соціального змагання серед трудівників села. Так, у Лиховському районі Дніпропетровської області у 1956—1957 рр. провели виробничі семінари по обміну досвідом роботи тваринників усіх колгоспів району, які змагались між собою¹⁹.

Обухівський райком партії Київської області добре організував виробничі семінари у передовому колгоспі «Червоний хлібороб», де головою працює Герой Соціалістичної Праці І. Ф. Кабанець. Тут було чого навчитись. У травні 1959 р. цю артілю відвідав М. С. Хрущов. Він порадив ширше запровадити механізацію на тваринницьких фермах, сіяти більше кукурудзи. Партійна організація і правління артілі врахували поради Першого секретаря ЦК КПРС і вже в 1959 р. одержали 172,3 ц м'яса та 534,4 ц молока на 100 га угідь. У 1960 р. колгосп «Червоний хлібороб» виробив по 203 ц м'яса (при зобов'язанні 185 ц). Артілю значно збільшила поголів'я худоби. Після семінарів, взявши шефство над тваринниками сусіднього колгоспу «День урожаю», посланці з «Червоного хлібороба» близько десяти днів навчали їх передових методів праці²⁰.

Проведення виробничих семінарів набрало характеру постійної форми поширення передового досвіду в Мар'їнському районі Донецької області. Райком партії організував в 1959 р. у передовому колгоспі «Жовтень» (голова — Двічі Герой Соціалістичної Праці С. Бешуля) семінар по створенню кормової бази для тваринництва. Тут же вивчався досвід застосування електродоїння та інші передові методи праці в тваринництві і рільництві. У Мар'їнському районі розгорнулось своєрідне змагання колгоспів за право проведення семінарів. В колгоспі «Україна» вивчалось питання підготовки ґрунту до сівби, в артілях «Червоний Жовтень», ім. Мічуріна, ім. Леніна — досвід вирощування високих урожаїв овочевих культур²¹.

Великого розмаху семінари, як і інші форми пропаганди передового досвіду, набрали в 1961 р. після січневих (1961 р.) пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України. На Пленумі ЦК КП України вказувалось на необхідність широкого використання семінарів для впровадження досвіду прославлених кукурудзоводів Є. Долинюк, Г. Ладані, С. Виштак, Ю. Пітри, Е. Блажевського²². Питання організації і проведення таких семінарів були обговорені в усіх обкомах і сільських райкомах КП України. Партійні організації залучили до цієї справи передовиків виробництва, спеціалістів сільського господарства, працівників науково-дослідних закладів. В одній лише Полтавській області у першому півріччі 1961 р. в роботі семінарів брало участь понад 21 500 працівників сільського господарства²³. Тільки на обласних семінарах весною 1961 р. досвід О. Гіталова вивчало близько 7 тис. механізаторів, бригадирів комплексних бригад, спеціалістів сільського господарства, партійних і радянських працівників²⁴. Сам Олександр Васильович ділився своїм досвідом на обласній нараді механізаторів, скликаній в лютому 1961 р. Полтавським обкомом КП України. У березні обком партії зібрав другу

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 2081, арк. 44.

¹⁸ Партійний архів Чернігівської області, ф. 470, оп. 18, од. зб. 2, арк. 123.

¹⁹ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 30, од. зб. 38, арк. 6.

²⁰ Газ. «Радянська Україна», 10 січня 1961 р.

²¹ Поточний архів Мар'їнського райкому КП України, Донецької області. Протокол XX районної партійної конференції за 1959 р.

²² «Матеріали січневого (1961 р.) Пленуму ЦК КП України», К., 1961, стор. 23.

²³ Поточний архів МСГ УРСР. Управління науки і впровадження передового досвіду. Зведення обласних управлінь сільського господарства про проведення семінарів у першому півріччі 1961 р.

²⁴ Журн. «Комуніст України», 1962, № 2, стор. 55.

нараду — кукурудзозоводів-ланкових, запросивши на неї Є. Долинюк. Цінним було те, що після семінарів Є. Долинюк і О. Гіталов протягом усього періоду вирощування кукурудзи підтримували постійний зв'язок з ланковими і механізаторами Полтавщини, підказували їм, що треба робити на кожному етапі обробітку цієї культури. Листи славних маяків до хліборобів публікувались в обласній і районних газетах. Поряд з цим обком і райкомі партії подбали і про матеріальні та моральні стимули роботи. Так, пленум Гадяцького райкому партії у березні 1961 р. рекомендував правлінням колгоспів запровадити заохочувальні премії під час сівби кукурудзи для тих, хто працюватиме за прикладом передовиків, а в кожній бригаді виділити громадських інспекторів по вирощуванню кукурудзи, встановивши їм відповідну оплату²⁵. За рекомендацією обкому КП України для ударників праці було встановлено нагрудний значок «Знатному кукурудзозоводу Полтавщини», яким нагороджувалися кукурудзозоводи, що виростили не менше 50 ц сухого зерна кукурудзи і 350 ц зеленої мази з качанами молочновоскової стиглості. В кінці 1961 р. такі значки одержали 18 тис. чоловік.

Посилення пропаганди передового досвіду у поєднанні з іншими важливими заходами по розвитку сільськогосподарського виробництва дозволило полтавчанам уже в 1961 р. домогтися добрих результатів. З площі кукурудзи, посіяної під зерно, в області було зібрано по 34,3 ц з га. Понад тисячу ланок на площі 45 тис. га виростили по 50 і більше центнерів кукурудзи. Полтавщина здала державі 80 млн. пудів хліба, в тому числі 24,4 млн. пудів кукурудзи²⁶.

Із створенням виробничих колгоспно-радгоспних управлінь проведення семінарів набуло ще більш цілеспрямованого характеру. Працівники Гадяцького виробничого управління Полтавської області почали свою діяльність з аналізу господарств зони управління. Вони виявили, що особливо в занедбаному стані знаходилось свинарство. Після обговорення на раді виробничого управління заходів по збільшенню виробництва свинини тут провели в усіх колгоспах і радгоспах семінари свинарів і свинарок. Учасники семінару при спеціалізованому колгоспі «Дружба», вивчивши досвід роботи тваринників цієї артілі, висловилися за створення ще кількох таких спеціалізованих господарств. Навчання на семінарах покляло початок різкому збільшенню виробництва свинини²⁷.

У нових умовах керівництва сільськогосподарським виробництвом більше уваги стало приділятися використанню досвіду опорно-показових господарств. Так, вже на початку 1963 р. бюро парткому Мелітопольського виробничого управління Запорізької області заслуhalo питання про ці господарства та підвищення їх ролі в поширенні передового досвіду. Було вирішено виділити два кращих колгоспи — ім. ХХІ з'їзду КПРС та ім. Ватутіна, — як опорно-показові і закріпити за ними для надання постійної методичної допомоги мелітопольській інститут механізації сільського господарства і сільськогосподарській технікум та Акимівську науково-дослідну станцію. Виробниче управління створило науково-технічні ради опорно-показових господарств і затвердило план проведення семінарів при цих господарствах²⁸.

Після грудневого (1963 р.) Пленуму ЦК КПРС у всіх районах і областях для керівних колгоспних кадрів були проведені спеціальні семінари з питань хімізації рільництва і тваринництва. На цю ж тему для керівників і спеціалістів виробничих управлінь і обласних управлінь виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів відбулись республіканські семінари. В роботі першого з них, який відбувся згідно рішення ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР в грудні 1963 р. в Українській сільськогосподарській академії, взяло участь 315 працівників рільництва²⁹. Слідом за цим у Луганську відбувся республіканський семінар по вивченню досвіду хімізації тваринництва. Адаже тут у 230 колгоспах впровадили хімічну обробку кормів і за рахунок згодування худобі соковитих кормів, збагачених сечовиною та біокарбонатом амонію, лише у 1963 р. додатково одержали 28 тис. т молока і 4 тис. т м'яса. Завдяки добре організованому семінару його учасники змогли детально розібратись в питаннях практичного застосування хімічної обробки кормів³⁰.

Досвід організації агрозоотехкурсів і семінарів протягом десятиріччя, яке минуло після історичного вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС, свідчить, що все делалі ширше використання цих заходів йшло під кутом зору наближення змісту і методів проведення занять до практики сільськогосподарського виробництва.

²⁵ «Комуністи Полтавщини в боротьбі за виконання рішень січневого Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України. Збірник матеріалів і документів», Полтава, 1961, стор. 216—217.

²⁶ Журн. «Комуніст України», 1962, № 2, стор. 59.

²⁷ «Перші кроки», Полтава, 1962, стор. 13.

²⁸ Поточний архів парткому Мелітопольського виробничого колгоспно-радгоспного управління Запорізької області. Інформація про виконання постанови сільського обкому партії і облвиконкому від 19 лютого 1963 р.

²⁹ Поточний архів парткому Укрсільгоспакадемії. Довідка про участь науковців академії в хімічному всеобучі 1964 р.

³⁰ Газ. «Колгоспне село», 9 січня 1964 р.

Велику роль у вдосконаленні пропаганди передового досвіду в республіці відіграли рішення ХХІ з'їзду КП України (лютий 1960 р.), який поставив завдання послити вплив передовиків на піднесення всіх галузей сільського господарства. Однією з нових форм пропаганди передового досвіду, яка забезпечує ефективні умови для участі передовиків у масовому поширенні новаторських методів праці, стали школи передового досвіду, які сприяють ще більш ґрунтовному практичному засвоєнню прийомів роботи передовиків завдяки проведенню занять у виробничих умовах. Робота в школах проводиться за спеціально складеними програмами. Заняття ведуть кращі науковці і спеціалісти сільського господарства. За обсягом часу, що відводиться на курс навчання, такі школи умовно можна поділити на довготривалі і короткотермінові, а за кількістю та контингентом слухачів — на міжобласні, обласні, кушові (міжрайонні), районні, колгоспні і радгоспні.

Перші школи передового досвіду з'явилися у республіці в 1958 р. у зв'язку з прагненням комсомольців, молоді у відповідь на заклик партії про широке впровадження комплексної механізації оволодіти досвідом О. В. Гіталова та його послідовників. В кінці 1958 р. на Кіровоградщині було організовано 6 шкіл по вивченню комплексної механізації, де навчалось 600 молодих механізаторів. Навчання тривало 15 днів — по 5 днів на кожний період сільськогосподарських робіт. Визник вивчалась техніка, перед початком весняних робіт — механізація сівби і догляду за рослинами, а напередодні збирання врожаю — механізація збиральних робіт. Практичними заняттями керували передовики виробництва, зокрема, у школі передового досвіду при колгоспі ім. ХХ з'їзду КПРС — О. Гіталов. Весь процес комплексної механізації вирощування зернових — від підготовки сівби до збирання врожаю — був ґрунтовно вивчений молодими механізаторами. Бюро Кіровоградського обкому КП України, заслухавши у лютому 1959 р. звіт обкому комсомолу про роботу шкіл передового досвіду, високо оцінило нову форму поширення новаторських методів праці і вирішило створити такі школи в усіх районах, залучивши до них усіх механізаторів³¹.

Нова форма пропаганди передових методів праці привернула увагу партійних організацій, працівників сільського господарства інших областей і республік. Вже на початку 1959 р. школи передового досвіду були створені у восьми районах Хмельницької, в чотирьох — Волинської, у шести — Київської областей.

Одним з перших послідовників О. Гіталова на Київщині став комуніст, бригадир тракторної бригади колгоспу «Прапор Леніна» Гребінківського району М. П. Вишневський. Застосувавши комплексну механізацію усіх виробничих процесів, багато членів бригади М. Вишневського в 1958 р. вирощували кукурудзу на великих площах. У школі, створеній весною 1959 р. з ініціативи Київського обкому партії у колгоспі «Прапор Леніна», міцні знання здобули 75 механізаторів з восьми лісостепових районів області. Велику допомогу в роботі школи подали наукові співробітники Української машинно-дослідної станції, які прочитали цикл лекцій про основи агротехніки вирощування кукурудзи без затрат ручної праці і т. д.³²

Партійні організації приділяли велику увагу роботі шкіл передового досвіду. Про це свідчить, зокрема, приклад роботи обласної школи в радгоспі «Совки» Києво-Святошинського району Київської області, яка була створена за рішенням ЦК КП України і Ради Міністрів СРСР з метою підготовки кваліфікованих овочівників для спеціалізованих приміських радгоспів. Питання про роботу школи у квітні 1960 р. було обговорено на засіданні партійного бюро радгоспу. Серед заходів, намічених партбюро, особлива увага зверталась на посилення конкретності і популярності теоретичних знань, на чітку організацію виробничої практики. Слухачі школи систематично залучалися до проведення політзанять та різних видів масово-політичної роботи в радгоспі. У бібліотеці кабінету політосвіти було створено для них спеціальний куточок літератури. У липні 1960 р. відкриті партійні збори радгоспу обговорили питання про роботу школи за перше півріччя. А в жовтні того ж року партбюро розглянуло питання про засвоєння знань у школі. Екзамени показали, що слухачі набули глибоких знань, стали справжніми майстрами овочівництва³³.

Великі можливості масового поширення передових методів праці прославлених маяків показують школи, де вивчається досвід двічі Героїв Соціалістичної Праці М. Савченко, Е. Долинюк, Г. Ладані, Героя Соціалістичної Праці Ю. Пітри та ін. Так, школу передового досвіду в колгоспі ім. Леніна на Сумщині, де працює знатна доярка М. Х. Савченко, лише протягом 1959—1960 рр. закінчило 170 молодих доярок області³⁴.

³¹ Газ. «Радянська Україна», 5 березня 1959 р.

³² Поточний архів Київського обласного управління виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів. Довідка про роботу школи передового досвіду в колгоспі «Прапор Леніна» Гребінківського району за 1959 р.

³³ Протоколи засідань бюро і резолюції партійних зборів парторганізації радгоспу «Совки» Києво-Святошинського району Київської області за 1960 р.

³⁴ Поточний архів МСГ УРСР. Управління науки і впровадження передового досвіду. Довідка про роботу шкіл передового досвіду за 1960—1961 рр. в колгоспах УРСР.

Спершу у Марії Харитонівни вчилися 90 доярок (по 3—4 з кожного району області). Їх розподілили на три групи відповідно до зон області: північної, центральної, південної. Заняття проводилися в кожній групі окремо по періодах року: взимку, навесні, влітку і восени, щоб ознайомити слухачів з усіма виробничими процесами по догляду і утриманню худоби протягом року. Доярок навчили користуватися апаратами для механізованого доїння корів, готувати корми до згудування, правильно доглядати корів. У лекціях, які читалися з 10 до 12 години ранку та з 16 до 18 години дня (тобто в час між виробничим навчанням), висвітлювались такі теми, як «Основи анатомії та фізіології сільськогосподарських тварин», «Кормова одиниця», «Техніка складання раціонів» та ін. М. Савченко розповідала про передові прийоми праці і практично показувала їх в процесі роботи.

Випускниці школи з допомогою партійних організацій, правлінь колгоспів широко впроваджували у своїх колгоспах і радгоспах набуті методи праці. Якщо до 1959 р. на фермах області було лише 58 доїльних агрегатів, то на кінець 1959 р. їх уже стало понад 400. Після закінчення школи всі доярки збільшили надої молока. Так, доярка колгоспу ім. Кірова Зноб-Новгородського району Е. Корованенко збільшила надої молока з 700 до 2500 кг від корови³⁵. Як і М. Савченко, її учениці значно збільшили групу закріплених за ними корів. З 170 доярок, які закінчили школу передового досвіду, 120 уже в 1961 р. доглядали від 20 до 36 корів³⁶.

З 1961 р. в школі передового досвіду при колгоспі ім. Леніна методи праці М. Савченко вивчали сотні доярок не тільки Сумської, але й Чернігівської, Київської, Житомирської, Вінницької областей УРСР та Курської і Білгородської областей РРФСР. Загалом школу М. Савченко з кінця 1958 до середини 1963 р. закінчило понад 700 доярок тільки з Сумської області³⁷.

На початку 1961 р. в колгоспах і радгоспах України створено було вже понад 4800 шкіл передового досвіду, в яких навчалось 175 тис. працівників сільського господарства³⁸. Наприкінці 1961 р. кількість шкіл передового досвіду перевищувала 5 тис., а слухачів у них — 220 тис. чоловік. Серед них було понад 15 тис. комуністів і 40 тис. комсомольців.

Серед організованих восени 1961 р. шкіл передового досвіду добру славу здобула школа колгоспу «Україна» Житомирського району Житомирської області, де вивчався досвід першого на Житомирщині послідовника О. Гіталова бригадира тракторної бригади комуніста О. М. Ковалю — делегата ХХІІ з'їзду КППС. Повертаючись після з'їзду додому разом з Н. Г. Заглагою, Олександр Матвійович довго радився з нею, як домогтися масового поширення комплексної механізації на вирощуванні просапних культур. Було висловлено думку про необхідність створення школи передового досвіду. Ініціативу підтримав райком партії. У зиму 1961—1962 р. цю школу закінчило 600 механізаторів Житомирщини³⁹. Крім економії робочої сили механізований обробіток сприяв підвищенню врожайності. Так, з кожного гектара одержали у порівнянні з ручним обробітком кукурудзи на силос на 39 ц більше, зерна тієї самої культури — на 8,4 ц, картоплі — 7,7 ц і цукрових буряків — на 24 ц⁴⁰.

Після ознайомлення з роботою бригади О. Ковалю Н. Заглада виступила в газетах «Правда України» і «Радянська Житомирщина» із статтею «Голосую за механізацію», в якій писала: «Ручна праця і сапка нині хлібом не нагодують. І в комунізм з такою збруєю не в'їдеш. Значить, кожний, хто душею, а не язиком за хліборобську честь, повинен без оглядки йти за новаторами. Правильний в газетах був заклик: «Обробіток просапних — на плечі машин. Голосую за нього»⁴¹. Статтю знатної ланкової обговорили на засіданні бюро Житомирського сільського обкому партії і вирішили організувати на початку 1963 р. 10 кушових шкіл передового досвіду по вивченню комплексної механізації на вирощуванні просапних⁴². Тільки в школі колгоспу «Україна», де працює О. Коваль, взимку 1962—1963 р. навчалось 500 механізаторів. Всього для навчання працівників сільського господарства республіки в цей же час було створено близько 9 тис. шкіл передового досвіду, в яких навчалось понад 290 тис. чоловік. Крім того, багато колгоспників і працівників радгоспів республіки було охоплено й іншими формами навчання. На Виставці передового досвіду в народному господарстві УРСР

³⁵ М. Х. Савченко. Наша школа передового досвіду. К., 1960, стор. 2—6.

³⁶ Поточний архів МСГ УРСР. Управління науки і впровадження передового досвіду. Довідка про роботу шкіл передового досвіду за 1960/61 рік по колгоспах УРСР.

³⁷ М. Ф. Коротун. Школи передового досвіду в колгоспі. Харків, 1964, стор. 18.

³⁸ Поточний архів Товариства «Знання» Української РСР. Довідка про роботу Товариства, 1961, стор. 64.

³⁹ Поточний архів Житомирського обкому КП України. Відділ пропаганди і агітації. Довідка про стан пропаганди і впровадження передового досвіду в сільському господарстві області у 1962 р.

⁴⁰ Газ. «Радянська Житомирщина», 8 грудня 1962 р.

⁴¹ Газ. «Правда України», 1 лютого 1963 р.

⁴² Газ. «Радянська Житомирщина», 3 лютого 1963 р.

тільки протягом січня — травня 1961 р. навчалось близько 4 тис. чоловік⁴³. Кількість працівників сільського господарства, які відвідали Виставку за спеціальними путівками і вивчали тут передовий досвід, збільшується з року в рік (у 1958 р. — 9,5 тис. чоловік, у 1959 — 12, у 1960 — 12,5, у 1961 — 14 і у 1962 — 17 тис.)⁴⁴.

Багато працівників рільництва і тваринництва опановували передовий досвід в університетах сільськогосподарських знань, яких у республіці вже на кінець 1961 р. налічувалось 216, а також за допомогою шкіл передового досвіду, організованих при телецентрах, радіостудіях. Могутнім засобом поширення передового досвіду є наша преса і друкована пропаганда. Лише в 1959—1960 рр. силами товариства «Знання» Української РСР та його відділень на місцях видано 1200 листівок про передовий досвід тиражем 388,8 тис. примірників⁴⁵.

Характерними рисами роботи партійних організацій в галузі поширення передового досвіду було творче вдосконалення сільськогосподарської пропаганди, насамперед, за рахунок використання таких форм, які забезпечували більш швидке і міцне практичне засвоєння новаторських методів праці. Це підвищило дійовість пропаганди передового досвіду і його економічну ефективність і великою мірою сприяло впровадженню цінного сільськогосподарського досвіду у виробництво. Участь передовиків у поширенні свого досвіду, у вихованні молодого покоління в дусі комуністичного ставлення до праці свідчить про те, що пропаганда передового досвіду за останні роки, не втрачаючи свого виробничо-технічного значення, набрала більш чіткого ідейно-виховного спрямування. Однак, незважаючи на значне вдосконалення пропаганди передового досвіду в сільськогосподарському виробництві республіки, до неї повністю відносяться слова М. С. Хрущова про те, що у нас переважає часом пасивна форма пропаганди, при якій справа не доводиться до кінця — до впровадження нового у виробництво⁴⁶. Тому партійним організаціям України треба докладати чимало зусиль, щоб «...перейти до більш дійової, активної, наступальної форми пропаганди і впровадження нового, передового, того, що дано наукою, підтверджено практикою, щоб все передове на ділі впроваджувалося у виробництво»⁴⁷.

В сучасних умовах, коли на перший план висувається завдання масового застосування передового досвіду у виробництві, керівна роль партійних організацій в цій ланці роботи зростає ще більше. Партійні організації покликані насамперед посилити організаторську роботу по впровадженню новаторських методів праці у виробництво в світлі рішень лютого (1964) Пленуму ЦК КПРС про інтенсифікацію сільського господарства країни.

Дальше вдосконалення форм і засобів пропаганди і впровадження передового досвіду, посилення уваги до цієї важливої політичної справи з боку партійних організацій, радянських і сільськогосподарських органів допоможе Українській РСР з успіхом виконати у дружній сім'ї всіх народів Радянського Союзу грандіозні завдання комуністичного будівництва, накреслені Програмою КПРС.

Д. І. ЮХНОВИЧ

РОЛЬ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УРСР У МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОМУ РОЗВИТКУ РАЙОНІВ ЦІЛИНИХ ЗЕМЕЛЬ КАЗАХСТАНУ

(1954—1962 рр.)

Комуністична партія 10 років тому закликала радянський народ розпочати освоєння цілиних і перелогових земель на сході країни. Ініціатива в освоєнні цілиних

⁴³ Поточний архів МСГ УРСР. Управління науки і впровадження передового досвіду. Довідка про проведення семінарів у 1961 р.

⁴⁴ Поточний архів Виставки передового досвіду в народному господарстві УРСР. Довідка про відвідання Виставки спеціалізованими групами екскурсантів, 1963 р.

⁴⁵ Поточний архів товариства «Знання» Української РСР. Довідка про роботу Товариства, 1961, стор. 65.

⁴⁶ Див. М. С. Хрущов. Інтенсифікація виробництва — головний напрям у розвитку сільського господарства. Промова на Пленумі ЦК КПРС 14 лютого 1964 р., К., 1964, стор. 27.

⁴⁷ «Про інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва на основі широкого застосування добрив, розвитку зрошення, комплексної механізації та впровадження досягнень науки і передового досвіду для найшвидшого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята одноголосно 15 лютого 1964 р.», К., 1964, стор. 19.

земель належить М. С. Хрущову. Це він, глибоко проаналізувавши стан зернового господарства в різних районах СРСР, в січні 1954 р. представив ЦК КПРС конкретну програму різкого збільшення виробництва зерна в країні за рахунок освоєння нових земель¹. Лютнев-березневий (1954 р.) Пленум ЦК КПРС повністю схвалив викладений у Записці М. С. Хрущова план освоєння перших 13 млн. гектарів цілинних і перелогових земель Казахстану, Західного Сибіру, Поволжя, півдня Уралу та інших районів.

Рішення Комуністичної партії про освоєння нових земель викликало велике політичне і трудове піднесення в країні. Вже на 28 лютого 1954 р. до комітетів комсомолу країни надійшло від патріотів 523 150 заяв з проханням направити їх на освоєння цілинних земель. На 1 червня 1955 р. туди виїхало 168 788 чоловік, і було ще 687 002 заяв².

Серед братніх народів СРСР, які внесли свій вклад в освоєння цілинних і перелогових земель, були трудящі Радянської України. Тільки в 1954—1955 рр. український народ направив до Казахстану понад 93 тис. трактористів, комбайнерів, шоферів, будівельників, агрономів, інженерів і техніків³, які створили 71 новий цілинний зернорадгосп⁴, велику кількість тракторних і будівельних бригад. Тепер у Казахстані майже немає такого цілинного радгоспу, в якому не було б українців.

В розробленому і здійсненому під керівництвом Комуністичної партії, її ленінського Центрального Комітету і особисто М. С. Хрущова історичному плані збільшення виробництва зерна в країні за рахунок освоєння цілинних і перелогових земель однією з найголовніших умов було створення там міцної матеріально-технічної бази. М. С. Хрущов, говорячи про це, вказував: «Ми вирішили тоді: дамо молоді трактори, і хай вона на трактори дивиться, як солдати на танки, дамо утеплені палатки, і вона освоюватиме цілину і будинки для себе споруджуватиме»⁵. З усіх кінців нашої неосяжної Батьківщини безперервним потоком у Казахстан, Сибір, Поволжя йшла нова техніка: з Харкова, Челябінська і Волгограда — потужні дизельні трактори; Москви, Горького і Кременчука — вантажні автомашини; Ростова й Одеси — п'яти- і чотирикорпусні плуги, Кіровограда — сівалки, Дніпропетровська — радіостанції «Урожай». У 1954 р. на цілину було завезено 115 тис. тракторів (в 15-сильному обчисленні), 18 тис. зернових комбайнів і багато інших машин⁶. Радгоспи і МТС Казахстану в 1954 р. одержали 53 тис. тракторів (в 15-сильному обчисленні) і велику кількість іншої сільськогосподарської техніки⁷. Для 250 нових цілинних радгоспів Казахстану в 1955 р. було виділено 12 тис. тракторів «ДТ-54», 2 тис. тракторів «С-80», 15 тис. плугів, 21 тис. тракторних сівалок, 11 600 лущильників⁸.

Майже тисячу різних назв машин, верстатів, приладів та інших важливих видів промислової продукції виготовляють робітники заводів України для трудящих цілинних районів братнього Казахстану. Підприємства Києва посилають електрообладнання і запасні частини до сільськогосподарських машин. Заводи Харкова, Запоріжжя, Одеси, Миколаєва та інших міст — метал та річкові судна, двигуни і плуги, обладнання для елеваторів і цілинних новобудов⁹. У 1954—55 рр. понад 90 підприємств республіки виготовляли машини, двигуни і плуги, матеріали для цілинних радгоспів і МТС. За ці роки з України лише в райони цілинних земель надіслано 15 тис. тракторів марки «ДТ-54» і 11,5 тис. «Беларусь»¹⁰.

Робітничий клас України мобілізував свої сили для дострокового виконання планів виробництва тракторів, сільськогосподарських машин, запасних частин до них. Ініціатором розгортання змагання за виробництво надпланової продукції для районів освоєння цілини стали робітники та інженерно-технічні працівники Харківського тракторозаказального заводу. В березні 1954 р. у зверненні до всіх підприємств промис-

¹ Див. Н. С. Хрущев. Строительство коммунизма в СССР и развитие сельского хозяйства, т. 1, М., 1962, стор. 85—100.

² «В краю просторов и подвигов», М., 1962, стор. 27, 45.

³ Газ. «Казахстанская правда», 26 січня 1956 р.

⁴ Підраховано на основі спільних постанов Міністерств радгоспів, сільського господарства і ЦК ВЛКСМ за 1954—1955 рр., даних Цілинного крайкому КП Казахстану та матеріалів Партархіву Казахського філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (ф. 812, оп. 19, од. зб. 385, арк. 91).

⁵ М. С. Хрущов. Всі резерви промисловості і будівництва — на службу комунізму, К., 1963, стор. 54.

⁶ «Борьба партии за мощный подъем народного хозяйства, за завершение строительства социализма» (1953—58 гг.), М., вып. XVII, 1963, стор. 99.

⁷ Партархів Казахського філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 708, оп. 27, од. зб. 150, арк. 44.

⁸ Газ. «Правда», 20 січня 1955 р.

⁹ Газ. «Целинный край», 2 червня 1961 р.

¹⁰ Л. Беренштейн, В. Горак. Україна — цілинним землям. К., 1962, стор. 15, 17.

ловості Міністерства машинобудування харківські тракторобудівники писали: «Відповідаючи на заклик партії і уряду про дальше збільшення виробництва зерна в країні і про освоєння цілих земель і перелогових земель, ми взяли додаткове соціалістичне зобов'язання на 1954 р.—дати понад план 600 тракторів ХТЗ-7 і на 500 тис. крб. запасних частин»¹¹. Ініціатива харківських тракторобудівників була схвалена ЦК КП України і підтримана робітничими колективами ряду підприємств. Робітники Одеського заводу «Запчастина» зобов'язалися виготовити понад план тракторних запасних частин на суму 850 тис. крб. Колектив Київського заводу верстатів-автоматів ім. Горького вирішив збільшити випуск запасних частин до сільськогосподарських машин на 25%. Робітники Дніпропетровського радіозаводу розгорнули змагання за дострокове виконання замовлень по виробництву радіостанцій «Урожай» для цілих радгоспів¹².

Виробництвом сільськогосподарської техніки для районів освоєння нових земель були зайняті Запорізький завод «Комунар», який випускає комбайнове устаткування, Херсонський комбайновий завод ім. Петровського, Кам'янець-Подільський завод сільськогосподарських машин.

Допомога робітничого класу України технікою трудівникам районів цілих земель Казахстану, починаючи з 1954 р., здійснюється постійно. Залежно від потреб цілих господарств в окремі роки вона зростає. Трудящі Казахстану одержали за два роки (1961—62) з України на 10 тис. тракторів більше, ніж за перші два роки масового освоєння цілих земель, а за 1960—1962 рр.—35,5 тис. тракторних плугів, що дорівнює половині всіх посланих за той час. З направлених Казахській РСР за 1960—1962 рр. тракторних сівалок і жаток рядкових четверта частина була виготовлена робітниками України¹³.

Харківський економічний район є одним з найбільших центрів тракторного і сільськогосподарського машинобудування в країні. Його продукція знайшла в цілих районах Казахстану якнайширше використання. В 1959 р. туди було надіслано 334 бульдозери, 2196 тракторів «ДТ-54» і «ДТ-20», 118 тракторних самохідних шасі «ДВСШ-16», 5 баштових кранів, понад 1 млн. штук підшипників на суму 1062 тис. крб., 11 945 радіаторів центрального опалення для будинків житлового і господарського призначення. Сумський насосний завод надіслав для цілих районів Казахстану 97 горизонтальних, артезіанських та інших насосів¹⁴. Виконуючи замовлення сільського господарства Казахської РСР, харків'яни відправили в 1960 р. 392 бульдозери, 2030 тракторів і 1041 тракторних самохідних шасі¹⁵.

Дальше розширення площі освоєних земель і необхідність оновлення тракторного парку в районах цілих викликали в 1961—1962 рр. збільшення поставок Казахстану тракторів і запасних частин до них. Харківські машинобудівники направили туди в ці роки 25 771 трактор, тобто в шість раз більше, ніж за два попередні роки. За цей час Казахстан одержав запасних частин до тракторів на суму 4784,5 тис. крб. і до сільськогосподарських машин — на 12 тис. крб.

У зв'язку із зростанням громадського тваринництва в цілих господарствах Казахстану збільшилася потреба в обладнанні для тваринницьких ферм. Охтирський завод сільськогосподарського машинобудування в 1961—62 рр. надіслав у Казахстан 8694 автопоїлки, 85 мийок-коренерізок МРК-5.0 і 100 молотарок кукурудзяних початків МНП-3.0¹⁶. В 1960 р. робітники ХТЗ перейшли на випуск нового швидкісного трактора «Т-75», перші партії якого надіслано в райони цілих земель.

Харківські тракторобудівники в квітні 1962 р. перейшли на серійне виробництво ще більш удосконаленого трактора марки «Т-74». Активну участь у розробці конструкції трактора цієї марки взяли інженери-конструктори тракторного й дизельного бюро відділу головного конструктора А. П. Рак, В. І. Бакман, М. Ф. Рашевський, Г. Е. Огій, Н. Н. Тонкий та ін.¹⁷ В гусеничному швидкісному тракторі «Т-74» потужністю 75 кінських сил враховані побажання трактористів-цілих районів. Їм і надіслано було вже в 1962 р. майже 10 тис. тракторів марки «Т-74». Крім вказаних тракторів, у райони

¹¹ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 195, од. зб. 32, арк. 34.

¹² Там же, арк. 71; оп. 213, од. зб. 160, арк. 13—15.

¹³ Поточний архів «Союзавтосільмаш» РНГ СРСР. Відділ обліку та збуту. Спр. 4, т. 4, «Звіти і довідки за 1960 р.», спр. 4, т. 3, «Звіти і довідки за 1961 р.», спр. 5, т. 4, «Звіти і довідки за 1962 р.».

¹⁴ Поточний архів Харківського раднаргоспу. Відділ збуту, довідка про стан виконання плану міжреспубліканських поставок продукції і поставок на загальносоюзні потреби підприємств, 1959 р.

¹⁵ Там же, 1960 р.

¹⁶ Поточний архів Харківського раднаргоспу. Відділ збуту, довідки про виконання плану поставок сільському господарству машин, запасних частин до тракторів, авто-машин і сільгоспмашин, 1961—62 рр.

¹⁷ Поточний архів ХТЗ. Відділ головного конструктора, довідка про конструкторську розробку трактора «Т-74».

Казахстану ХТЗ поставив також у 1962 р. 1599 універсальних колісних просапних тракторів «ДТ-20»¹⁸. У створення тракторів на ХТЗ вкладено досвід і знання багатьох тракторобудівників, як наприклад, бригади сталеварів Ф. Амеліна, В. Борисова і Ф. Безсонова, формувальників бригад Н. Чубицького і А. Гринька, штампувальників бригади І. Мовенка та ін.¹⁹

Значну допомогу трудівникам цілинних районів подають робітники Харківського моторобудівного заводу «Серп і молот». Марку «СМД» заводу «Серп і молот» можна побачити на двигунах харківських і волгоградських тракторів, ростовських комбайнів, на самохідних шасі, пересувних електростанціях і бурових верстатах, які працюють на цілинних землях Казахстану²⁰. Постачання запасними частинами заводи Харкова проводять централізовано, але для механізаторів-цілинників роблять виняток. Ось один з листів молодого тракториста комсомольця І. П. Гриднева з радгоспу «Новий путь», Карагандинської області: «Звертаюсь до вас з проханням, дорогі комсомольці, допоможіть мені і виручіть. Я одержав трактор «Т-74», попрацював на ньому лише 400 годин. В нічну зміну на сінокосі пробило прокладку головки блока, вийшов з ладу шатун, і зараз стою, і не можемо ніде дістати його... Я прошу вас, дорогі товариші, допоможіть мені і нашому радгоспу: вишліть шатун, щоб трактор не простояв під час збирання врожаю»²¹. В післяробочий час із зекономленого металу молоді робітники вготували два шатуни і надіслали їх своєму далекому другу.

«Заклик партії про освоєння цілинних і перелогових земель,— писала газета «Правда»,— викликав велике трудове піднесення в цехах Одеського заводу сільськогосподарського машинобудування ім. Жовтневої революції. Колектив підприємства щоденно відвантажує до Сибіру, Казахстану і на Урал десятки потужних тракторних плугів і запасних частин до них»²².

За 1956—59 рр. Одеський завод ім. Жовтневої революції надіслав у райони освоєння нових земель понад 50 тис. сівалок різних конструкцій. Велику майстерність при виконанні почесних замовлень для цілинників проявили передові робітники заводу М. Бусько, М. Бразовський, О. Коротич та ін. Наприкінці 1954 р. в райони цілини виїжджали спеціалісти заводу для вивчення роботи заводських п'ятикорпусних плугів на місці. Результатом цієї поїздки стало конструкторське удосконалення плуга і збільшення його потужності²³.

Значну допомогу у розгортанні боротьби за одержання стійких і високих урожаїв подали цілинним господарствам конструктори і робітники заводу ім. Жовтневої революції. Вони розробили і випустили безвідвальні ґрунтообробні знаряддя, при роботі яких зберігається стерня. Остання є цінним засобом захисту ґрунту від вітрової ерозії, засухи і суховіїв²⁴.

Різноманітні машини і обладнання виробляють для цілинників підприємства Львівського економічного району — пасажирські автобуси, потужні автотранспортувачі, оприскувачі і автокрани, обчислювальні прилади, верстати та ін. Тільки в 1962 р. для трудящих Цілинного краю колектив заводу газової апаратури виготовив 13 тис. газових плит з балонами для згущеного газу²⁵. Завдяки машинам «Львівсілямашу» на цілині успішно розвивається садівництво, впроваджуються технічні культури²⁶.

З великим піднесенням і натхненням працювали над виконанням замовлень для трудівників цілинних земель робітники Кіровоградського заводу сільгоспмашин «Червона зірка». Вже в першому півріччі 1954 р. кіровоградські машинобудівники вготували для Казахстану 818 сівалок²⁷, а до 1 травня 1955 р.— вже 14 тис. З великим натхненням працювали тоді кіровоградці. Наприклад, робітники механо-складального цеху за одну зміну замість 8 давали 11 машин, ливарного — щоденно перевиконували добові плани литва²⁸.

Про всенародний характер боротьби за освоєння нових земель і технічне озброєння радгоспів і МТС районів цілинних земель свідчить багатогранна допомога підприємств України не тільки сільськогосподарськими машинами, а й різним обладнанням і ма-

¹⁸ Поточний архів ХТЗ. Відділ збуту, звіти про виробництво, поставки і залишки продукції за 1962 р.

¹⁹ «Работать и жить по-коммунистически». Сборник документов, Харків, 1963, продукції за 1962 р.

²⁰ Газ. «Целинный край», 2 липня 1961 р.

²¹ Поточний архів комітету комсомолу Харківського заводу «Серп і молот». Вхідна і вихідна кореспонденція. Вх. № 79, 1962 р.

²² Газ. «Правда», 2 березня 1954 р.

²³ Л. Беренштейн, В. Горак. Назв. праця, стор. 18, 22.

²⁴ Газ. «Молодой целинник», 28 вересня 1963 р.

²⁵ Газ. «Вільна Україна» (Львів), 8 лютого 1963 р.

²⁶ Поточний архів заводу «Львівсілямаш». Фінансово-збутовий відділ, облікові картки за 1961—62 рр.

²⁷ Газ. «Правда», 22 березня 1955 р.

²⁸ Л. Беренштейн, В. Горак. Назв. праця, стор. 19.

теріалами. Завод ім. Дергачова Донецької області в травні 1954 р. надіслав велику партію різного обладнання для ремонтних майстерень цілинних радгоспів Казахстану, зокрема 40 вертикально-свердлильних верстатів²⁹. Київський завод кіноапаратури («Кінап») в 1954 р. направив у північні області Казахстану понад тисячу портативних електростанцій марки «Київ». Різноманітні матеріали і обладнання поступали на цілинні землі з багатьох інших міст України: з Запоріжжя — мостова сталь, з Харкова — двигуни, з Луганська — шестерні і коробки швидкостей до челябінських тракторів Д-80, з Одеси — запасні частини до тракторів³⁰. Зв'язківці України обладнали для цілинних земель п'ять пересувних поштових відділень, які могли обслужити понад дві тисячі задіючок³¹.

Залежно від потреб і обсягу збиральних робіт у цілинні райони Казахстану щодіно направлялись з України різні за кількістю групи комбайнів і автомашин. У 1954 р. / відповідь на постанову ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР з МТС південних областей України в районі освоєння нових земель на збирання врожаю було направлено 5700 комбайнів з комбайнерами. В Казахстані збирали врожай спочатку 3300 комбайнів з 13 областей України, потім додатково було направлено ще з 16 областей тижучу комбайнів³².

Розширення в 1955 р. площі освоєних земель вимагало збільшення кількості збиральної техніки. На 16 серпня 1955 р. 720 комбайнів з Запорізької і 333 з Донецької областей надіслано північним областям Казахстану. Одночасно виїхали комбайнери. МТС Херсонської області послали 650 комбайнів до Кокчетавської області. На 18 серпня механізатори України відвантажили тільки на цілинні землі Казахстану 6255 комбайнів³³.

У наступні роки матеріально-виробнича база цілинних радгоспів невпинно зміцнювалася. Надсилання комбайнів і автомашин з України на період збиральних робіт ривало, але в дедалі менших розмірах. У 1958 р. цілинникам бракувало вже тільки юдей. З Харківської області, наприклад, у 1958 р. їздило без машин в Цілинний край для збирання врожаю близько 300 колгоспних і радгоспних механізаторів³⁴.

Важливим засобом зміцнення технічної бази цілинних радгоспів стала шефська допомога робітників промислових підприємств країни. В 1954 р. група добровольців обітничко молоді м. Херсона організувала в Кокчетавській області Казахстану зернорадгосп «Херсонський». Комсомольські організації промислових підприємств міста ерсона взяли шефство над радгоспом і надіслали потрібне обладнання. Молодь комбайнового заводу ім. Петровського виготовила в позаробочий час з економічного матеріалу і відходів своїм підшефним устаткування для сільськогосподарських машин на 1 місць. На виготовленні цього обладнання відзначилися молоді робітники А. Букач, Кучеренко, Л. Сафронов, Н. Шолох, Г. Мельник і О. Кравченко.

Гарний подарунок радгоспу «Херсонський» зробили Н. Данилов, О. Бухарин, Кобзун, Т. Сидорчук та інші молоді робітники електростанції, які виготовили із економічного матеріалу електрогенератор потужністю в 4,6 кВт і змонтували його на шасі з двигуном Л-6. Робітники ремонтного заводу у вільний від роботи час виготовили зигун потужністю 22,5 к. с. з комплектом запасних частин. Молодіжний колектив заводу ім. Куйбишева з ініціативи Е. Сосякіна виготовив для своїх підшефних двигун 6 к. с. з повним комплектом запасних частин³⁵. Крім того, за 1955—59 рр. молодь ерсона зібрала для радгоспу «Херсонський» бібліотеку з фондом 7 тис. книг, радіоантену і 8 радіоприймачів, багато музичних інструментів і спортивного інвентаря — цього на суму 13,7 тис. крб.³⁶ (в новому обчисленні).

Зернорадгосп «Київський» Цілинноградської області в числі подарунків одержав від робітників Київського заводу «Кінап» пересувну електростанцію потужністю 10 кВт. Багато цінного обладнання направили на цілинні землі робітники Дніпропетровської, Миколаївської, Донецької, Харківської та інших областей України.

Вклад робітничого класу України у створення і зміцнення матеріально-технічної бази в районах цілинних і перелогових земель — це не тільки виконання замовлень поставки машин, обладнання, будівельних матеріалів, а й безпосередня практична

²⁹ Газ. «Акмолінська правда», 26 травня 1954 р.

³⁰ Л. С. Фришман. Братська допомога советських республик Казахстану в освоєнні целинних земель, «Ученые записки Казахского университета», т. XXXVIII, вып. 4, 1959, стор. 6.

³¹ Газ. «Приуральская правда», 9 травня 1954 р.

³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 1785, арк. 26, 27.

³³ Там же, оп. 213, од. зб. 79, арк. 1, 9, 12, 82.

³⁴ Паргархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 99, од. зб. 58, арк. 18.

³⁵ Архів ЦК ВЛКСМ. Звіт про участь херсонської міської комсомольської організації у виконанні рішень партії і уряду по дальшому піднесенню сільського господарства, 22 вересня 1955 р., стор. 6—8.

³⁶ Письмове повідомлення Херсонського сільського обкому ЛКСМУ, 1 березня

допомога. Наприклад, робітники України брали участь у будівництві залізниць і авт мобільних шляхів. Туди виїздив спеціальний поїзд Південної залізниці для будівництва вузькоколієк АТбасар — радгосп «Краснознаменський». Понад 2 тис. робітників Київського тресту «Південно-західтрансбуд» споруджували 800-кілометрову залізничну лінію Акмолінськ — Картали.

Виникла нова форма співдружності робітників України і Цілинного краю в спорудженні промислових об'єктів, житлових будинків і приміщень для тваринницької ферми. У квітні 1961 р. в Цілинний край з України один за одним приходили спеціально сформовані будівельні поїзди. До липня 1961 р. десять раднаргоспів України приїжджали цілиниками 12 будівельних поїздів з усією необхідною технікою і кваліфікованими спеціалістами. Колектив кожного поїзда виконував на 400 тис. крб. будівельно-монтажних робіт. Харків'яни будували біля Цілінограда завод по виробництві збірного залізобетону. Луганчани споруджували хлібоприймальний пункт у Кустанайській області, поруч з ними працювали робітники Одеси. Дніпропетровці будували елеватор на станції Піски, Кокчетавської області. Робітники будівельно-монтажного поїзда Київського раднаргоспу споруджували в Цілінограді елеватор і млинокомбінат. Всі колективи успішно виконували виробничі завдання, а бригада тов. Радкевича київського будівельного поїзда боролась за почесне звання комуністичної³⁷.

В 1962 р. Україна також послала будівельні поїзди в Цілинний край. Наприклад, івано-франківці спорудили на Кенській і Костичевській будівельних дільницях Цілинного краю підсобний корпус, дві дизельні електростанції, зерносклад, бетонний вузол та інші об'єкти на загальну суму виконаних робіт 183 тис. крб. при плані 130 тис. крб. 20 кращих робітників будівельного поїзда, в тому числі О. Дранич, Д. Гасин, П. Барановський, Е. Яцишин та інших, нагороджено Державинським БМУ цінними подарунками і грамотами, багатьом оголошено подяки³⁸.

В боротьбі цілиників Казахстану за піднесення сільськогосподарського виробництва важливу роль відіграв широкий обмін передовим виробничим досвідом між українськими і казахськими механізаторами. В 1956 р. дніпропетровський комбайнер В. Козак одним з перших на ціліні використав роздільний спосіб збирання зернових культур. Це дало величезний економічний ефект і набрало великого поширення. Вже в 1956—58 рр. роздільним способом збиралось понад 80% врожаю. За прикладом знатного механізатора країни О. В. Гіталова на ціліні використовується груповий метод вирощування і збирання врожаю. Створення загонів і агрегатів дало можливість краще використовувати механізми і підвищило продуктивність праці. Наприклад, у 1959 р. груповий метод збирання врожаю в радгоспі «Двуречный» Акмолінської області забезпечив радгоспу майже цілодобову роботу жнивварок, а також скоротив половину механізаторів³⁹. Груповий метод збирання був використаний також у радгоспах «Дальний», «Заречный», «Свободный»⁴⁰.

З року в рік зміцнюється матеріально-технічна база цілинних господарств. Але багато завдань стоїть ще перед цілиниками. Насамперед необхідно значно підняти рівень виробництва на основі підвищення продуктивності праці шляхом механізації сільськогосподарства, використання комплексної механізації і засобів автоматизації, впровадження системи машин з високими техніко-економічними показниками. І в цьому механізаторам цілинних земель допомагає і допомагатиме робітничий клас Радянської України, всіх братніх республік нашої країни.

В боротьбі за освоєння мільйонів гектарів цілинних земель зростала і зміцнювалась братня дружба народів Казахстану й України. Відзначаючи вклад українських трудящих в освоєння цілинних земель Казахстану, газета «Целинный край» (орган Цілинного крайкому КП Казахстану) писала: «Україна відіграла велику роль в освоєнні наших земель, тепер вона допомагає будувати. А разом ми розв'язуємо спільне завдання — наближаємо наше світле завтра... Ось це по-братськи!»⁴¹.

Завдяки заходам ЦК КПРС по розвитку сільського господарства в країні і, зокрема, по освоєнню цілинних земель, подолання труднощів зернової проблеми після сильної засухи 1963 р. стало значно легшою справою для партії, уряду, радянського народу. Боротьба за освоєння цілинних і перелогових земель підтвердила мудрість політики Комуністичної партії в галузі дальшого піднесення і розвитку сільського господарства. Країна одержала додатково мільйони пудів дешевого цілинного хліба і десятки тисяч тонн продуктів тваринництва. «Політика Комуністичної партії в освоєнні цілинних земель принесла добрі результати, дала народові великі матеріальні блага», — відзначав на грудневому Пленумі ЦК КПРС 1963 р. М. С. Хрущов⁴². І в цьому є значний вклад робітничого класу Радянської України.

³⁷ Газ. «Целинный край», 4 липня 1961 р.

³⁸ Поточний архів Івано-Франківського обкому КП України. Промислово-транспортний відділ, звіт про роботу будівельного поїзда № 81, 1962 р., стор. 10—13.

³⁹ Газ. «Акмолінская правда», 9 вересня 1959 р.

⁴⁰ Газ. «Акмолінская правда», 4 листопада 1959 р.

⁴¹ Газ. «Целинный край», 4 липня 1961 р.

⁴² Газ. «Радянська Україна», 10 грудня 1963 р.

М. К. КОЛІСНИК

БЕЗПАРТІЙНІ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКІ КОНФЕРЕНЦІЇ
В 1920 р.

Комуністична партія в той або інший період застосовувала різні форми зв'язку з масами. Однак зміст цього зв'язку при будь-якій його формі завжди був однаковий — мобілізувати народні маси на активну участь у створенні радянських органів, в обговоренні законів і постанов, контролюванні їх виконання. Досить важливу форму зв'язку в період громадянської війни становили безпартійні робітничо-селянські конференції, які, за визначенням В. І. Леніна, були «другим помічником» партії в управлінні країною. Успіх партійних організацій, — говорив Володимир Ілліч на VIII Всеросійській конференції РКП(б), — треба вимірювати їх умілістю організувати безпартійні робітничі і селянські конференції, «тобто умінням підійти до тієї маси, яка не може зараз увійти в партію, але яку ми повинні залучати до роботи»¹.

Перші безпартійні конференції відбулися в Радянській Росії наприкінці 1918 — початку 1919 р. На них обговорювалися питання внутрішнього і зовнішнього становища країни, господарського розвитку, охорони здоров'я, культурного будівництва, боротьби з бандитизмом і т. п. На багатьох таких конференціях, що відбувалися в Москві, виступав В. І. Ленін. Кращий досвід було перенесено і на Україну, де такі конференції стали проводити з початку 1920 р. В цей час український народ з братньою допомогою російського народу, під керівництвом Комуністичної партії завершував боротьбу проти денікінських військ, очищав свою землю від білогвардійців і відроджував Радянську владу. В зв'язку із складністю внутрішньої та міжнародної обстановки в даний період ЦК РКП(б) 29 листопада 1919 р. визнав за необхідне відновлювати Радянську владу на Україні у формі тимчасових надзвичайних органів — військово-революційних комітетів (ревкомів), які повинні були підготувати умови для переходу до звичайних органів влади — Рад. Водночас Центральний Комітет партії вказав на потребу залучення широких мас українського народу до державного управління республікою. А тому ревкоми пов'язували всю свою діяльність з трудящими масами, використовуючи при цьому їхню ініціативу.

За тих умов особливого значення набували на Україні безпартійні робітничі, селянські, червоноармійські, жіночі та молодіжні конференції. Через них Комуністична партія і Радянська влада зверталися до найширших мас, пробуджуючи в них революційну свідомість, залучаючи їх до справи радянського будівництва. Всеукраїнський революційний комітет в інструкції від 22 грудня 1919 р. рекомендував усім ревкомам негайно скликати повітові й губернські конференції та з'їзди, а 27 грудня ЦК РКП(б) розіслав спеціальну інструкцію про порядок їх скликання і роботи. В листі ЦК РКП(б) до партійних організацій від 26 грудня 1919 р. говорилося, що «участь широких трудящих мас у радянському будівництві і нашому партійному житті є необхідною умовою наших успіхів у тилу й на фронті»²⁻⁴. Далі вказувалося на необхідність роз'яснити масам внутрішню і зовнішню обстановку, завдання моменту, одержати реальну допомогу трудящих для будівництва й зміцнення Радянської влади.

Відповідно до настанов ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У в циркулярному листі від 28 грудня 1919 р. до всіх партійних організацій України закликав «систематично влаштовувати безпартійні конференції» і зобов'язав усю цю роботу вести «планомірно, централізуючи її, підтримуючи постійний зв'язок з місцями і центром»⁵. Випускалися відозви і розроблялися інструкції щодо проведення безпартійних конференцій губернськими і повітовими парткомами та місцевими органами влади. Так, 4 лютого 1920 р. Київський губком КП(б)У опублікував з приводу безпартійної робітничої конференції відозву, яка закликала робітників об'єднатися навколо Комуністичної партії, взяти участь «в безпосередній роботі по організації господарського і політичного життя на нових соціалістичних засадах»⁶. Подібні інструкції тоді ж виробили бюро Донецького⁷ і Одеського⁸ губкомів партії, Прилуцький повітпартком⁹ та інші парторганізації.

Конференції скликалися за рішеннями парткомів, ревкомів і виконкомів, участь

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 164, 165.

²⁻⁴ «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920 рр.)», Збірник документів і матеріалів, К., 1957, стор. 31.

⁵ «Історія КП(б)У в матеріалах і документах», випуск другий, 1917—1920 рр., Партвидав ЦК КП(б)У, 1934, стор. 543.

⁶ Газ. «Більшовик» (орган Київського ГК КП(б)У, 4 лютого 1920 р.

⁷ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 5, 1920 р., од. зб. 320, арк. 5.

⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—5, 1920 р., од. зб. 155, арк. 13.

⁹ Газ. «Известия» Прилуцького повітревкому, 27 лютого 1920 р.

у них брали всі, хто користувався виборчими правами згідно з Конституцією УРСР. Делегати обиралися від робітників, службовців, селян і червоноармійців на підприємствах, у профспілкових організаціях, на сільських зборах і у військових частинах. В січні—березні 1920 р. майже по всій Україні відбулися безпартійні конференції. Згодом проведення їх стало системою.

Перші робітничі наради і конференції представників фабзавкомів і профспілок пройшли в деяких містах України ще в грудні 1919 р. Скликання ж так званих безпартійних конференцій, як це передбачалося відповідними вказівками та інструкціями ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У та Всеукрревкому, почалося систематично з січня 1920 р. Перша така конференція відбулася в Харкові.

Ще 12 січня 1920 р. Харківський губревком прийняв постанову про скликання загальноміської безпартійної робітничої конференції для обговорення звіту місцевих органів влади і плану їх дальшої роботи. Було створено спеціальну комісію, яка оголосила порядок виборів делегатів: 1 делегат на 50 робітників. 13 січня загальноміські партійні збори обговорили питання про підготовку й проведення конференції та про участь у ній комуністів¹⁰. А 14 січня було опубліковано наказ більшовицьким робітничим представникам на конференції, в якому говорилося, що делегати мають проводити і підтримувати ті рішення, які спрямовані до швидкої і остаточної перемоги революції над капіталом і до утвердження комуністичного ладу. Не давати підтримки ні одній з партій, які в минулому підтримували союз з буржуазією, боролися проти Радянської влади і Червоної Армії і тим допомагали Колчаку і Денікіну¹¹. Тут же висувалися конкретні завдання участі робітничого класу в радянському будівництві й розвитку соціалістичної економіки та культури країни. Основними завданнями були: піднесення продуктивних сил, боротьба з продовольчою і паливною кризою, розв'язання житлового питання, проведення в життя радянських законів соціального забезпечення, участь у боротьбі з епідемією тифу і т. п. Конференція повинна була сколихнути весь робітничий клас Харкова і стати «першим ступенем до організації Харківської Ради робітничих депутатів»¹².

Протягом 12—17 січня на підприємствах відбувалися вибори делегатів, було проведено 187 мітингів, у яких взяло участь понад 54 тис. робітників. Антирадянські партії і різні контрреволюційні елементи докладали чимало зусиль, щоб вплинути на трудящі маси. Однак робітники віддавали свої голоси за комуністів та делегатів, які твердо йшли за Комуністичною партією. Орган ЦК КП(б)У газета «Комуніст» відзначала, що вже вибори делегатів на робітничу конференцію показали, що «все співчуття і дійова допомога робітників Харкова на боці більшовиків»¹³. На конференцію було обрано 1458 делегатів від 242 підприємств і установ міста, серед них комуністів — 27%, співчуваючих комуністам — 35%, безпартійних — 25% і 13% делегатських місць належало представникам інших партій¹⁴.

Конференція відкрилася 19 січня 1920 р. На порядок денний були поставлені такі питання: загальна політика, звіт губревкому, продовольче, паливне, житлове питання, охорона здоров'я, тарифна політика, робітничі інспекція й організація виборів до Ради. До президії було обрано 5 комуністів, 2 безпартійних і по одному представнику від боротьбистів і борьбистів. Конференцію привітав член Всеукрревкому В. П. Затонський. Потім заслухали доповіді про поточний момент та звіт губревкому. Представники дрібнобуржуазних партій виступили проти політики Радянської влади, намагалися дезорганізувати роботу конференції. Боротьбист Шумський говорив про неможливість перенесення на Україну «московської» політики (тобто ленінської політики ЦК РКП(б) і Радянського уряду РРФСР) в зв'язку з існуванням тут чогось «особливого», «свого»¹⁵. Меншовицька газета «Наш голос» зводила наклеп на конференцію, називаючи її «говорильнею». Та конференція відкинула усю цю демагогію й брехню. Вона висловила своє довір'я до Радянської влади й Комуністичної партії, схвалила діяльність губревкому і висловила йому своє довір'я. А з приводу дезорганізаторської діяльності меншовицької газети «Наш голос» делегат від робітників заводу Гельферіх-Саде Іванов заявив: «Наш голос» підриває довір'я мас до нашої роботи. Закрийте, товариші, цю газету. Заберіть від нас цю яхидну меншовицьку думку»¹⁶. Робітники висловили своє презирство до політики й поведінки меншовиків, відкинули всі їхні підступні плани, зажадали закриття «Нашого голосу».

Конференція схвалила продовольчу політику Радянської влади і запропонувала робітникам узяти активну участь у продроботі. Вона також закликала робітників до-

¹⁰ Газ. «Комуніст» (орган ЦК і Харківського губкому КП(б)У), 15 січня 1920 р.

¹¹ Газ. «Комуніст», 14 січня 1920 р.

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ «Отчет о деятельности Харьковского губернского комитета КП(б)У за время с 22 декабря 1919 г. по 1 марта 1920 г.», стор. 29.

¹⁵ Газ. «Комуніст», 21 січня 1920 р.

¹⁶ Газ. «Комуніст», 14 січня 1920 р.

помогти боротися з епідемією тифу і рекомендувала своїх представників до надзвичайної комісії для боротьби з висипним тифом¹⁷. З метою розв'язання паливної проблеми було створено спеціальні артілі робітників та паливну комісію, до якої входило 15 робітничих представників. У резолюції з житлового питання говорилося про необхідність муніципалізації будинків буржуазії і забезпечення квартирами робітників. Конференція закликала всіх робітників взяти активну участь в роботі робітничої інспекції. Певну увагу було приділено організації виборів до Рад, і для допомоги губревкому в цій справі обрали комісію з 15 чоловік. Створені були також комісії сприяння¹⁸.

Отже, робітники Харкова показали, що саме вони є господарями міста, своїми постановами вони виявили незламну волю допомогти радянському апарату в його діяльності, всіма силами зміцнювати Радянську владу. Великого значення саме цій конференції надавав В. І. Ленін. Газета «Комуніст» писала, що «В. І. Ленін майже щоденно довідувався про роботу конференції»¹⁹. Рішення її знайшли гаряче схвалення трудящих міста. Так, робітники й службовці 1-ї взуттєвої фабрики «Звезда», заслухавши 28 січня доповідь своїх делегатів, постановили «Всіма засобами сприяти проведенню в життя її постанов»²⁰.

По типу конференції столичного пролетаріату відбувалися безпартійні робітничі конференції в інших промислових містах України. 31 січня відкрилась робітнича конференція в Катеринославі, на якій з доповідями виступили С. Голнер, Е. Квірінг та ін. Делегати прийняли рішення «залучити широкі робітничі маси до соціалістичного будівництва і взяти найактивнішу участь в усіх органах Радянської влади»²¹. Протягом 4—9 лютого відбулася робітнича конференція в Києві, в якій взяло участь понад 700 делегатів від усіх промислових підприємств міста. Конференція прийняла ряд конкретних постанов про участь робітників у роботі радянського апарату, обрала 15 делегатів для транспортно-паливної комісії, 22 делегати для допомоги держконтролю в перевірці радянських установ, запропонувала фабзавкомом виділити 30 чоловік для губерньського відділу охорони здоров'я²². У лютому повністю схвалили політику й заходи Комуністичної партії і Радянської влади²³ робітничі конференції в Полтаві, Луганську, Олександрівську, а на початку березня — в Сумах, Одесі, Миколаєві та інших містах України.

Серед селянських конференцій типовою була конференція селян Олександрівського повіту, на Катеринослащині, що відбулася на початку березня 1920 р. Конференція розглянула питання про міжнародне становище та про чергове завдання економічного будівництва на селі й організацію влади на місцях^{24—26}. У вітальній телеграмі на ім'я голови Президії ВУЦВК Г. І. Петровського делегати запевняли партію й уряд, що вони й далі проводитимуть «енергійну творчу роботу по зміцненню завоювань соціалістичної революції на Україні»²⁷. Конференція схвалила діяльність повітревкому і наказала йому ще наполегливіше боротися з контрреволюційними, бандитськими та іншими нархічними виступами, які розладнують громадське життя і гальмують нормальну організаційну роботу²⁸.

В центрі уваги конференції було земельне й продовольче питання. В резолюції та доповідь повітземвідділу делегати схвалили земельний закон Всеукраїнському від 1 лютого 1920 р. і заявили, що селянство «докладе всіх сил для якнайскорішого впровадження цього закону в життя», було намічено конкретні заходи для роботи земвідділу по реалізації декрету про землю. Делегати конференції пропонували повітземвідділу негайно організувати волосні земельні комітети, просили радянські органи допомогти селянам придбати посівний матеріал та сільськогосподарський реманент. З продовольчого питання було схвалено політику державної монополії на торгівлю сіблом і предметами першої необхідності. Делегати висловили побажання спрямувати всі свої сили на відбудову фабрик і заводів, висловилися за підвищення державних цін на хліб та інші сільськогосподарські продукти, відповідно до цін на промислові товари²⁹. Були прийняті резолюції про охорону здоров'я та розвиток народної освіти.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Газ. «Комуніст», 27 січня 1920 р.

¹⁹ Газ. «Комуніст», 27 січня 1920 р.

²⁰ Газ. «Комуніст», 30 січня 1920 р.

²¹ Газ. «Звезда» (орган Катеринославіського губкому КП(б)У), 2 лютого 1920 р.

²² «Беспартійная рабочая конференция в Киеве и ее постановления (4—9 февраля 1920 г.)», Издание Киевского губотдела печати и пропаганды, 1920, стор. 24.

²³ Газ. «Комуніст», 18 лютого 1920 р.

^{24—26} Газ. «Власть Советов» (орган Укрревкомарм-13 и Олександрівського повітревкому), 4 березня 1920 р.

²⁷ «За власть Советов». Сборник документов и воспоминаний о борьбе за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917—1920 гг., Запорожье, 1957, стор. 122.

²⁸ ІА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 104, арк. 14.

²⁹ «За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний...», стор. 124—127.

Особлива увага при цьому приділялася запровадженню української мови в школах та організації культурно-освітніх закладів. В зв'язку з епідемією тифу рекомендувалося створити при місцевих ревкомах відділи охорони здоров'я³⁰. Отже, селяни, як і робітники, вирішували найважливіші питання внутрішнього життя республіки.

Майже так само проходили спільні робітничо-селянські безпартійні конференції в багатьох повітах України, на яких порядок денний доповнювався питаннями, що цікавили і селян, і робітників даного повіту. Так, рішенням бюро Катеринославського губкому КП(б)У від 9 лютого 1920 р. було визнано за необхідне провести об'єднану робітничо-селянську конференцію Катеринославського повіту і визначено норму представництва від робітників і селян³¹. В підготовчий період було проведено вибори делегатів і обговорено більшовицький наказ учасникам конференції. Конференція відкрилася 28 лютого. На порядок денний було поставлено питання внутрішнього і міжнародного становища Радянської республіки, доповіді губревкому і його відділів, питання милітаризації праці і вибори контрольно-ревізійної комісії. Конференція надіслала телеграму В. І. Леніну, в якій вітала його «як керівника передового авангарду селян і робітників»³². Були також заслухані інформації з місць, обрано 30 чоловік для участі в роботі місцевих органів влади³³, створено контрольно-ревізійну комісію, яка повинна була звійти до відділу РСІ для подання допомоги радянським установам^{34–36}.

Конференції стали ареною запеклої боротьби з куркульством і різними дрібно-буржуазними партіями — лівими есерами, меншовиками, націоналістами. Всі вони виступали проти політики Радянської влади і, спекулюючи труднощами, намагалися підірвати довіря широким мас робітників і трудящого селянства до Комуністичної партії. Боротьбисти виступали проти диктатури пролетаріату і керівної ролі Комуністичної партії, висували демагогічний лозунг про встановлення на Україні «диктатури всього працюючого люду». Вони зажадали відокремлення України від Радянської Росії і створення «самостійної» української армії по національному і територіальному принципу³⁷. Проти земельної і продовольчої політики Радянської влади виступили підтримані меншовиками ліві есери (боротьбисти), які висунули демагогічну вимогу соціалізації землі і урівняльного поділу її серед селянства³⁸, а також виступали проти застосування продрозверстки, відстоюючи принципи «вільної» торгівлі хлібом³⁹.

Більшовики доводили делегатам справжню суть політики Радянської влади. Завдяки посиленій роботі комуністів на багатьох конференціях вдавалося перемагати антирадянські елементи і приймати більшовицькі резолюції. Так, на Харківщині, як повідомляла газета «Известия» (орган Всеукраєвкому і Харківського губревкому) від 20 лютого 1920 р., «за незначними винятками на всіх конференціях проходили пропозиції і резолюції більшовиків». Боротьбисти зазнали краху на конференціях Кобеляцького і Роменського повітів на Полтавщині⁴⁰. Якщо на повітовій конференції в Балті (Одеська губернія) делегати спочатку проявили певні вагання щодо політики Комуністичної партії, то після промов представників Всеукраєвкому і партійного комітету настрої їх явно змінилися на користь Радянської влади⁴¹.

Робітничі і селянські конференції відбувалися під лозунгом підтримки Комуністичної партії і Радянської влади та схвалення їх політики. Канівська повітова робітничо-селянська конференція (Київська губернія) 28 лютого визнала політику Комуністичної партії правильною і постановила «підтримувати її всіма засобами»⁴². Конференція Пирятинського повіту в своїй резолюції записала: «Ми, представники від біднішого селянства, робітників Пирятинського повіту на Полтавщині, висловлюючи свої і всього населення думки й побажання, заявляємо, що Радянська влада для нас є найліпшою, і клянемося, що життя своє віддамо, а не допустимо, щоб чия-небудь зрадлива рука узурпувала нашу владу»⁴³. З Донбасу повідомляли, що на конференціях «приймаються резолюції з висловленням довір'я Радянській владі. З особливим співчуттям приймається земельний закон»⁴⁴. Конференції висловлювалися за зміцнення союзу робітничого класу з трудящим селянством, зв'язку Радянської України з Ра-

³⁰ «За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний...», стор. 128—129.

³¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 96, арк. 29.

³² Газ. «Звезда», 29 лютого 1920 р.

³³ Газ. «Звезда», 2 березня 1920 р.

^{34–36} Газ. «Звезда», 7 березня 1920 р.

³⁷ Газ. «Звезда», 5 березня 1920 р.

³⁸ Газ. «Звезда», 6 березня 1920 р.

³⁹ Газ. «Звезда», 7 березня 1920 р.

⁴⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—5, од. зб. 191, арк. 2—3.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 60, арк. 28.

⁴² ДАКО, ф. 1, оп. 1, спр. 145, арк. 8.

⁴³ «Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917—1920 гг.)», Сборник документов и материалов, Полтава, 1957, стор. 179.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 60, арк. 33.

дянською Росією. Робітнича конференція Миколаєва у своїй резолюції відзначила необхідність «тісного зв'язку пролетаріату міста з біднотою села»⁴⁵. Бердичівська селянська конференція висловила за «найтіснішу економічну єдність військових і господарських сил Росії та України»⁴⁶. Приймались рішення про залучення мас до радянського будівництва і до управління Радянською державою, із середовища робітників і селян висувалися працівники для роботи у державному апараті і народному господарстві України.

Крім робітничих і селянських, відбувалися — червоноармійські, жіночі та молодіжні конференції. Червоноармійці часто брали участь у робітничих і селянських конференціях, як, наприклад, це було в Полтаві, Прилуках та інших містах. Проводилися самостійні червоноармійські конференції, як, наприклад, у березні — в Катеринославі, в квітні — в Очакові, Коростені та інших гарнізонах. Велика увага на них приділялася питанням зміцнення рядів Червоної Армії, боротьби з бандитизмом, участі в господарському будівництві, а також земельному, продовольчому та інших питаннях. Так, на червоноармійській конференції військових частин Коростенського району було обговорено такі питання: поточний момент, фронт праці і суботники, боротьба з дезертирством, ліквідація неписьменності, санітарна справа⁴⁷. Делегати заявили про свою відданість Радянській владі й Комуністичній партії, поклялися до кінця боротися з ворогами народу. Конференція закликала червоноармійців взяти участь у суботниках. Були прийняті відповідні рішення і з інших питань порядку денного⁴⁸.

Залучення жінок до політичного й господарського життя, до участі в управлінні державою було важливою ділянкою роботи партійних і громадських організацій. «Сама побудова соціалістичного суспільства почнеться тільки тоді, — говорив В. І. Ленін, — коли ми, добившись повної рівності жінок, візьмемося за нову роботу разом з жінкою»⁴⁹. При ЦК КП(б)У, губкомках і повітових комітетах партії були створені відділи роботи серед жінок.

Щоб підняти широкі верстви робітниць і селянок до активної діяльності, залучити їх до радянського будівництва і до рядів Комуністичної партії, ЦК КП(б)У внаслідок необхідності скликали конференції жінок. Перша така конференція відбулася в Сумах 19 січня 1920 р., в якій взяло участь близько 1000 делегаток. Конференція рекомендувала 28 делегаток для роботи у відділах ревкому: наросвіті, комунальному господарстві, собезі, охороні здоров'я, праці, продовольчому відділі⁵⁰. В лютому відбулася конференція жінок-робітниць Харкова, а також у багатьох інших містах України⁵¹. Делегати обговорювали питання охорони материнства й дитинства, народної освіти, соцзабезпечення і т. п., обирали своїх представників до відповідних відділів ревкомів.

Харківська жіноча конференція обговорила питання: про становище Радянської республіки і завдання жінок-робітниць, організації жіноцтва, соціального забезпечення, охорони материнства і дитинства, праці, здоров'я, освіти, продовольче становище і організації харчування дітей, участь в робітничій інспекції. До складу президії було обрано 9 делегаток — активних організаторів жіноцтва: Чернишова, Грениченко, Пугачова, Самойлова та ін. З вітальними промовами виступили від ЦК КП(б)У Чернишова і Ф. Кон, від Всеукраїнського В. Затонський, від спілки молоді робітниць — Гробишова⁵². У своїх виступах робітничі підтримували Радянську владу і Комуністичну партію. Робітничі фабрики «Шаліро» Казан закликала всіх жінок «не слухати шепіт еншовників». «Тільки партія комуністів веде по прямому шляху до світлого майбутнього» — заявила делегатка конференції Ганна. Її промова була зустрінута бурхливими оплесками. Делегатка Григор'єва запропонувала кожній жінці сміливіше втручатися в державні справи, «допомагати всіма силами Радянській владі»⁵³. Харківський губком КП(б)У відзначав, що жіноча конференція «відбулася під знаком явного співробітництва і підтримки нашої партії»⁵⁴.

На конференції робітниць і селянок Луганського повіту, яка відбулась у квітні 1920 р., в резолюції з поточного питання говорилося: «Визнаючи Радянську владу дійсною захисницею інтересів трудящих, безпартійна конференція закликає всіх робіт-

⁴⁵ «Известия» Миколаївського губревкому, 17 березня 1920 р.

⁴⁶ ДАКО, ф. 1, оп. 1, спр. 145, арк. 24.

⁴⁷ Газ. «Красная Армия» (орган політуправління Реввійськрази 12-ї армії), 1 квітня 1920 р.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 24.

⁵⁰ «Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920 гг.)», Сборник документов и материалов, Сумы, 1957, стор. 232—233.

⁵¹ Газ. «Комуніст», 4 лютого 1920 р.

⁵² Газ. «Комуніст», 5 лютого 1920 р.

⁵³ Газ. «Комуніст», 6 лютого 1920 р.

⁵⁴ «Отчет о деятельности Харьковского губернского комитета КП(б)У», стор. 30.

ниць і селянок прокинутися, сміливо йти на допомогу робітникам, щоб спільними зусиллями визволитися від зовнішніх і внутрішніх ворогів»⁵⁵. Конференція робітниць Катеринослава обрала 30 делегатів для участі в роботі робітничо-селянської інспекції та інших радянських установах⁵⁶. Конференції робітниць були важливим засобом залучення жіноцтва України до політичного і громадського життя. На початку листопада 1920 р. відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд робітниць і селянок, на якому було прийнято резолюцію про участь жінок у будівництві Радянської влади, в робот профспілок і широких безпартійних конференцій, про залучення їх до рядів Комуністичної партії⁵⁷.

Перемога соціалістичної революції викликала небувале політичне піднесення серед молоді, прагнення її до участі в будівництві нового життя. В робітничо-селянській молоді,— говорив В. І. Ленін на засіданні Московської Ради 6 березня 1920 р.,— «прокинулося в небаченій мірі самостійне бажання, готовність і рішчність самим узятися за справу державного управління»⁵⁸. І партія залучала молодь до активної участі в діяльності органів Радянської влади. За вказівками ЦК КП(б)У, Центральне бюро Комуністичної спілки робітничої молоді України (КСРМУ) прийняло спеціальне рішення про проведення конференцій робітничої і селянської молоді, на яких розглядалися загальнополітичні питання, про організацію молоді й участь її в соціалістичному будівництві. Всі ці заходи були спрямовані на посилення комуністичного впливу серед молоді, пробудження її свідомості, на те, щоб дати державі нові кадри працівників.

Перший етап безпартійних конференцій проходив у період тимчасового перепочинку після розгрому денікінських військ і визволення України від білогвардійців. Через терміновість їх проведення не було можливості добре організувати підготовчу роботу. Подекуди, особливо в селах, вважали, що конференції безпартійні і в них не повинні втручатися комуністи. Цим користалися ворожі елементи й проникали на ці конференції. Однак і за таких обставин конференції відігравали велику роль у зміцненні зв'язку Комуністичної партії і Радянської влади з народними масами. Майже скрізь приймалися більшовицькі резолюції з поточного моменту. Повне схвалення зустрів земельний закон. Більшість висловилося за монополію торгівлі й продрозверстки. Конференції вказали на шляхи і засоби організаційної роботи на селі, на необхідність згуртування бідноти для боротьби проти куркульства.

Весною 1920 р. відчутно змінилося політичне, економічне й воєнне становище на Україні. Поступово відбудовувалося народне господарство, зміцнювалася Радянська влада. Було видано закон про створення політичних організацій на селі — комітетів незаможних селян. І в той час розпочався наступ білополяків і врангелівців, знову виникла необхідність мобілізації сил на розгром зовнішніх ворогів. Найвідповідальніші завдання часу слід було вирішувати разом з народом. На Всеукраїнській нараді голів і завідуючих відділами управління губернських та повітових виконкомів, що відбулася в травні 1920 р. в Харкові, було визнано за доцільне систематично скликати широкі безпартійні робітничо-селянські конференції, а на початку червня Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР видав спеціальну інструкцію про організацію і проведення таких конференцій. ЦК КП(б)У звернувся до всіх парторганізацій з циркулярним листом, в якому визначалися роль і завдання місцевих парторганізацій у скликанні й керівництві роботою конференцій⁵⁹.

Влітку й восени 1920 р. відбувся новий етап конференцій трудящих. Робітники і трудове селянство дружно відгукнулися на заклики Комуністичної партії і Радянської влади. Підвищувався авторитет комуністів серед безпартійних. Якщо на першій робітничій конференції в Одесі було 51 % комуністів, то на другій (жовтень 1920 р.) комуністи становили уже 72%⁶⁰. Посилювався вплив комуністів і серед селян. Безпартійні конференції не тільки схвалювали більшовицькі резолюції, а й залучали все більше трудящих до радянського будівництва. Так, Єлисаветградська селянська конференція (червень 1920 р.) зобов'язалася «вжити всіх заходів щодо організації комітетів незаможних селян»⁶¹. В настроях селянства відбувався різкий перелом. Сільська біднота виявляла готовність стати на захист Радянської республіки проти білополяків і врангелівців, проти внутрішньої контрреволюції. На Уманщині і Чигиринщині безпартійні конференції, що відбулися в червні 1920 р., висловилися за виконання прод-

⁵⁵ Газ. «Известия» (орган Донецького губревкому і губкому КП(б)У), 2 січня 1920 р.

⁵⁶ Газ. «Звезда», 2 квітня 1920 р.

⁵⁷ «Радянське будівництво на Україні...», стор. 158—159.

⁵⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 377.

⁵⁹ «Радянське будівництво на Україні...», стор. 122.

⁶⁰ Газ. «Известия» (орган Одеського губвиконкому), 20 жовтня 1920 р.

⁶¹ «Боротьба за владу Рад на Єлисаветградщині (1917—1920 рр.). Збірник документів і матеріалів», Кіровоград, 1957, стор. 236.

розверстки, за мобілізацію до рядів Червоної Армії, за рішучу боротьбу проти бандитизму⁶².

Ще з більшим ентузіазмом виявляв свою активність робітничий клас. На Київську робітничу конференцію (липень 1920 р.) прибуло близько 2000 делегатів. Конференція проходила з величезним піднесенням. Вона рекомендувала для продроботи 600 чоловік і для робітничо-селянської інспекції — 100 чоловік. Інформаційний відділ ЦК КП(б)У повідомляв, що на цій конференції «відчувається колосальне зрушення на наш бік»⁶³. Жінки-робітниці Єлисаветграда, зібравшись на конференцію 9 вересня 1920 р., закликали всіх жінок-трудівниць «дружно прийти на допомогу фронту для скорішого торжества робітничо-селянської революції»⁶⁴. Повертаючись додому, всі делегати активно включалися в роботу за здійснення своїх рішень.

Робітничо-селянські конференції дали можливість ближче познайомитися з настроями робітників і селян, почути їхній голос, одержати схвалення і заручитися підтримкою політики Комуністичної партії і Радянської влади. Майже на всіх конференціях представники трудового народу виявили непохитну волю до зміцнення влади Рад, до захисту своєї Батьківщини, до боротьби за перебудову свого життя на соціалістичних засадах. Конференції висунули нові кадри працівників для радянських установ і цим сприяли дальшому розгортанню радянського будівництва, зміцненню Радянської влади на Україні і союзу робітничого класу з трудящим селянством.

За роки соціалістичного будівництва зв'язки Комуністичної партії з масами поширювалися й зміцнювалися; удосконалювалися форми цих зв'язків, відбувалося перетворення пролетарської демократії на всенародну соціалістичну демократію, переростання держави і всенародну організацію трудівників соціалістичного суспільства. І тепер, у період будівництва комунізму ще більше підвищується творча активність мас, і головним напрямом розвитку державності є, як говориться в Програмі КПРС, «всебічне розгортання і вдосконалення соціалістичної демократії, активна участь усіх громадян в управлінні державою, в керівництві господарським і культурним будівництвом поліпшення роботи державного апарату і посилення народного контролю за його діяльністю»⁶⁵.

Ю. П. ЛАВРОВ

ІНОЗЕМНІ КАПІТАЛОВКЛАДЕННЯ У МЕТАЛУРГІЙНУ ПРОМИСЛОВІСТЬ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Питання зародження і розвитку металургійної промисловості півдня України давно вже привертають увагу багатьох дослідників історії нашої країни. Ще в дожовтневий час цьому питанню присвятили свої праці А. Кеппен, Є. Рагозін, Б. Брандт, І. Глівіц, А. Матвеев, В. Зів, П. Фомін та ін. Вони використовували цікавий фактичний матеріал, але дотримувалися хибних теоретичних концепцій і всіляко вихваляли іноземний капітал.

Серед радянських істориків вивченню цієї проблеми багато уваги приділяли С. Струмліні, П. Лященко, Л. Євентов, П. Любоміров, Г. Бакулев, П. Хромов, О. Нестеренко, Б. Кафенгауз та ін. Їхні праці дають справді наукову, марксистську оцінку процесу зародження металургійної промисловості, а також висвітлюють її розвиток. Однак у цій великій проблемі не всі питання достатньо досліджені.

Вже з 70-х років XIX ст. іноземні капіталісти почали виявляти інтерес до Росії, як до країни, де можна було вигідно розмістити свої капітали. Спочатку вони робили це досить нерішуче, але згодом, заохочені значними прибутками і підтримкою царського уряду, все з більшою впевненістю вкладали свої капітали в російську промисловість. В. І. Ленін відзначає, що «іноземні капіталісти особливо охоче переносять свої капітали в Росію, будують в Росії філії своїх фабрик і заводів і заснують компанії для нових підприємств в Росії. Вони пожадливо накидаються на молоду країну, в якій уряд такій прихильний і догідливий до капіталу, як ніде... Міжнародний капітал простягнув уже свою руку і на Росію»¹. Визначаючи роль іноземних капіталів в господарстві молодих в промисловому розвитку країн, В. І. Ленін вказував, що вони впливають на розвиток капіталістичних відносин цих країн, «надзвичайно прискорюючи йо-

⁶² «Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Сборник документов и материалов», К., 1962, стор. 406, 407.

⁶³ Там же, стор. 416—417.

⁶⁴ «Борьба за власть Рад на Елисаветградщині...», стор. 256.

⁶⁵ «Програма Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1962, стор. 89.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 90.

го»². До таких промислово-молодих країн належала й Росія. В її економічному розвитку значний приплив іноземних капіталів об'єктивно відіграв прогресивну роль в тому розумінні, що він значно сприяв прискоренню розвитку промисловості. Однак визнання деякої позитивної ролі іноземних капіталів у розвитку російської промисловості цілком сумісне, як відзначав В. І. Ленін, з повним «визнанням негативних і темних сторін капіталізму, з повним визнанням неминуче властивих капіталізові глибоких і всебічних суспільних суперечностей, що розкривають історично минулий характер цього економічного режиму»³.

Іноземні капіталісти намагалися розмістити свої капітали в тих галузях промисловості Росії, в яких можна було одержати найбільші прибутки. Однією з таких галузей була металургійна промисловість півдня Росії. Величезні поклади чудового коксового кам'яного вугілля і наявність залізної руди в Донбасі, а також досить розвинута сітка залізниць робили цей район в очах іноземних капіталістів бажаним місцем прикладення капіталів.

Початок проникненню іноземних капіталів у металургійну промисловість як Росії, так і України було покладено утворенням 1869 р. Новоросійського металургійного товариства. Але до відкриття в 1884 р. Катерининської залізниці, що з'єднала Кривий Ріг і Донецький басейн, іноземні капітали припливали в металургійну промисловість Півдня дуже повільно і в малій кількості. Про це свідчить той факт, що протягом 1869—1884 рр. у металургійну промисловість Росії було вміщено тільки 19,3 млн. крб.⁴ іноземних капіталів.

В наступні роки приплив іноземного капіталу значно посилювався і набув найбільшого свого розмаху в період промислового піднесення 1895—1899 рр. Значною мірою цьому сприяла проведена в 1897 р. російським урядом грошова реформа і стабілізація грошового ринку країни. Крім того, привертанню уваги іноземних, особливо французьких, капіталістів до підприємницької діяльності в Росії сприяло також розміщення у Франції гарантованих російським урядом цінних паперів, які французькі ділки купували з великою охотою⁵.

Використовуючи гнучкість бельгійського акціонерного законодавства, французькі підприємці організовували в Бельгії акціонерні товариства, а потім переводили свої капітали на південь Росії, де їх вкладали в будівництво металургійних заводів, шахт, рудників, залізниць і т. д. Подібні операції тим легше здійснювалися тому, що власне бельгійські капітали вже давно були знайомі з російським внутрішнім ринком. Ще за російсько-бельгійською угодою 1865 р. російський уряд надав Бельгії прав і свободи проводити свої фінансові операції в межах всієї Російської імперії⁶.

Вказуючи на значний приплив іноземних капіталів у промисловість півдня Росії і на швидкий економічний розвиток цього району, В. І. Ленін відзначав, що «до Південної Росії цілими масами переселялися і переселяються іноземні капітали, інженери й робітники, а в сучасну епоху гарячки (1898) туди перевозяться з Америки цілі заводи. Міжнародний капітал не завагався переселитися всередину митної стіни і влаштуватися на «чужому» ґрунті»⁷.

З 1895 р. щорічний приплив іноземних капіталів у металургійну промисловість Росії неухильно зростає, досягнувши в 1899 р. найвищого свого рівня — 29,6 млн. крб. З 1900 р. в зв'язку з загальною промисловою кризою приплив іноземних капіталів у металургійну промисловість спочатку дещо затримується, а в наступні роки зменшується досить різко. Іноземні інвестиції в металургійну промисловість знизилися з 29,6 млн. крб. в 1899 р. до 1,4 млн. крб. в 1902 р. У 1903 і 1904 рр. знову намітилось деяке збільшення припливу іноземних капіталів, пов'язане з поживаленням промисловості напередодні російсько-японської війни. Протягом 1895—1904 рр. в металургійну промисловість Росії було вкладено 129,9 млн. крб. іноземних капіталів⁸.

За короткий час, головним чином за роки промислового піднесення, іноземні товариства збудували на півдні Росії 17 великих металургійних і значну кількість переробних заводів⁹.

Акції багатьох металургійних підприємств Півдня, які були щойно збудовані і навіть не встигли як слід налагодити виробництва, допускались в котировку на біржах Лондона, Парижа, Брюсселя і Берліна. Цінні папери південноросійських заводів, за свідченням сучасників, користувались великим довір'ям і повагою на грошових ринках

² В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 225.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 514.

⁴ П. В. Оль. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России, Л., 1925, стор. 19.

⁵ И. Васильчиков, М. Цейтлин. Солнечный камень, ч. II, стор. 66.

⁶ ЦДАЛ, ф. 23, оп. 24, 1896, спр. 362, арк. 3.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 420.

⁸ П. В. Оль. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России, Л., 1925, стор. 10.

⁹ Див. Е. Рагозин. Железо и уголь на юге, СПб., 1895, стор. 71.

Західної Європи. Для такого молодого підприємства «досить було додати до назви фірми слова «дніпровський» чи «донецький», щоб розрахувати на легкий збут акцій»¹⁰. Але при утворенні того чи іншого металургійного акціонерного товариства акції, як правило, розподілялись серед досить вузького кола осіб. Контрольний пакет завжди залишався у членів-засновників, які здебільшого перебували за кордоном разом з правліннями товариств. Тримавши в руках контрольні пакети акцій, іноземні капіталісти перекачували за кордон більшу частину прибутків, які давала металургія Півдня, і разом з тим намагалися диктувати свою волю при розв'язанні тих чи інших питань економічного життя Росії.

Про розподіл акцій у металургійних компаніях, утворених іноземними підприємцями, свідчить приклад надзвичайно прибуткового Південноросійського Дніпровського металургійного товариства. За його звітом в 1897 р., так званому «Промисловому Товариству» належала найбільша кількість акцій — 1150, Вільгельму Роу — 346, Роберту Сюрмонд — 145, Генріху Марконі — 110, Анні і Емілю Шейблер — 110, Густаву Пастору — 50¹¹. Інші держателі, що мали менш ніж 50 акцій, не відігравали помітної ролі ні в економічному, ні в політичному житті цього товариства.

При організації в 1896 р. іншого акціонерного товариства з гучною назвою «Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана» діяльну участь взяли Дрезденський банк (17 950 акцій), С.-Петербурзький Міжнародний комерційний банк (10 975 акцій). С.-Петербурзький Обліковий і Позичковий банки (3000 акцій), а також такі підприємці, як І. Кестлін (2100 акцій), Г. Гартман (1000 акцій), фірма «Юнкер і К^о» (400 акцій), Г. Вавельберг (400 акцій), А. Кох (250 акцій), І. Вебер (100 акцій) та ін.¹² Якщо врахувати, що за статутом товариства кожні 25 акцій давали право одного голосу на загальних зборах акціонерів, то буде цілком зрозуміло, що керівна роль у цьому акціонерному товаристві належала іноземному капіталові, зокрема німецькому банку, що мав 718 голосів¹³.

Вирішальну роль в утворенні і фінансуванні та керівництві південноросійськими металургійними підприємствами відіграли такі іноземні фінансові об'єднання, як Генеральне товариство (Париж), Паризько-Нідерландський банк, Генеральне товариство (Бельгія), Німецький банк, Міжнародний банк (Париж) та ін. Не лишилися осторонь промислового засновництва 90-х років XIX ст. і російські банки. В утворенні й кредитуванні багатьох південноросійських металургійних заводів взяли активну участь СПБ Міжнародний, СПБ Обліковий, Російський для Зовнішньої Торгівлі, Російсько-Китайський, СПБ Азовський, СПБ Приватний, Російський Торговельно-Промисловий, СПБ Московський та ін.

Прагнучи до дальшого проникнення в Росію, група найбільших франко-бельгійських фінансових об'єднань у тісному союзі з російськими банками в лютому 1897 р. утворила «Генеральне товариство індустрії і металургії в Росії» («ОМНІУМ») з основним капіталом 25 млн. франків. Нове об'єднання поставило за мету дальшу монополізацію гірничодобувної і металургійної промисловості півдня Росії.

Майже всі металургійні й переробні заводи півдня Росії або повністю, або частково залежали від іноземних фінансових об'єднань. 70% акціонерних капіталів металургійної промисловості Росії напередодні 1900 р. належало іноземним капіталістам, а Україні ж частка іноземного капіталу в гірничозаводській промисловості була ще більшою і наближалась до 80—90%¹⁴.

Утворення на півдні Росії величезних промислових підприємств викликало немигуче для імпералістичної стадії розвитку капіталізму зрощення банківського і промислового капіталу. Вже на початок XX ст. фінансова група Генерального товариства (Париж) брала безпосередню участь у заснуванні Генерального товариства чавунно-тиварних заводів в Росії з основним капіталом, що дорівнював на 1900 р. 6 млн. крб.,

Белянського гірничопромишлого товариства (2250 тис. крб.). Російський для зовнішньої торгівлі банк і Бельгійське Генеральне товариство були засновниками Російсько-Бельгійського металургійного товариства з основним капіталом 15 млн. крб. СПБ Міжнародний, Дрезденський і СПБ Обліковий і Позичковий банки були засновниками Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана з основним капіталом 9 млн. крб. Подібні фінансові зв'язки можна простежити також між іншими фінансовими монополіями і промисловими товариствами¹⁵.

¹⁰ Туган-Барановский. Русская фабрика в прошлом и настоящем. М., 1938, стор. 274.

¹¹ ЦДІАЛ, ф. 23, оп. 24, спр. 42, арк. 172—173.

¹² Там же, спр. 268, арк. 73—74.

¹³ Там же, арк. 107—108.

¹⁴ О. О. Нестеренко. Развитие промышленности на Украине, ч. 2, К., 1962, стор. 83.

¹⁵ Е. Л. Грановский. Монополистический капитал в России, Харьков, 1929, стор. 26—27; Д. И. Шполянский. Монополии угольно-металлургической промышленности юга России в начале XX века, М., 1953, стор. 43.

Керівництво промисловими підприємствами та їх фінансування банки здійснювали через своїх представників, які часто входили до складу правлінь акціонерних металургійних товариств. Траплялися й такі випадки, коли представники фінансових монополій одночасно були членами правлінь банків і промислових товариств, які вони фінансували. Так, Алчевський був одночасно директором Харківського земельного банку, членом правління Харківського торговельного банку і директором Донецько-Юр'ївського металургійного товариства.

Значною була питома вага іноземних капіталів у металургійній промисловості півдня Росії. На 1900 р. з участю франко-бельгійських капіталів тут були збудовані Макіївський, Гданцевський, «Руський Провіданс», Дружківський, Петровський, Таганрогський, Дніпровський, Брянський, Донецько-Юр'ївський, Костянтинівський та Ольховський металургійні заводи. Англійські капітали на півдні Росії були представлені в основному Новоросійським товариством кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва, а німецькі — Краматорським металургійним товариством. Обмежені митною політикою російського уряду, німецькі підприємці будували в Росії філії своїх фірм, а прибутки вивозили до Німеччини¹⁶. Використовуючи своє давнє знайомство з російським ринком і відмінне знання місцевих умов, німці часто вступали посередниками під час організації франко-бельгійських металургійних товариств, брали в них участь як акціонери, а іноді і як керівники підприємств. Німецькі промислові фірми отримували великі прибутки, поставляючи для франко-бельгійських металургійних заводів, що будувалися на Півдні, необхідне обладнання і технічний персонал, який часто залишався працювати на цих заводах і після закінчення їх будівництва¹⁷.

Російські капітали брали участь в Таганрозькому, Брянському, Нікополь-Маріупольському металургійних товариствах і машинобудівному заводі Гартмана. З 17 південних заводів, збудованих до 1900 р., тільки Сулинський завод Пастухова був у найменшій залежності від іноземного капіталу.

Збудувавши величезні металургійні підприємства, іноземні капіталісти разом з російською буржуазією нещадно експлуатували російських робітників, отримуючи нечувані прибутки. Тільки за п'ять років (з 1884 по 1888) власники заводу Юза на акціонерний капітал в 236 500 фунтів стерлінгів отримали 347 647 фунтів стерлінгів прибутку, тобто 147%. Після відрахування витрат чистий прибуток акціонерів цього підприємства становив 223 803 фунтів стерлінгів, або 94,6% від основного капіталу¹⁸.

Власники іншого металургійного велетня півдня Росії — Дніпровського заводу за період з 1 липня 1896 до 30 червня 1897 р. отримали 4 214 147 крб. чистого прибутку¹⁹, а за час з 1896 до 1901 р. — 24 633 420 крб.²⁰ Керівники цього підприємства щороку видавали своїм акціонерам, починаючи з 1895/6 і по 1899/900 р., 40% прибутку на основний капітал. В 1901—1902 рр. прибутки товариства дещо зменшились і становили відповідно 30 і 20%, а за 1903—1905 рр. — 12% на основний капітал²¹. Досить значними були прибутки і акціонерів машинобудівного заводу Гартмана. За 1897—1898 операційний рік товариство видало акціонерам 80 000 крб. прибутку, або по 2 крб. на кожну акцію²², у 1901—1902 рр. акціонери товариства отримали 7% прибутку, у 1902—1903 рр. — 11, у 1903—1904 рр. — 12 і за 1904—1905 рр. — 20% прибутку до основного капіталу²³. Були випадки, коли деякі металургійні заводи півдня Росії отримували значно більші прибутки. Тільки за 1894—1896 рр. прибуток французького товариства Криворізьких руд, яке володіло і Гранцевським металургійним заводом, дорівнював 51%, Петровського металургійного заводу — 71 і Олександрівського заводу Брянського товариства 82% до основного капіталу цих підприємств²⁴.

Навіть у період загальної промислової кризи 1901—1904 рр. ряд металургійних підприємств півдня Росії отримували досить значні прибутки. Криза найменше позначилася на діяльності найбільш потужних і фінансово міцних підприємств. За нашими

¹⁶ А. Н. З а к. Немцы и немецкие капиталы в русской промышленности, Спб., 1914, стор. 47.

¹⁷ В. С. З и в. Иностранные капиталы в русских акционерных предприятиях. Вып. I. Германские капиталы, Петроград, 1915, стор. 49—50.

¹⁸ Д. И. Ш о л я н с к и й. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века, М., 1956, с. 40.

¹⁹ ЦДІАЛ, ф. 23, оп. 24, 1897, спр. 42, арк. 179.

²⁰ О. О. Н е с т е р е н к о. Развитие промышленности на Украине, ч. II, К., 1962, стор. 78—79.

²¹ В. С. З и в. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности, Петроград, 1917, стор. 18.

²² Луганський обласний державний архів, ф. 479, оп. 22, спр. 491, арк. 13.

²³ Т а м ж е, ф. 2, оп. 1, спр. 27, арк. 172.

²⁴ ЦДІАЛ, ф. 23, оп. 24, спр. 42, арк. 182.

підрахунками, зробленими на основі архівних даних²⁵, сума чистого прибутку за 1901—1904 рр. становила по Південноросійському Дніпровському металургійному товариству 75,4%, по Російсько-бельгійському — 42,7%, Новоросійському товариству кам'яновугільної, залізобної і рейкової промисловості — 41,7%, Товариству російських грубопрокатних заводів — 36,4%, Анонімному товариству криворізьких залізних руд — 27%, по Російському товариству машинобудівних заводів «Гартман» — 21,5%, Товариству залізопрокатних заводів у Костянтинівці — 20%, Нікополь-Маріупольському гірничому і металургійному товариству — 6,2%.

Водночас окремі металургійні і переробні заводи півдня Росії, збудовані на іноземні капітали в період промислового піднесення, не витримали ударів промислової кризи. Слабкі в фінансовому відношенні, організовані наспіх, майже без врахування економічної кон'юнктури і місцевих умов, вони при перших ознаках економічних труднощів виявились нездатними не тільки рентабельно працювати, а часто змушені були зовсім припиняти свою діяльність. У згаданий період такі підприємства, як Олександрівський завод Брянського товариства, Товариство суднобудівних і механічних заводів у Миколаєві, Краматорське і Таганрозьке металургійні товариства, Торецьке сталеливарне і механічне товариство в Дружківці та інші не мали постійних прибутків і часто зазнавали збитків. Заводи «Російський Провіданс», Донецько-Юр'ївського металургійного товариства і Катеринославського залізобного і сталеливарного товариства були взяті в адміністрацію²⁶.

Відчувши перший подих кризи, ряд металургійних підприємств Півдня почав спішно шукати шляхів збільшення оборотних капіталів, вбачаючи в цьому майже єдину можливість врятуватись від фінансового краху. У Міністерство фінансів поспілились доповідні записки від правлінь багатьох металургійних заводів з проханням дозволити випуск додаткових акцій і облігацій з метою збільшення основного капіталу. Міністерство фінансів у роки кризи всіляко йшло назустріч збудованим на іноземні капітали заводам, і тому їх прохання майже ніколи не зустрічали відмови. Відповідні дозволи отримали Південноросійське Дніпровське товариство, що випустило в 1900 р. 10 тис. нових акцій на суму 2,5 млн. крб.²⁷ і Макіївський завод Генерального товариства — на випуск 30 тис. облігацій вартістю по 500 фр. кожна²⁸. За період промислової кризи було проведено багато подібних операцій, які, проте, часто сприяли не стільки фінансовому зміцненню заводів, скільки збагаченню самих підприємців. Останні часто продавали акції і облігації в два—два з половиною рази дорожче їх справжньої вартості. Так, у 1901 р. акціонери Південноросійського товариства на загальних зборах постановили провести даліше збільшення основного капіталу товариства на 1,5 млн. крб. З цією метою було випущено 6000 нових акцій вартістю по 250 крб. кожна. Однак у продаж вони надходили не по 250, а по 500 крб.²⁹ Після цієї операції керівники товариства поклали собі в кишеню 1,5 млн. крб. Подібна спекулятивна операція Південноросійським товариством була проведена і в 1906 р.³⁰

В своїй діяльності в Росії іноземні капіталісти, особливо гірничопромисловці Півдня, постійно відчували підтримку і допомогу з боку російського уряду, який вважав залучення іноземного капіталу в Росію основою своєї економічної політики. А нечисленні виступи в пресі, які були спрямовані проти залучення в країну іноземних капіталів, аж ніяк не могли похитнути їхнього становища.

Багато років то відкрито, то замасковано точилася боротьба за максимальні прибутки між російськими капіталістами Центрального промислового району й іноземними підприємцями, що прибрали до своїх рук гірничу і гірничозаводську промисловість Півдня. 22 січня 1899 р. Московський біржовий комітет ухвалив постанову, якою вимагав від уряду припинення дальшого припливу в Росію іноземного капіталу. Такий різкий виступ вищого органу московських фінансових кіл був спричинений безперервним підвищенням цін на вугілля і метал, що значно скорочувало прибутки промисловців Центрального промислового району і ставило їхню обробку промисловість у пряму залежність від південних гірничопромислових монополій. Ця постанова являла собою серйозну загрозу монополістичним угрупованням російської буржуазії, тісно зв'язаної з іноземним капіталом. Спрямований проти іноземного капіталу удар насамперед вразив би власників південної гірничої і гірничозаводської промисловості, які вимагали дальших іноземних інвестицій. Крім того, припинення припливу в Росію іноземного капіталу могло також підірвати основу грошової реформи 1897 р. і викликати вплив з Росії золотої валюти, загрожувало позбавити Росію можливості надалі

²⁵ ЦДІАЛ, ф. 37, оп. 1, 1901—1911, спр. 1382, арк. 6, 21, 25; ф. 32, оп. 1, спр. 1333, арк. 1, 17, 20, 24; спр. 1334, арк. 3, 18, 22; спр. 1335, арк. 5, 21, 28; спр. 1336, арк. 5, 21, 25.

²⁶ ЦДІАЛ, ф. 32, оп. 1, 1901—1911, спр. 1333, арк. 1, 17, 20, 24; спр. 1334, арк. 3, 18, 22; спр. 1335, арк. 5, 21, 28; спр. 1336, арк. 5, 21, 25.

²⁷ ЦДІАЛ, ф. 23, оп. 24, спр. 42, арк. 205.

²⁸ Донецький обласний державний архів, ф. Р-2109, спр. 45, арк. 3.

²⁹ ЦДІАЛ, ф. 23, оп. 24, спр. 42, арк. 219.

³⁰ Там же, арк. 345.

розміщувати за кордоном нові позики і могло призвести до всіляких зовнішньополітичних ускладнень. Тому цілком очевидно, що уряд не міг погодитись на розрив з великими промисловцями Півдня і прийняти вимоги Московського біржового комітету.

Вже в лютому 1899 р., звичайно не без відому С. Ю. Вітте, в «Вестнику финансов» була опублікована доповідна записка уповноважених XXIII з'їзду гірничопромисловців півдня Росії на ім'я міністра фінансів, у якій говорилось, що, на їхню думку, «не може бути й мови про будь-які захоплення іноземними капіталістами південної добувної промисловості і тим більше про шкідливість їхньої участі в російських гірничопромислових підприємствах»³¹. Доповідна записка була, по суті, відповіддю на постанову Московського біржового комітету, хоч прямо вона і не згадувалась.

Кожне з фінансових угруповань, що боролись між собою, намагалось залучити на свій бік уряд. У цій ситуації С. Ю. Вітте став на бік великих іноземних монополістів південного гірничопромислового району. Виступаючи 1 березня 1899 р. з програмою промовою в Комітеті по впорядкуванню хлібної торгівлі, він відкинув вимоги московських капіталістів, а пізніше кваліфікував їх як людей, що прагнуть до необмеженої наживи і ховають свої справжні наміри під маскою турботи про незалежність країни³².

Слід зауважити, однак, що в ході боротьби цих двох капіталістичних угруповань був момент, коли приплив іноземних капіталів у Росію на короткий час все ж припинився. В кінці 1898 — на початку 1899 рр. підприємцям Центрального промислового району через свої досить впливових ставлеників, близьких до царської сім'ї (Хлопов, Шарاپов, Белов та ін.), вдалося переконати Миколу II в невідповідності допущення в Росію іноземних капіталів³³. Діючи швидко й рішуче, Вітте скоро зламав опір царя. В лютому 1899 р. він подав Миколі II доповідну записку Д. І. Менделєєва про можливість допущення в Росію іноземних капіталів, а потім свою власну, в якій, змальовуючи загальне економічне становище країни, доводив необхідність припливу іноземних капіталів.

В лютому 1900 р. Вітте подав царю третю доповідну записку — «Про стан нашої промисловості»³⁴, цілком присвячену питанню про доцільність залучення в Росію іноземних капіталів. Висвітлюючи економічний розвиток Росії порівняно з іншими країнами, Вітте твердив, що в період запеклого міжнародного економічного і політичного суперництва між державами Росія може залишатися великою державою тільки при умові швидкого розвитку промисловості «не інакше, як при безпосередньому сприянні іноземних капіталів»³⁵. Водночас Вітте не дуже турбувало, у що обійдеться країні діяльність організованих іноземними капіталістами акціонерних компаній. Його не турбувало, що хазяйнування іноземних підприємців щорічно коштувало нашій вітчизні навіть за приблизними даними Половцева до 500 мля. крб.³⁶ Вітте не звертав уваги на той факт, що необмежене залучення в Росію іноземних капіталів посилювало ступінь залежності країни від монополістичних угруповань інших європейських держав, непомірно збільшувало її зовнішню заборгованість. Глибоко розкривши суть економічної політики, яку проводив Вітте, В. І. Ленін вказував, що даліше проведення цієї політики може поставити господарство «великої російської держави» під контроль «прикажчиків Ротшільда і Брейхредера»³⁷.

Економічна політика царського уряду, що ґрунтувалась на необмеженому залученні іноземного капіталу, надто дорого коштувала Росії і зрештою не могла розв'язати питання індустріалізації країни. Як і раніше, Росія залишалася аграрною державою.

В економічному житті України, зокрема в становленні південної металургії, вплив іноземних капіталів викликав певне прискорення промислового розвитку, який ішов за рахунок жорстокої експлуатації робітничого класу і хижацького використання корисних копалин. Величезні прибутки, отримувані іноземними капіталістами, надходили не в народне господарство Росії, а переправлялись в банки зарубіжних країн.

З виникненням монополій на початку ХХ ст. посилилась реакційна роль іноземних капіталів у господарстві країни. На півдні Росії зовсім припинилося будівництво металургійних заводів. Іноземні підприємства почали дбати не про вкладення нових капіталів, а про отримання з діючих підприємств якомога більших прибутків і переведення їх за кордон. Штучно створюючи в країні металевий голод, вони встановлювали монополістичні ціни на метал і тим самим гальмували розвиток продуктивних сил Росії.

³¹ Журн. «Вестник финансов», 1899, № 7, стор. 302.

³² Ю. Б. Соловьев. Противоречия в правящем лагере России по вопросу об иностранных капиталах в годы первого промышленного подъема. В кн. «Из истории империализма в России», М.—Л., 1959, стор. 385.

³³ Журн. «Красный архив», т. 3 (46), 1931, стор. 110.

³⁴ Журн. «Историк-марксист», 1935, № 2—3, стор. 131.

³⁵ Там же, стор. 133, 136.

³⁶ Журн. «Красный архив», т. 3 (46), 1931, стор. 120.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 297—298.

Г. Д. ВЕРВЕС

ТАРАС ШЕВЧЕНКО СЕРЕД ПОЛЬСЬКИХ ДРУЗІВ

У формуванні Т. Г. Шевченка як мислителя і політичного діяча поруч з загально-російським визвольним рухом значна роль належала учасникам польського національно-визвольного руху, з якими він зустрічався у Вільно і Петербурзі, на Україні і в далекіх оренбурзьких степах. Період перебування Тараса Шевченка на засланні досить широко висвітлено радянським шевченкознавством, а надто його особисті зв'язки з польськими засланими¹, хоч потрібно зауважити, що тут більше приділено уваги деталям особистих контактів, ніж з'ясуванню ідейної спорідненості.

Приплив поляків в оренбурзькі степи набув масового характеру у 30-х (після придушення польського повстання) і, особливо, в 40-х роках — за співчуття чи то й просто участь у революційних подіях в Галичині і в Познанщині 1846 і 1848 рр. Як свідчить у своїх спогадах Броніслав Залеський, наприкінці 40 — початку 50-х років в Оренбурзькому корпусі поляків налічувалось майже дві тисячі², і знаходилися вони в батальйонах, розкиданих в Орську, Оренбурзі, Уральську, Новопетровському укріпленні.

Ми не маємо відомостей, чи зустрічався Шевченко з поляками під час першого короткочасного перебування в Оренбурзі, але в Орську він зблизився з ними. Про це пізніше згадував М. М. Лазаревський. Учитель дітей коменданта фортеці Ісаєва поляк Фішер, який ближче, ніж інші, зійшовся з Шевченком, сприяв тому, що поета приймали в домі Ісаєва. Т. Г. Шевченко одержав дозвіл жити в найманій квартирі. Переважно він проводив час або за читанням книг, або в розмовах з поляками³. В Орську Шевченко під впливом нового оточення написав вірш «Полякам», який пізніше дорацював у Оренбурзі⁴. Крім Отто Фішера, поет був у дружніх стосунках з Іполитом Завадським і Станіславом Крулікевичем, засудженими до служби в Оренбурзькому корпусі разом з Робертом Копровським і Людвіком Турно за спробу, як писалося про це в конфірмаші, «приєднатися до краківських бунтарів і підготувати для цього рекрутів із числа робітників заводів»⁵, тобто горнорудних заводів, на яких працювали Завадський і його товариші. Вже тоді, коли Шевченко перебував у Новопетровському укріпленні, Завадський і Крулікевич за зв'язки з «неблагонадійними» російськими офіцерами Гур'євим і Невельським, а також петрашевцем Ханиковим були заарештовані, переведені в різні гарнізони корпусу, а Завадський опинився аж у Сибіру⁶.

Шевченко продовжує знайомство з польськими засланими, перебуваючи в аральській експедиції, що працювала під керівництвом О. Бутакова і О. Макшеева. Його постійними супутниками тут стали геолог Томаш Вернер, лікар Сільвестр Кількевич, а також старий знайомий Завадський. Цілком можливо, що Шевченко познайомився і з такими учасниками експедиції, як Плащевський, Копровський і Жуковский⁷. Він писав і малював, бував серед антиурядово, вільнодумно настроєних людей, через яких міг одержувати відомості про революційний рух у Росії, про польський визвольний рух⁸.

Але найбільше для пізнання прагнень і вивчення поглядів польських засланих дає Шевченкові перебування в Оренбурзі з липня 1849 до квітня 1850 р., де він офіційно разом з Бр. Залеським і Т. Вернером оформляв матеріали експедиції. Тут існувала ціла колонія поляків. Це була найреволюційніша, найпередовіша частина польської інтелігенції тих часів, переважно молодь, перейнята революційними ідеями. Знайомі ще по спільній участі в таємних організаціях і гуртках, навчанню в Київському і Дерптському університетах, виступах у друкованих органах, чи просто походячи з одних місцевостей, — молодь ця і на засланні трималася купи. Було чимало поляків і на цивільній службі. Вони допомагали засланим налагоджувати пайтісніші зв'язки з рідним краєм, діставали необхідну літературу, влаштовували літературні вечірки (знамениті сходни «на молоко»), на яких читалося і обговорювалося прочитане⁹⁻¹⁰. Душею

¹ М. Шагинян. Тарас Шевченко, М., 1941; В. А. Дьяков. Шевченко и польское национально-освободительное движение, сб. «Тарас Шевченко», М., 1962.

² В. Z a l e s k i. Wygnańcy polscy w Orenburgu. Rocznik towarzystwa historyczno-literackiego w Paryżu, rok 1866, Paryż, 1867, стор. 82.

³ Журн. «Русский Архив», 1899, кн. 4, стор. 644.

⁴ Є. Кирилюк. Шевченко і слов'янські народи, К., 1958, стор. 19.

⁵ В. А. Дьяков. Шевченко и польское национально-освободительное движение, стор. 197—198.

⁶ Там же, стор. 199.

⁷ Там же, стор. 200.

⁸ М. Шагинян. Назв. праця, розділ про аральську експедицію Бутакова.

⁹⁻¹⁰ «Польська колонія» Оренбурга мала досить велику бібліотеку, яка поповнювалася за рахунок подарунків тих, хто від'їжджав, а також старань поляків, які перебували тут «добровільно».

польського товариства Оренбурга, як твердив Б. Залеський¹¹, був С. Сераковський¹¹. «Польська колонія» була товариством рухливим, цікавим, інтелектуально привабливим — і це допомогало зносити весь жах вигнання.

На вечірці збиралися поляки різних політичних поглядів і різного соціального походження. Під кінець 40-х — на початку 50-х рр., з наростанням національно-визвольної боротьби в Польщі, сюди прибували не тільки шляхтичі, але й ремісники, міщани, селяни, — отже тут були люди, які поділяли погляди учасників і польського повстання 1830—1831 рр., і революції 1848 р., а можливо і селянського повстання під керівництвом П. Сцеґенного.

В колі польських вигнанців своїми почували себе представники російської і української революційної інтелігенції — насамперед заслані декабристи, петрашевці, Шевченко¹². Про дружбу польських вигнанців з російськими революціонерами і Шевченком згадує в своїх спогадах Я. Гордон, захоплюючись стійкістю і сміливістю Ханникова у відстоюванні і пропаганді своїх аптицарських, антирелігійних і революційних поглядів і «генієм Шевченка», для якого «незалежна Україна була метою мрій, а революція — прагненням»¹³.

В середовищі польських і російських вигнанців Шевченко вперше до кінця збагнув всю силу революційного єднання трьох народів у боротьбі з деспотизмом, повірив у «реальну можливість організаційно-тактичної взаємодії українських, польських і російських революціонерів у наступній боротьбі»¹⁴. Саме в цьому аспекті стають зрозумілими деякі вірші поета оренбурзького періоду, сповнені прозорих натяків, надій, сподівань, скорботного чекання на краще, — а серед них «Ми заспівали, розійшлись», написаного десь напередодні другого арешту.

Муза Т. Шевченка не спала. Він не забуває тяжких мук народу, гнобленого «лютим панством», «усобиниками», «ляхами поганими» (II, 23), «потомками гетьмана дурного», посіпаками-управителями («Неначе цвяшок в серце вбитий»), наголошує на боротьбі українського народу проти польської шляхти («У неділеньку у святую», «Швачка», «Заступила чорна хмара», «Буває в неволі»), як і проти гноблення взагалі.

Очевидно, уже тоді Шевченко приходив до думки про те, що не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи. У свій час Франко звертав увагу на певну ідеалізацію Шевченком українсько-польських відносин до унії, проте справа тут не стільки в ідеалізації, скільки в нарочитому протиставленні нібито кращого «колись» тяжкому, безпросвітному «тепер», тут «ідилія служить для контрасту»¹⁵, що, до речі, помічаємо і у вірші «Буває в неволі іноді згадаю»:

Не знаю, як тепер ляхи живуть
З своїми вольними братами,
А ми браталися з ляхами

Аж поки третій Сигізмунд
З проклятими його ксьондзами
Не роз'єднали нас...

(II, 233)

Джерело цих міркувань треба шукати і в поглядах польських дворянських революціонерів, з якими стикався поет на засланні і ще раніше, в Петербурзі і на Україні. Та все ж показово, що в поезіях «невільничої музи», які він міг читати лише в обмеженому колі друзів (а ними були поляки), Шевченко не затушовував гостроти сучасних йому українсько-польських конфліктів, не згладжував протиріч, не відступав од поглядів, висловлених у «Гайдамаках» і «Тарасовій ночі» на ту «історичну Польщу», якою марив дехто з вигнанців. Удаючись до свого улюбленого способу — передачі почуттів через сон, він у вірші «Буває в неволі» (Сон) ніби навмисне ілюструє відповідні місця поезії «Полякам», показуючи усю ганебність вчинків польських «колонізаторів» на Україні.

Критично ставлячись до минулого, поет разом з передовою частиною оренбурзьких вигнанців мріяв про світле майбутнє.

Дослідники нараховують до 40 польських діячів, з якими стикався Шевченко на засланні чи був знайомий заочно. На жаль, про переважну більшість з них ми маємо мало відомостей. Одну групу (очевидно, найближчу) відтворив для нащадків у своїй картині товариш Шевченка по Академії художеств російський художник Олексій Чернишов, який приїздив до свого брата, козачого офіцера Олександра Чернишова в Оренбург. На картині разом з українським поетом бачимо Броніслава Залеського, Олександра Чернишова, Юліана Ковальського, який потрапив у солдати 1848 р. за спробу взяти участь у краківському повстанні 1846 р., скерованому проти Австрії¹⁶. Тут і Бальтазар Колесинський з Віленщини, що був позбавлений 1848 р. чинів і дворянства за зв'язки з закордонними таємними організаціями, і відомий уже нам син польського

¹¹ В г. Z a l e s k i. Назв. праця, стор. 103.

¹² Т а м ж е, стор. 104.

¹³ J. G o r d o n. Soldat czyli sześć lat w Orenburgu a Uralsku, Lipsk, 1865, стор. 104.

¹⁴ В. А. Д њ я к о в. Назв. праця, стор. 196—197.

¹⁵ Є. П. К и р и л ю к. Назв. праця, стор. 21.

¹⁶ В. А. Д њ я к о в. Назв. праця, стор. 209.

полковника, учасник повстання 1830 р. Людвік Турно, засуджений в 1847 р. «за намір приєднатися до краківських заколотників»¹⁷, і Євстафій Серединський, земляк із Київщини, який був відданий у солдати в справі Конарського (1839), нарешті Станіслав (Віктор) Доморацький, засланий за політичні зв'язки з емісарами з Броцлавщини, і Томаш Вернер та ін.

Характерно, що вже перебуваючи в Новопетровському укріпленні і листуючись з Бр. Залеським, Шевченко найчастіше запитував про Т. Вернера, Л. Турно, Е. Серединського, С. Сераковського, Е. Желіговського, Михайла Цейзика, М. Зеленку, А. Венгжиновського, Я. Станевича та ін. (VI, 79, 81, 99). Про своїх польських друзів поет пише так само, як і про російських революціонерів, з якими розділяв однакову долю вигнання. В одному ж листі він тепло згадує як С. Сераковського та Е. Желіговського, так і О. Плещеева (VI, 96).

Ф. Лазаревський зазначає, що, очевидно, Шевченко найближче стояв до Залеського, Сераковського, Станевича, Турно, Зеленка і Венгжиновського... «найкращих з засланих поляків, що були заслані в 30-х роках»¹⁸.

М. Зеленці належала роль «духовного наставника» в Оренбурзі. Колишній студент віленського університету, магістр теології, префект школи в Несвіжі, він, обурений слідствами над учнями в краї, мусив виїхати ще в 30-х рр., щоправда добровільно, до Оренбургу, де офіційно став капеланом. Помер 1857 р., вже після того, як переважна більшість засуджених виїхала на батьківщину¹⁹. Венгжиновський, який також користувався значним авторитетом серед поляків, покинув Оренбург у 1850 р. після конфлікту з місцевими властями. Походив він із збіднілих дворян Подільської губернії і був далеким родичем С. Сераковського. За власним бажанням з 1842 р. служив у Оренбурзькій прикордонній комісії, займаючи посаду наглядача школи для казахських дітей. Сплікування з Венгжиновським Шевченко не припиняв і пізніше, а перебування його на службі в Одесі було використано для налагодження зв'язків з В. Репніною.

Найяскравішою сторінкою взаємини Шевченка з польськими революційними діячами була його тривала дружба з польським істориком Броніславом Залеським, поетом Едуардом Желіговським (псевдонім Антоні Сова) і керівником повстання 1863 р. в Лигві — Сігізмундом Сераковським.

Броніслав Залеський (1820—1880) походив з дворян Мінської губернії. В солдати попав за зв'язки з закордонними революційними організаціями. Шевченко познайомився з ним в Оренбурзі 1849 р. під час обробки матеріалів аральської експедиції, а потім зблизився 1851 р. під час експедиції на півострів Мангішлак. Дружба Шевченка і Залеського, крім іншого, підтримувалася любов'ю до мистецтва і літератури. Саме завдяки Броніславу Залеському Шевченко поглибив свої знання польської літератури, зокрема творів Міцкевича, Красінського, Богдана Залеського та ін. (VI, 137).

Бр. Залеський з пошаною ставився до малярського і поетичного таланту Шевченка, брав найдіяльнішу участь у поліпшенні матеріального становища, розповсюджував його картини, був зв'язківцем між Шевченком і польськими засланими Оренбурга, допомагав поетові не тільки не загубити давніх знайомих, а мати нових. Йому належить ініціатива заочного знайомства Шевченка з Сераковським і Желіговським. З таким другим Шевченкові було тяжко розлучитися. Коли стало відомо, що Залеський від'їздить на батьківщину, поет писав з скорботою у вересні 1856 року: «Прости мене, мой єдиний друже! Я чуть не заплакал; разумеется, расстояние не может изменить тебя, моего истинного, испытанного друга, но без тебя я все-таки сирота круглый в Оренбургском безлюдном краю» (VI, 116). Щирим було ставлення і Бр. Залеського. Коли вже, перебуваючи у себе вдома, в с. Рачкевичі, в Білорусії, він дізнався про повернення Шевченка, то благав одного: «Не забывай меня! Окружат тебя теперь много умнейших и лучших людей — дай бог! Но верь, друже мой дорогой, что немногие искренне меня любят тебя будут»²⁰.

Одружившись і виїхавши незабаром за кордон, Бр. Залеський зблизився там з своїм родичем — Богданом Залеським. В Парижі Броніслав зійшовся з консервативними емігрантськими діячами, займався науковою діяльністю, редагуючи «Річник історико-літературного товариства», присвячуючи свої заняття переважно історії польської еміграції до 1863 р. Але сердечний приятель Кобзаря сприяв розповсюдженню його слави на Заході, разом з своїм родичем Богданом Залеським, збираючи його рукописи і матеріали про життя і творчість.

Про Едварда Желіговського (1816—1864), як поета, Шевченко знав, очевидно, ще з 40-х рр., оскільки його поема «Йордан», яка вперше вийшла 1845 р., була дуже популярною серед революційної студентської молоді Росії, про що навіть був попере-

¹⁷ Там же, стор. 210.

¹⁸ Журн. «Киевская старина», 1899, лютий, стор. 158.

¹⁹ В г. Zaleski, Wygnajscy polscy w Orenburgu, стор. 82—83.

²⁰ Листи до Т. Г. Шевченка 1840—1861, К., 1962, стор. 104.

джений міністр внутрішніх справ²¹. Коли Бр. Залеський мав заочно познайомити обох поетів і спитав Шевченка, наскільки обізнаний з Совою, той відповів: «Йордана Сову я знаю як твоє серце» (VI, 81), а в іншому листі (у 1855 р.) просив Залеського написати про польського побратима докладніше і вітати його (VI, 99). В листі до Бр. Залеського від 25 вересня 1855 р. український поет сердечно дякував за надісланий йому портрет польського письменника: «Я не знаю, як тебе и благодарить, друже мой, за этот подарок. Что-то близкое, родное я вижу в этом добром задумчивом лице, мне так любо, так отрадно смотреть на это изображение, что я нахожу в нем самого искреннего, самого душевного собеседника!» (VI, 105).

Ще навчаючись у 1833—1836 рр. в Дерптському університеті, Е. Желіговський захопився патріотичною діяльністю в таємних гуртках, був заарештований у зв'язку з справою Конарського. Звільнившись з-під арешту і нагляду, 1842 р. повернувся до Вільно і тут розпочав активну літературну діяльність.

1845 р. у Вільно вийшла під псевдонімом Антоні Сова драматична поема «Йордан», в якій поет виступив натхненним захисником селянства, пригнобленого, забитого і визискуваного шляхтою, за наділення його землею, за людське до нього ставлення. Молодь сприйняла твір з ентузіазмом²² і поет розпочав працю над його продовженням. Однак, коли «Зорський» (продовження «Йордана») уже друкувався, Желіговський був притягнутий до відповідальності за видання «неблагонадійної» літератури²³.

Після арешту Желіговський два роки перебував в Петрозаводську (де, до речі, познайомився з В. Білозерським), а звідти його відправили в Оренбурзьку область (1853 р.). З 1854 р. Желіговський знаходився в Уфі, де, хворий, матеріально терпів аж до виходу на цивільну службу (1856).

Ідея особисто листуватися з Совою виникла у Шевченка 1853 р., коли польський поет перебував в Оренбурзі. «Мне давно хочется завести переписку с Совою, но не знаю, как и начать. По-польски я писать не умею, а по-русски как-то неловко, но на всякий случай сообщу тебе,— просив він Бр. Залеського,— его подробный адрес» (VI, 79). Незабаром, очевидно, відбулося знайомство, бо вже наступного 1854 р. обидва поети обмінюються віршами, звичайно, рукописними. Шевченко захоплений ліричними поезіями А. Сова «Два слова» і «Експромт». А. Сова збирається перекладати «Катерину» (VI, 88, 90). На жаль, листи Желіговського періоду заслання не збереглися. Шевченко ж майже в кожному листі до Бр. Залеського вітає Сову, високо ставить його як людину і поета (II, 92, 105), надсилає йому свою поему «Варнак» (VI, 114). «Сова твій подарунок,— сповіщав Бр. Залеський 5 червня 1856 р. з Оренбурга,— прийняв із словами»²⁴.

Особисто познайомилися обидва письменники уже після заслання, на другий день після прибуття Шевченка до Петербурга (V, 164). Поети часто зустрічалися. Желіговський запрошував Шевченка до В. Білозерського прослухати поему «Зорський», підготовлену до видання²⁵. Шевченко поздоровляв свого друга з організацією газети «Слово», яка виникла при активній допомозі російських революційних кіл²⁶.

Найяскравішим епізодом у їхній дружбі було написання Желіговським вірша «До брата Тараса Шевченка» до постового «Щоденника» (V, 180) і створення Т. Шевченком вірша «Подражаніє Едуарду Сові» (II, 324). У своєму вірші Желіговський наголошує на провідних тенденціях творчості свого українського друга: вірність народові, убоління за його тяжкою долею, прагнення до його недалекого визволення. Він висловлював надію, що народ, який породив поета-пророка, неминуче доб'ється свободи (V, 180).

Цей вірш 1858 р. був надрукований у збірці «Поезій» Желіговського під назвою «До народного поета» поруч з творами, присвяченими Бр. Залеському і С. Сераковському, тобто друзям по засланню. У зв'язку з тим, що під заголовком до вірша стояло «з болгарської», деякі дослідники вважали його за неоригінальний²⁷. Деякі польські літературознавці ще давно справедливо заперечували подібні твердження. Навіть Равіта висловлював припущення, що підзаголовок був включений до збірки поезій «для цензури», а «Сова сам приніс свої «Поезії» Шевченкові, пояснив інкриміновані місця, а той віршик, призначений Шевченкові, власноручно вписав йому на згадку»²⁸. Як

²¹ А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем, т. 7, 1919, стор. 471—472.

²² V[o]hdan] Z[aleski], Zeligowski. Edward Witold, «Rocznik Towarzystwa historyczno-literackiego», 1867, стор. 369.

²³ В. А. Дьяков. Назв. праця, стор. 206.

²⁴ Листи до Т. Г. Шевченка, стор. 85.

²⁵ В листі до Шевченка Желіговський підкреслював: «Прошу тебе, коханий брате Тарасе, прийди до нас сьогодні вечером на чай, може моя поема не буде для тебе байдужою, бо предмет її є чисто народний». Листи до Т. Г. Шевченка, стор. 140.

²⁶ В. Z. Zeligowski. Назв. праця, стор. 370.

²⁷ В. Шурат. Літературні начерки, Львів, 1913, стор. 95.

²⁸ T. R. Rawita-Gawroński. Taras Szewczenko i Polacy «Stroj», Poznań, 1919, № 2, стор. 156.

переконливо доводить радянський вчений, на той час в народжуваній новій болгарській літературі «не було поета, якого можна було б назвати народним»²⁹.

Віршеві «Подражаніє Едуарду Сові» також не повезло. В тих самих «Літературних начерках» В. Шурат доводить, що поезія ця — переспів вірша польського поета, друга А. Міцкевича Яна Чечота³⁰. Однак і ці висновки виявилися не зовсім точними. Як встановили нещодавно білоруські дослідники³¹, «Подражаніє» є справді наслідуванням Едуарда Сови. В творі Сови, який не був надрукований і зберігається зараз у рукописному відділі Інституту літературних досліджень у Варшаві, є, справді, вірш: «Ej posadzę ja przu chatce gruszkę i jablonkę» — варіант літературної обробки народної білоруської пісні, перекладеної на польську мову і Я. Чечотом. В зв'язку з тим, що і за змістом, і за розміром варіант Сови стоїть ближче до Шевченкового вірша, білоруські дослідники Е. Мартинова і А. Мальдзіс приходять до висновку, що український поет користувався текстом Желіговського, а, отже, з повним правом міг писати Подражаніє Едуарду Сові»³². Безпосередньо з перебуванням Е. Желіговського у Львів 1860 р. пов'язана поява перекладів з Шевченка в «Dzienniku wileńskim». Це був останній акорд дружби двох поетів. Того ж року Сова виїхав за кордон, де езабаром самотнім помер у Женеві.

Незважаючи на гострий інтерес українських, російських і польських дослідників до взаємин Т. Шевченка і С. Сераковського (1826—1863), внаслідок чого вже з'явилося немало праць³³, і досі триває полеміка про те, коли познайомилися вони особисто, який характер носили їхні взаємини на засланні, чим вони завдячують один одному період перебування в Петербурзі тощо.

С. Сераковський, який народився, провів дитячі роки і навчався у гімназії на Волині, досить добре володів українською мовою, постійно підкреслював: «я — українець»³⁴. З огляду на особливу популярність Т. Шевченка на Україні в 40-х рр., не виключена можливість, що Сераковський чув про поета, тим більше, що протягом 1843—49 рр. Шевченко бував на Волині.

Прибувши до Петербурга 1845 р. і вступивши до університету, Сераковський, що йому цікавився літературою і був зв'язаний з людьми, які особисто знали Шевченка (П. Подберезький, О. Фіцтум)³⁵, не міг не чути про українського поета. Очевидно, що Сераковський в умовах близьких контактів петербурзької і київської польської молоді міг знати і про тяжку долю засудженого в 1847 р. Шевченка. У всякому разі тільки особливим інтересом до українського поета і опосередкованими зв'язками засланців можна пояснити досить швидке знайомство (особисте чи заочне) Шевченка з Сераковським, їх взаємний інтерес один до одного. Розповідаючи про подорож на Мангішлак разом з Л. Турно і Т. Шевченком, Бр. Залеський писав С. Сераковському 10 червня 51 р.: «Маємо кибитку, яку займаємо разом з Тарасом і топографом, бо і Тарас з нами в числі солдат, виділених для гірничих робіт. Дуже ми раді з його товариства, як легко можете зрозуміти. Він тебе, мій Зігмунте, наказав обняти, дуже шкодував, що ви розминулись, але якщо його переведуть до Оренбурга, то познайомитесь. Запиши Кароля (Герна — Г. В.), чи то вдасться?»³⁶. Слова «легко можете зрозуміти» реконують нас у тому, що Шевченком цікавився не один лише Сераковський.

Дружба Шевченка з Сераковським у 1854 р. була настільки близькою, що обидва в листах були на «ти», Сераковський допомагав художникові придбати все необхідне для малювання, Шевченко звертався до польського засланця, як до найближчої людини (VI, 90, 91, 98). Сераковський, шануючи адресата, писав рідною йому українською мовою. 6 квітня 1855 р. Шевченко відповідав Сераковському на лист, який до нього не дійшов: «Благодарю тебя за твое ласковое, сердечное, украинское слово, тысячу раз благодарю тебя. Рад бы я отвечать тем же сердцу милым словом, но я так загнан, что боюсь родного милого звука. Особенно в настоящее время я едва и как-нибудь могу выражаться. О моем настоящем горе сообщаю я А. П. (лещееву)...» (VI, 90). «Горе це — втрата надії на повернення із «проклятого гнізда», «египетської неволи» Україну...

²⁹ Є. П. Кирилук. Шевченко і слов'янські народи, стор. 34.

³⁰ В. Шурат. Літературні начерки, стор. 95—99.

³¹ Э. М. Мартынова, А. И. Мальдзіс. Шаученко і Жалігоускі. З гісторыі аруска-украінска-польскіх літаратурных сувязей, рукопіс.

³² Э. М. Мартынова, А. И. Мальдзіс. Шаученко і Жалігоускі. З гісторыі аруска-украінска-польскіх літаратурных сувязей, рукопіс, стор. 24—25.

³³ М. М. Ткаченко. Т. Шевченко і С. Сераковський, «Вісник АН УРСР», 1957, 3. Z. Marciniak. Zygmund Sierakowski, Warszawa, 1956; В. А. Дьяков. Симунд Сераковський, М., 1959 та ін.

³⁴ «Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов», М., 1904, стор. 77.

³⁵ В. А. Дьяков. Шевченко и польское национально-освободительное движение, стор. 191.

³⁶ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників, К., 1958, стор. 164.

Зворушливою є приписка С. Сераковського до листа Бр. Залеського, в якому той сповіщав про від'їзд з Оренбурга: «Батьку! До побачення в Петербурзі чи в Києві... Іду з повною надією, що доля всіх нас облежить...»³⁷⁻³⁹.

До цього часу мало наголошується на розповсюдженні ідей і образів Великого Кобзаря серед його товаришів по неволі, хоч саме завдяки своїй вільнолюбивій поезії він і ставав популярним серед них. Якщо мати на увазі любов Шевченка до декламації і його незвичайну пам'ять, яка дозволяла декламувати (а не читати) слухачам свої вірші і цілі поеми, то можна припустити, що і ті особливо небезпечні для царизму твори, за які він попав у вигнання, знаходили чи не найподатливіший ґрунт саме серед засланців. Можна цілком певно говорити про читання поетом не лише таких творів, як «Полякам», «Буває в неволі», але й «Сон» («У всякого своя доля»), «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Гайдамаки» і т. д. В довгі осінні і зимові ночі він не тільки «благав бога, щоб світало», але й відкривав друзям в Оренбурзі і в Қос-Аралі під час ексспедиції на Мангішлак свої потаємні думки, свою скорботну і протестуючу музу.

Шевченко міг мати послідовників та одностумців навіть серед тих, кого особисто не знав. У зв'язку з цим пригадується запис у «Щоденнику»: «С 15 по 22 августа был у меня в грязной и пыльной Астрахани такой светлый, прекрасный праздник, какого еще не было в моей жизни. Земляки мои, большею частью князе, так искренно, радостно, братски приветствовали мою свободу и до того распростерли свое гостеприимство, что лишили меня свободы самому писать журнал...» (V, 78). Серед записів колишніх вихованців Київського університету — українців і поляків, зворушує один, написаний польською мовою Томашем Зброжеком: «Красномовство припало на долю небагатых: мені ж, позбавленому цього божественного дару, залишається тільки мовчки дивуватися та благословляти твою творчу силу, святий пророче — мученику Малоросії. Твоє теперішнє перебування серед нас робить мене цілком щасливим, і хвилини єднання ніколи з моєї пам'яті не зітруться. О, стократ, стократ благословляю той дорогий день, в який небо дозволило мені особисто познайомитися з тобою, ширій і безстрашній оповіснику слова правди» (V, 78).

Сераковський став одностумцем Шевченка ще на засланні, не будучи особисто знайомим. Він цілком поділяв Шевченкові ідеї революційного братання слов'янських народів, братання, як рівних з рівними і вільних з вільними — українців, росіян, поляків. В перші ж дні перебування в Петербурзі Сераковський разом з російськими передовими діячами бере гарячу участь у визволенні Шевченка із заслання. Прибувши у столицю, поет відразу ж (28 березня ввечері) у В. М. Білозерського зустрічається з своїми «співвигнанцями оренбурзькими» — Сераковським, Станевичем і Желіговським. «Радостная веселая встреча, — зауважує поет. — После сердечных речей и милых родных песен мы расстались» (V, 164)⁴⁰. Невдовзі Шевченко зближається з працівниками польської газети «Слово» (Огризко, Калиновський), душею яких був Е. Желіговський (V, 179), зустрічається з іншими друзями по каземату і засланню. Головне ж, може, навіть через Сераковського, зближається з М. Чернишевським і з групою «Современника». Так через довгі випробування у боротьбі з царизмом загартувався і зміцнів могутній союз революційно-демократичних сил Росії, України і Польщі, представлений славними синами трьох великих слов'янських народів М. Чернишевським, Т. Шевченком і С. Сераковським. З польськими, як і російськими прогресивними діячами, Шевченко був зв'язаний до останніх днів життя. Під час похорону поета над його могилою, крім українського і російського, було сказане тепле та сердечне і польське слово.

Шевченко був знайомий з представниками різних етапів національно-визвольної боротьби в Польщі — шляхетськими революціонерами, вихованими на ідеях Міцкевича і Лелевеля, учасниками повстання 1830—1831 рр., борцями більш зрілого етапу—40-х—50-х рр., що співчували революційно-демократичним ідеям революції 1848 р., і, нарешті, з революційно-демократичною, різночинною інтелігенцією, що сприйняла ідеї Герцена і Чернишевського, ідеї спільної боротьби російського і польського народів проти царизму.

³⁷⁻³⁹ Листи до Т. Г. Шевченка, стор. 88.

⁴⁰ В статті опущено розповідь про польських друзів Шевченка по недолі в Новопетровському укріпленні (див. В. А. Дьяков. Шевченко и польское национально-освободительное движение, стор. 208—211).

Г. А. БОРОВИКОВ

ЗАХОДИ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ЗМІЦНЕННЮ КОРМОВОЇ БАЗИ ТВАРИННИЦТВА

(1953—1958 рр.)

В успішному вирішенні завдань різкого збільшення поголів'я худоби і підвищення його продуктивності Комуністична партія велику роль відводить міцній кормовій базі, для створення якої значну роботу проводили партійні організації Української РСР в 1953—1958 рр. Вивчаючи це питання, автор використав праці В. І. Леніна, виступи М. С. Хрущова у галузі сільського господарства, партійні документи, матеріали Партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 13, 169; ф. 3, оп. 13), поточних архівів Міністерства сільського господарства УРСР, Київського, Сумського обкомів КП України та ін., а також відомості з статистичних збірників «Тваринництво УРСР» (К., 1960), «Народне господарство УРСР в 1959 році» (К., 1961), «Валові збори і врожайність сільськогосподарських культур по УРСР» (К., 1959) та ін., з періодичної преси (журн. «Партійная жизнь», газ. «Комсомольская правда», «Правда України», «Колгоспне село», «Ленінська правда») за відповідний період.

Великої шкоди створенню кормової бази для громадського тваринництва нанесла неправильна практика планування, за якою завдання по виробництву кормів не відповідали економіці і ґрунтово-кліматичним умовам, безпідставно зменшувалися посіви високоврожайних кормових культур. Негативно вплинула на розвиток тваринництва озоамілювальна заява Маленкова, зроблена на XIX з'їзді КПРС, ніби зернова проблема в нашій країні вирішена. Однією з причин незадовільного стану кормової бази тваринництва була недооцінка кукурудзи. Скорочення посівних площ кукурудзи, орієнтація на посів маловрожайних культур штовхали громадське тваринництво в безвихідь. Партія не могла далі миритися з цим. Поворотним етапом у розвитку тваринництва, його кормової бази, як і всього сільського господарства, став вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС, рішення якого Комуністична партія України, всі трудящі республіки сприйняли як бойову програму в боротьбі за дальше збільшення виробництва продуктів тваринництва.

Лютневий Пленум ЦК КП України (1955 р.), обговорюючи питання «Про підсумки січневого Пленуму ЦК КПРС і заходи по дальшому збільшенню виробництва продуктів тваринництва в Українській РСР», вказав, що збільшення виробництва зерна в колгоспах і радгоспах повинно бути досягнуто за рахунок розширення посівних площ кукурудзи і підвищення врожайності інших зернових культур. Партійні організації республіки з допомогою ленінського комсомолу провели велику роботу по розширенню посівів і збільшенню врожайності кукурудзи, переконуючи в необхідності цього колгоспне селянство. На нарадах передовиків сільського господарства вивчався досвід колгоспів, бригад і ланок, які домоглися високих урожаїв, викривалися недоліки у вирощуванні цієї культури. На початку 1957 р. учасники наради кукурудзоводів республіки звернулися до всіх трудівників сільського господарства з закликом ще ширше розгорнути соціалістичне змагання за різке збільшення кукурудзи.

Велике значення в навчанні широких мас колгоспників вирощуванню цієї культури мали поїздки знатних кукурудзоводів у відсталі області, райони і колгоспи. Так, наполегливо впроваджуючи поради М. Озерного, багато колгоспів, бригад і ланок, навіть цілі райони Сумської області вже 1954 р. значно підвищили врожайність кукурудзи. Рух за збільшення посівних площ і підвищення врожайності кукурудзи в колгоспах і радгоспах Української РСР набрав широкого розмаху.

Поряд з збільшенням виробництва кукурудзи партійні організації республіки

* Від редакції. Виходячи з досвіду журналів з природничих наук, з метою сприяння координації зусиль істориків, прагнучи ознайомити читачів з якнайширшим колом питань, які цікавлять дослідників, з цього номера «Український історичний журнал» починає друкувати постійний відділ «Висновки з наукових досліджень», в якому буде в найкоротшому викладі висвітлювати джерельно-літературну базу праць з історії, а також їх основні положення.

приділяли велику увагу підвищенню врожайності й інших зернових культур, поліпшенню якісного складу кормів. 1958 р., наприклад, рейдові бригади газет «Сельское хозяйство» і «Днепропетровская правда» встановили, що в деяких колгоспах Дніпропетровщини, незважаючи на великі втрати концентрованих, соковитих і грубих кормів, виявилось білкове голодування тварин.

ЦК КП України зажадав від обкомів і райкомів партії, первинних партійних організацій поліпшити якісний склад кормів, розширивши для цього посіви зернобобових культур, багатих на білок. Внаслідок цього у поліських районах України значно розширились посіви люпину, який, крім того, і підвищує вміст азоту в ґрунті.

Партійні організації України, особливо Чернігівської, Київської, Волинської та інших областей великого значення надавали підвищенню врожайності природних сіножатей і пасовищ. Після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС в республіці була значно розширена сітка луко-меліоративних станцій.

Соціалістичне змагання, яке розгорнулося в колгоспах за підвищення продуктивності луків та пасовищ, дало добрі наслідки. В колгоспах Поліського району Київської області тільки в 1958 р. було розкороновано і розчищено 1755 га, підживлено 812 га луків. Січневий (1959 р.) Пленум ЦК КП України схвалив діяльність районної партійної організації і рекомендував широко запровадити цей досвід у колгоспах республіки.

Значний економічний ефект давали застосовувані з ініціативи партійних організацій ушільні, поживні і післяукісні посіви різних культур.

Зміцнення кормової бази забезпечило значне зростання поголів'я і підвищення продуктивності громадського тваринництва республіки. За 1953—1958 рр. поголів'я великої рогатої худоби зросло в Українській РСР на 31%, виробництво м'яса збільшилось в 1,5 раза, а молока — в 1,7 раза.

П. С. ФЕДОРЧАК

ПОЛІТИКО-ВИХОВНА РОБОТА КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПІДПРИЄМСТВ ВАЖКОЇ ІНДУСТРІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

(1959—1961 рр.)

Керуючись рішеннями Комуністичної партії, в лютому 1959 р. IV Пленум ЦК ВЛКСМ вказав на необхідність підняти рівень організаційної і політико-виховної роботи, від якої значною мірою залежить участь молоді у виконанні семірічки.

Дане питання автор досліджував, спираючись на «Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС» (К., 1959), документи партійних архівів Івано-Франківської (ф. 1, оп. 29), Волинської областей (ф. 9, оп. 2, 3), поточних архівів ЦК ЛКСМУ, Івано-Франківського обкому ЛКСМУ та ряду підприємств західних областей Української РСР. Використано також пресу (газ. «Комсомольская правда», «Радянське слово», «Червоний прапор», «Комсомольський прапор»), книжку «Овладіємо основами конкретної економіки» (Львів, 1961) та ін.

Поліпшення організаційної роботи сприяло тому, що комсомольсько-молодіжні бригади займали перші місця в змаганні гірників вугільних шахт Львівсько-Волинського басейну.

Серйозну увагу звертали комсомольські комітети на підбір секретарів комсомольських організацій з кращих молодих активістів. Враховуючи специфіку роботи комсомольських організацій, комітети проводили семінари активу по окремих галузях промисловості. Щоб поліпшити діяльність первинних організацій, від яких значною мірою залежала мобілізація молоді на виконання виробничих завдань, лише Львівський міськом провів 18 пленумів і активів, на яких розглядалось, як виконуються критичні зауваження комсомольських зборів, конференцій, проводиться організаційно-масова робота по виконанню виробничих завдань.

Комсомольські організації допомагали керівництву промислових підприємств розставити молодь на найвідповідальніших ділянках, налагоджувати виробничу дисципліну, створювали комсомольсько-молодіжні бригади, ланки, зміни, що позитивно впливало на виробничий процес.

Роботу з молоддю комсомольські організації проводили під керівництвом партійних організацій. Так, партійний комітет Львівського заводу автотранспорту закріпив комуністів за цеховими комсомольськими організаціями для подання їм практичної допомоги. Виконуючи рішення парткому, партійні організації цехів здійснювали щоденне керівництво комсомольськими.

Виконання історичних рішень XXI з'їзду КПРС вимагало від комсомольських організацій підвищення рівня ідеологічної роботи, найпоширенішими формами якої були

розгортання політичного навчання молоді в системі комсомольської політосвіти, лекційна пропаганда, теоретичні конференції, університети культури, використання преси та культурно-масові заходи. Успіх усієї цієї роботи залежав від забезпечення відповідними пропагандистськими кадрами. В 1959—1960 рр. в комсомольських організаціях Львівщини працювало 1812 комсомольських пропагандистів, у тому числі 1128 комуністів, 418 спеціалістів промисловості, майже половина — з вищою освітою.

Обкоми, міськкоми і райкоми комсомолу систематично проводили семінари, теоретичні конференції з пропагандистами політшкіл, гуртків. Велику допомогу пропагандчстам подавали кабінети політичної освіти при міськкомах і райкомах партії. Більшість пропагандистів, проводячи навчання в гуртках, пов'язували теоретичні питання з практикою виробництва, спрямовуючи слухачів на виконання завдань семирічки.

Лекційну пропаганду серед молоді здійснювали лекторські групи і групи доповідачів обкомів, міськкомів, райкомів комсомолу та первинних комсомольських організацій. Наприклад, Нововолинський міськком комсомолу у 1959 р. направив у групу доповідачів 63 чоловіки, в тому числі 24 — з вищою освітою, 31 — з середньою спеціальною. В складі групи було 9 інженерів, які виступали з лекціями на економічні теми.

Значну роботу по мобілізації молоді на виконання завдань семирічки проводили агітколлективи, яким особливо велику увагу приділяли партійні і комсомольські організації Івано-Франківської області, де у 1959 р. в 931 агітколлективі налічувалося 18 900 агітаторів (з них 6632 комуністи, 7447 комсомольців, 2136 передовиків і новаторів виробництва).

Комсомольці виступали застрільниками розгортання культурно-масової роботи. Так, молоді нафтовики м. Долини створили самодіяльний ансамбль пісні і танцю, який успішно виступав на нафтових підприємствах області. У вересні 1961 р. Івано-Франківський міськком комсомолу провів вечір на тему «Нинішнє покоління радянських людей житиме при комунізмі».

Про дієвість організаційно-виховної роботи серед молоді свідчить якісне і кількісне зростання комсомольських організацій західних областей Української РСР. Якщо в 1958 р. до комсомолу було прийнято 8655 робітників, то в 1961 р. — 14 407. Комсомольські організації допомогли трудящим достроково виконати завдання перших трьох років семирічки по розвитку важкої промисловості, домагатися нових успіхів у здійсненні величких накреслень Програми КПРС.

Г. М. РЕЙТЕР

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТОК МОНОПОЛІЗАЦІЇ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Цукрова промисловість виникла в Росії на початку XIX ст., а в 20-х роках вона почала розвиватись на Україні. Тісний зв'язок цукрозаводчиків з урядом визначав ранню монополізацію цукрової промисловості. Вона користувалася особливим покровительством з боку уряду.

Працюючи над темою, автор використав твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, матеріали ЦДА УРСР (ф. 442, оп. 49, ф. 830, оп. 3), Державного архіву Київської області (ф. 988, оп. 1), статистичні збірники та численну історичну літературу.

Матеріальною основою раннього переходу до монополістичного капіталізму в цукровій промисловості Правобережної України була перемога великої капіталістичної індустрії. Цукрова промисловість не пройшла шляху тривалого розвитку від дрібних селянських промислів і децентралізованих мануфактур до утворення фабрики. Проникнення купецького та іноземного капіталу в цю галузь промисловості зумовило швидке перетворення цукрових мануфактур у капіталістичну фабрику. Починаючи з 40-х років XIX ст. в цукровій промисловості України, як і Росії загалом, відбувався процес витіснення вогневих заводів паровими, а уже 1861 р. із загальної кількості 103 заводів на Правобережній Україні 80 були паровими. Перехід від вогневої до парової техніки збільшив вихід цукру у два рази.

До 1847 р. устаткування для цукрових заводів імпортувалось з-за кордону. Концентрація великої кількості парових заводів на Правобережній Україні викликала необхідність будівництва спеціалізованого машинобудівного заводу. Першим таким заводом був завод по виробництву парових машин, гідравлічних пресів та іншого устаткування для цукрових заводів фірми Яхненка та Самиренка. Кінець 40-х років можна вважати періодом завершення промислового перевороту в цукровій промисловості на Правобережній Україні.

В 40-х роках XIX ст. Правобережна Україна стала великим цукровим центром загальноросійського значення. Цукрове виробництво, як одна із спеціалізованих га-

лузей капіталістичного землеробства, вимагало застосування порівняно великого капіталу, а також вільнонайманої праці.

Рання монополізація цукрової промисловості обумовлена рядом причин, з яких дуже важливою була фінансова залежність маси пісочників від невеликої групи рафінерів і банків. Саме через те синдикат у цукровій промисловості Правобережної України виник як кредитний синдикат, історія якого докладно показана в кн. «25-летие Киевской биржи». Виник синдикат у 1869 р., куди весь час обиралися одні і ті ж ко ро лі цукрової промисловості — Бродські, Терещенки, Бобринські та інші, які водночас входили до правління Всеросійського синдикату цукрозаводчиків. До складу синдикату входили також усі члени Київського біржового комітету на чолі з Н. Г. Хряковим. Останній був членом правління п'яти акціонерних цукрових товариств, великим земле власником і водночас торговцем цукру на Київській біржі, а також членом дисконтного комітету київської контори Держбанку.

Неспрованим свідченням того, що синдикат займався експортом цукру, є постанова Київського біржового товариства від 17 лютого 1884 р., в якій сказано: «...клопатися перед урядом, щоб на подання синдикату при стягуванні акцизу бралися 10 коп. з пуда для утворення фонду в розпорядженні синдикату для покриття збитків при вивозі цукру за кордон». У 1876 р. вивіз цукру становив 4 151 253, а в 1885 р. — 7 722 112 пудів, тобто експорт становив понад $\frac{1}{4}$ усього виробництва цукру. Важливу роль у значному експорті цукру відіграли аванси, які видавалися експортерам київським відділенням Петербурзького міжнародного банку, завдяки прихованим експортним преміям, що їх видавав уряд.

Експортні премії були двох видів: безповоротні (на азійські ринки) і поворотні (на європейські ринки), але поворотну премію одержували експортери цукру, а повертали її всі цукрозаводчики Росії. Отже, для експортерів цукру (тобто великих рафінерів і банків) і поворотна премія була фактично безповотною. Тягар втрат від експорту лягав на споживачів, тому що цукрозаводчики включали і додатковий акциз у продажну ціну цукру, але для сплати додаткового акцизу вимагалося більше оборотного капіталу, а це посилювало залежність цукрозаводчиків від рафінерів і банків. Синдикат цукрозаводчиків Правобережної України поступово ставав центром цукрозаводчиків усієї Росії.

Експорт $\frac{1}{4}$ виробництва цукру, досягнутий у 1876 і 1885 рр., став нормою для Всеросійського синдикату цукрозаводчиків у 1887 р. Експорт «лишків» цукру нормував і обмежував його кількість для внутрішнього ринку і давав можливість цукрозаводчикам Правобережної України реалізувати цукор російському споживачу за монополю високими цінами. Синдикат цукрозаводчиків Правобережної України нормував контингент цукру на внутрішньому ринку в цілому.

Розглянутий матеріал показує, що на Правобережній Україні, особливо у Київській губернії, раніше, ніж в інших районах Російської імперії, перемогла третя стадія капіталізму в цукровій промисловості. В цьому ж районі раніше, ніж в інших районах Росії, почав розвиватись монополістичний капіталізм.

А. В. ТАРАСЕНКОВ

ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК СЕПН ЛЕНІНСЬКОЇ ТЕОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Німецька Демократична Республіка успішно будує соціалістичне суспільство. Натхненником і організатором історичних перемог трудящих країни є Соціалістична єдина партія Німеччини. Вірним дороговказом для цієї партії служить ленінська теорія переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Творчо застосовуючи вчення марксизму-ленінізму, німецькі товариші збагатили його рядом нових положень і висновків.

Досліджуючи це важливе питання, автор використав твори В. І. Леніна, документи Народи представників комуністичних і робітничих партій у Москві 1960 р., «Програму Комуністичної партії Радянського Союзу», а також німецькою мовою матеріали I—III, V з'їздів СЕПН, теоретичного органу партії «Айнгайт», газ. «Дойче фолкс цайтунг», працю Вальтера Ульбріхта «Сучасне становище і нові завдання Соціалістичної єдиної партії Німеччини» (1952) та ін.

Після розгрому фашизму Східна Німеччина пройшла в своєму розвитку два етапи. В тезах ЦК СЕПН «До 40-річчя Листопадової революції» зазначається, що в період до 1949 р. було виконано завдання буржуазно-демократичної революції і здійснено перехід до соціалістичних перетворень. Життя вимагало творчо підійти до розв'язання питань про характер етапів революції, про розстановку класових сил, про шлях розвитку революції та ін. Розробляючи далі ленінську теорію переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну, СЕПН виходила з

того, що на час визволення від фашизму в Німеччині були наявні соціально-економічні передумови соціалістичної революції. До краю загострилося основне протиріччя капіталізму — між суспільним характером виробництва і приватною формою власності. У 1944 році в Східній Німеччині великим монополіям належали підприємства, які виробляли 59% всієї промислової продукції. Проте об'єктивні і особливо суб'єктивні умови робили неможливим негайне проведення соціалістичної революції після розгрому фашизму: в Німеччині не завершилась буржуазно-демократична революція, робітничий клас, розколотий на той час, не був ні організаційно, ні політично готовий до негайного встановлення своєї політичної влади, бракувало в країні розвинутого визвольного руху, фашизм скинули, насамперед, збройні сили Радянського Союзу.

Тому в програмних документах «Звернення Комуністичної партії Німеччини» від 11 червня 1945 р. і «Принципи та цілі Соціалістичної єдиної партії Німеччини» на порядок денний протягом найближчого часу були висунуті завдання доведення до кінця буржуазно-демократичної революції.

Проте перший етап революції в Східній Німеччині не був простим повторенням буржуазно-демократичної революції в Росії. Головна своєрідність полягала в тому, що революція здійснювалася в одній із найрозвиненіших імперіалістичних країн, в обстановці другого етапу загальної кризи капіталізму, коли протистояли один одному такі фронти: монополістичний капітал проти трудящих, реакція проти прогресу, фашизм проти демократії. Головний удар СЕПН спрямувала не проти капіталізму взагалі, а проти імперіалізму, борючись за викоринювання монополій, нацизму, мілітаризму, за демократизацію всього життя країни, за створення єдиної, незалежної, миролюбної, демократичної Німеччини. Перший етап революції характеризувався, як етап антифашистсько-демократичних перетворень. СЕПН вважала боротьбу за демократію великим кроком до соціалізму, цим самим зробивши (разом з іншими марксистсько-ленінськими партіями) серйозний вклад в розробку нового стратегічного орієнтування для революційного робітничого руху в імперіалістичних країнах. Ідейні основи цієї теорії і тактики поєднання демократичних і соціалістичних перетворень у високорозвинутих країнах заклали В. І. Ленін (Твори, т. 23, стор. 30, т. 25, стор. 323). Враховуючи особливості обстановки, СЕПН творчо застосувала ленінські положення про розстановку революційних сил, про гегемонію робітничого класу в буржуазно-демократичній революції і його союз з селянством.

На відміну від Росії в Східній Німеччині союзником робітничого класу стала і середня буржуазія, зацікавлена в знищенні коренів імперіалізму, в національній єдності Німеччини, ворогом якої виступав монополістичний капітал. СЕПН змогла об'єднати в єдиний антиімперіалістичний потік під керівництвом робітничого класу всі прогресивні, патріотичні класи і верстви населення Східної Німеччини. Наслідком завершення антифашистсько-демократичного етапу революції було утворення Німецької Демократичної Республіки — держави диктатури пролетаріату. З цього часу Східна Німеччина стала на шлях безпосередніх соціалістичних перетворень.

При переході до другого етапу революції не відбулося великих змін в розташуванні класових сил, не провадилась політика нейтралізації середняка, бо хитання його і інших дрібних товаровиробників було об'єктивно нейтралізовано поступальним суспільним розвитком.

Щодо середньої буржуазії проводиться політика співробітництва і поступового залучення її до соціалістичного будівництва. Це своєрідна форма класової боротьби за якої до капіталістичних елементів не вживаються заходи прямої експропріації. СЕПН проводить політику дальшого зміцнення і розвитку блоку антифашистсько-демократичних партій, всього Національного фронту демократичної Німеччини. Така політика пояснюється тим, що не здійснене ще загальнодемократичне завдання об'єднання Німеччини. Ще залишилась суперечність між всім німецьким народом та монополіями, що верховодять у ФРН, відверто взявши агресивний курс на поглинання НДР.

Програма СЕПН націлювала на безперервний перехід від першого до другого етапу революції, бо для цього були реальні можливості: об'єктивні соціально-економічні передумови для соціалістичної революції і ліквідації (в 1946 р.) розколу робітничого класу, який зріс організаційно, політично та ідейно.

Такий перехід становив незатухаючий, взаємопроникаючий процес. На першому етапі революції яскраво виявлялася гегемонія робітничого класу в демократичних перетвореннях. Його партія — СЕПН стала керівником місцевих органів влади — революційно-демократичної диктатури робітничого класу і селянства. Водночас виникали елементи соціалізму і в галузі економіки. Внаслідок конфіскації майна монополій і воєнних злочинців виникла народна власність.

В зв'язку з докорінними змінами в міжнародній обстановці на користь соціалізму імперіалізм не був спроможний розв'язати громадянську війну в Східній Німеччині, в якій, як і ряді інших країн народної демократії, виникли сприятливі умови, щоб завершити антифашистсько-демократичне перетворення і перейти до соціалістичної революції мирним шляхом.

Досвід СЕПН підтверджує міжнародне значення ленінської теорії переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Замітки

ЗРОСТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ТА КУЛЬТУРНОГО РІВНЯ ГІРНИКІВ ДОНБАСУ

(1951—1955 рр.)

Шахтарі Донецького басейну — найчисленніший загін робітничого класу Радянської України. У вугільній промисловості Донецької та Луганської областей протягом п'ятої п'ятирічки працювало близько чотирнадцяти процентів всього складу виробничо-промислового персоналу республіки¹, від культурно-технічного рівня якого значною мірою залежав розвиток вугільної промисловості, успішне освоєння нової гірничої техніки. Створенню матеріально-технічної бази вугільної промисловості, її переоснащенню новою технікою виняткову увагу приділяють Комуністична партія і Радянський уряд. На кінець четвертої п'ятирічки у вугільній промисловості українського Донбасу було значно більше машин і механізмів ніж до війни, технічне оснащення стало і якісно кращим. Лише протягом 1950 р. кількість основних шахтних механізмів зросла більше, ніж на тридцять процентів².

Впровадження нової потужної техніки внесло зміни в технологію виробництва, застосування графіка циклічності, на роботу за яким постановою Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1950 р. передбачалось переведення більшості лав Донбасу. Для здійснення цих важливих заходів необхідні були кваліфіковані керівні працівники і добре технічно підготовлені робітники. Проблема підготовки кадрів гостро постала ще й тому, що за перші післявоєнні роки у вугільну промисловість прийшло багато малодосвідчених та некваліфікованих робітників.

Значне місце в підготовці шахтарських кадрів належало спеціальним навчальним закладам Головного управління трудових резервів — дворічним гірничо-промисловим училищам та гірничо-промисловим школам з шести- і десятимісячним терміном навчання. Сюди приймали молодь віком 16—17 років з освітою за 5—6 класів. Діти кадрових працівників вугільної промисловості, а також осиротілі діти шахтарів, інвалідів праці та почесних шахтарів вступали до спеціальних семирічних гірничо-технічних училищ, маючи лише початкову освіту. В цих училищах набували загальну середню і спеціальну гірничу освіту. За рішенням партії та уряду в 1954 р. було створено технічні училища для підготовки висококваліфікованих робітників та молодшого технічного персоналу з числа молоді, що закінчила середню школу.

Велика робота по підготовці і підвищенню кваліфікації шахтарів провадилась навчально-курсуюю сіткою та гірничо-механічними школами Міністерства вугільної промисловості. В ці школи підприємства направляли гірників, які обслуговували гірничі та будівельні машини і бажали досконально вивчити нову техніку.

Гірничо-промислові і гірничо-механічні школи готували робітників різних професій, але головна увага приділялась основним професіям — водіїв вугільних комбайнів та врубових машин, помічників машиністів забійних машин, прохідників, кріпильників та інших. Навчальні заклади мали технічні кабінети, лабораторії, обладнані новими машинами та механізмами, де учні могли ознайомитися з найновішою технікою. Досвідчені інженери та техніки викладали спеціальні предмети. Практичні заняття відбувались на базових, кращих шахтах. Професіональний майстерності навчали досвідчені висококваліфіковані шахтарі. Закінчуючи таку школу, молоді робітники оволодівали ремеслом, набували виробничих навиків, знайомилися з передовими методами організації виробництва та праці, з починаннями шахтарів-новаторів. За 1951—1955 рр. гірничо-промислові школи українського Донбасу передали вугільним підприємствам близько 98 тис. кваліфікованих робітників, гірничо-промислові училища — 7827 механізаторів³. Випускники згаданих шкіл і училищ поліпшували якісний склад гірників.

¹ Підраховано автором за зб. «Народне господарство Української РСР», К., 1957, стор. 385 та «Угольная промышленность СРСР», М., 1957, стор. 242.

² Архів Центрального статистичного управління при Раді Міністрів Української РСР (далі — Архів ЦСУ УРСР). Тимч. збер. 1951 р., спр. 1, арк. 1.

³ «Сборник статей по истории рабочего класса и советской историографии», М., 1958, стор. 111—112.

Проте, незважаючи на значну питому вагу підготовки робітників через різні навчальні заклади, провідне місце все ж належало індивідуальному і бригадному навчанню безпосередньо на шахтах, будовах та підприємствах, а також відвідуванню курсів без відриву і з відривом від виробництва. Так, на підприємствах вугільної промисловості Донецької області за 1952 р. підготовлено таким чином 21 459 чоловік, з них шляхом індивідуального навчання — 7638 чоловік, бригадного — 4406, курсового — 8676 і в постійно діючих школах та курсах — 739 чоловік⁴. Слід підкреслити, що питома вага підготовки кадрів індивідуальним та бригадним методами навчання зменшувалась, а через курсову систему (з відривом і без відриву від виробництва) зростала. На курсах велика увага приділялась теоретичній підготовці, тут готували робітників складних професій. Лише за 1955 р. на вугільних комбінатах (без будівельних) Донбасу було підготовлено 54 218 чоловік.⁵ Протягом п'ятої п'ятирічки, порівняно з післявоєнною, питома вага кваліфікованих шахтарів у складі робітників вугільної промисловості досить швидко зростала, а план підготовки нових кадрів з року в рік скорочувався. Однак на практиці щороку цей план значно перевищували, зокрема, в Донецькій області в 1951 р.— на 65%, в 1955 р.— на 144%⁶. Це свідчило про те, що великі потреби підприємств у кваліфікованих робітниках ще повністю не задовольнялись. Внаслідок впровадження нової техніки і більш прогресивних форм організації праці виробництво вимагало значного збільшення числа кваліфікованих робітників. Чимала плінність кадрів також відчутно позначалась. Отже, скорочення планування підготовки кадрів не було виправданим, вже з 1956 р. це явище усувалось. Досить часто робітники використовувались не за спеціальністю внаслідок того, що однакових професій навчали як безпосередньо на виробництві, так і в навчальних закладах.

Але незважаючи на відмічені недоліки, загальний виробничо-технічний рівень шахтарів Донбасу неухильно зростає. Цьому значною мірою сприяло і постійне підвищення кваліфікації робітників на виробничо-технічних курсах, в школах по вивченню передового досвіду, в процесі оволодіння суміжними професіями тощо. Найбільше робітників охоплювали виробничо-технічні курси. Наприклад, у Донецькій області за 1952 р. підвищило свою кваліфікацію загалом 49 015, з них 27 859 на таких курсах⁷. За роки п'ятирічки виробничо-технічними курсами було охоплено близько половини гірників⁸.

Важлива роль у підвищенні кваліфікації робітників належала школам передового досвіду, основним змістом роботи яких є конкретне розкриття передовиками виробництва своїх прийомів і методів праці.

У зв'язку з технічним переоснащенням та впровадженням графіка циклічності великого значення набули курси по оволодінню суміжними професіями. Цьому сприяв рух за поєднання професій, що народився серед гірників горлівської шахти ім. Румянцева з ініціативи прохідників Г. Круподера, О. Камушкова та В. Агеєва. 9 червня 1953 р. передовики через газету «Правда України» звернулися до всіх шахтарів із закликом наполегливо оволодівати суміжними професіями й підвищувати свою майстерність. Бюро Донецького обкому КП України схвалило починання прохідників і зобов'язало партійні організації області підтримати його⁹. Рух набув масового характеру. Лише на шахтах тресту «Петровськвугілля», комбінату «Донецьквугілля» на кінець 1953 р. понад 15 тис. робітників освоїли по дві і навіть три гірничі професії¹⁰.

Підвищенню кваліфікації, поширенню передових методів сприяли також виступи кращих виробничників з розповідями про свою роботу в колективах інших шахт, вівторки по обміну передовим досвідом, спеціальні наради робітників одлакових професій, масові рейди-перевірки, організовані редакціями газет, наукові фільми з гірничої справи, лекції інженерів, наукових співробітників гірничих інститутів та ін.

Кожного року майже одна третина кількості робітників підвищувала свій виробничо-технічний рівень. У 1952 р. в Донецькій і Луганських областях удосконалювали свою кваліфікацію 87 548¹¹, в 1955 р. лише по видобувних комбінатах та комбінаті углезабачення — 73 776 робітників¹².

⁴ Архів ЦСУ УРСР. Пост. збер., 1952, оп. 11, спр. 65, арк. 60.

⁵ Підрахунки зроблені автором на основі даних річних звітів комбінатів, Архів ЦСУ УРСР. Тимч. збер. 1955 р., спр. 29, арк. 9—10; спр. 44, арк. 9—10; спр. 65, арк. 19—20; спр. 5, арк. 11; спр. 32, арк. 11.

⁶ Архів ЦСУ УРСР. Пост. збер., 1956 р., оп. 16, спр. 68, арк. 24.

⁷ Архів ЦСУ УРСР. Пост. збер. 1952 р., оп. 11, спр. 65, арк. 60.

⁸ «Сборник статей по истории рабочего класса и советской историографии», стор. 17.

⁹ ПА ІІП ЦК КПУ, ф. 1, оп. 166, од. зб. 398, арк. 43, 44.

¹⁰ Журн. «Мастер угля», 1953 р., № 11, стор. 21.

¹¹ Підраховано автором на основі даних Архіву ЦСУ УРСР. Пост. збер. 1952 р., оп. 11, спр. 65, арк. 12 та арк. 47.

¹² Підрахунки зроблені автором на основі даних Архіву ЦСУ УРСР. Тимч. зб. 1955 р., спр. 29, арк. 9—10; спр. 44, арк. 9—10; спр. 65, арк. 19—20; спр. 5, арк. 11; спр. 2, арк. 11.

Значна увага приділялась кадрам механізаторів. За 1951—1955 рр. в усіх відділах навчально-курсової мережі Донбасу набули нових професій та підвищили свою кваліфікацію 90 тис. механізаторів (машиністів комбайнів, врубових, вугленавантажувальних, породонавантажувальних машин та ін.),— тобто 25% шахтарів Донбасу¹³. Підготовка механізаторів була основною ланкою у створенні висококваліфікованих кадрів робітників вугільної промисловості.

Проте в організації підвищення виробничо-технічного рівня робітників були й недоліки. Успішна підготовка нових кадрів безпосередньо на виробництві певною мірою гальмувалася відсутністю єдиного навчально-методичного керівництва. Планування заходів по підвищенню кваліфікації робітників не завжди відповідало безпосереднім потребам виробництва, слабо враховувались потреби підприємств у конкретних спеціальностях. На підприємствах вугільної промисловості мало уваги приділяли підвищенню кваліфікації молодих робітників — випусників шкіл і училищ трудових резервів. Якість підготовки кваліфікованих робітників знижувалася через недостатність навчально-матеріальної бази багатьох навчальних пунктів та укомплектування їх відповідними викладацькими кадрами. Недоліком було й те, що часом використовувалися застарілі програми й підручники. Найбільшої шкоди підготовці постійних кваліфікованих кадрів завдавала їх плінність.

Механізація окремих процесів вуглевидобутку та зростання культурно-технічного рівня шахтарів викликали зміни в розподілі робочої сили та в її професійному складі. З року в рік збільшувалася питома вага робітників, що включалися в механізовані процеси, і зменшувалася — зайнятих ручною працею. Відповідно змінювався професійний склад робочої сили, поступово витіснялися професії, зв'язані з важкою фізичною працею.

Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу, підвищення його професійної майстерності тісно зв'язані з впровадженням механізації і автоматизації, освоєнням робітниками нової техніки та нових форм організації праці, розвитком масового раціоналізаторства та винахідництва. Кількість раціоналізаторських пропозицій збільшувалася з кожним роком. Лише за 1954 р. раціоналізатори вугільних підприємств Донецької області внесли понад 3600 пропозицій, більшість яких було впроваджено у виробництво, що дало понад 27 млн. крб. економії¹⁴. Від новаторів підприємств комбінату «Луганськвугілля» за 1954 р. надійшло понад 1500 раціоналізаторських пропозицій, від впровадження яких одержано економії 7 млн. крб.¹⁵.

У процесі конструювання та освоєння вугільних комбайнів шахтарі внесли дуже багато раціоналізаторських пропозицій, які дозволили зробити машини зручнішими і продуктивнішими. Деякі робітники самі конструювали вугільні машини. Так, група раціоналізаторів шахти № 16-біс ім. «Известий» тресту «Краснолучвугілля» тт. Гончаров, Заїкін та Алісов з деталей різних машин зібрали комбайн для нарізки лав¹⁶. Рух раціоналізаторів — яскраве свідчення стирання грані між розумовою та фізичною працею.

Піднесення виробничої майстерності шахтарів відіграло велику роль в збільшенні вуглевидобутку, підвищенні продуктивності праці та зниженні собівартості вугілля.

В п'ятій п'ятирічці спостерігалось даліше піднесення культурно-освітнього рівня гірників. Питанням культурно-освітньої роботи приділяли велику увагу місцеві партійні та державні органи й профспілкові організації. З 1950 до 1955 рр. на шахтах Донецької та Луганської областей збудовано 113 шкіл¹⁷. Збільшилася кількість вечірніх загальноосвітніх шкіл. Так, якщо в 1950/51 навчальному році у вугільних районах Донецької області в школах робітничої молоді навчалось понад 25 тис. чоловік¹⁸, то на кінець п'ятирічки їх кількість перевищувала 45 тис., з яких 27 тис. вчилися у 8—10 класах¹⁹. Основний контингент шкіл робітничої молоді Донбасу становили гірники. На окремих шахтах навчанням у цих школах була охоплена значна частина робітничої молоді. На шахті № 1—2 «Гірська» тресту «Первомайськвугілля» така школа відкрилася в 1950 р., і за три роки її закінчило більше ніж 400 молодих робітників²⁰.

На шахті ім. Орджонікідзе у школі робітничої молоді навчалось близько 300 гірників. Багато молодих робітників цієї шахти, одержавши середню освіту, вступили до

¹³ «Сборник статей по истории рабочего класса и советской историографии», стор. 119.

¹⁴ Журн. «Мастер угля», 1955, № 4, стор. 16.

¹⁵ Журн. «Мастер угля», № 6, стор. 14.

¹⁶ ПА ІП ЦК КПУ, ф. 1, оп. 206, од. зб. 99, арк. 168.

¹⁷ «Угольной промышленности — кадры рабочих», Донецк, 1956, стор. 55.

¹⁸ ПА ІП ЦК КПУ, ф. 1, оп. 102, од. зб. 1905, арк. 81.

¹⁹ «Донецкая областная партийная организация в борьбе за выполнение плана пятой пятилетки в области промышленности и повышения материального и культурного уровня трудящихся», Донецк, 1959, стор. 103.

²⁰ Партийная организация шахты в борьбе за повышение производительности труда, Донецк, 1954, стор. 11.

вищих навчальних закладів: студентом Харківського транспортного інституту став забійник П. Селянка, забійник А. Федорущенко вступив до Миколаївського кораблебудівельного інституту, кріпильник В. Оцун та багато інших гірників закінчили Донецький індустріальний інститут. Понад 150 учнів школи робітничої молоді при шахті ім. Орджонікідзе, закінчивши вищі навчальні заклади, працюють інженерами, лікарями, педагогами, агрономами²¹. З кожним роком все більше молодих шахтарів одержувало середню і вищу освіту.

Підвищенню загальноосвітнього та ідейно-політичного рівня гірників сприяли школи партійної освіти, комсомольські школи, семінари та лекції для профгруп, економічне навчання, школи агітаторів, лекції на політичні та наукові теми для населення, бесіди агітаторів. Значне місце в проведенні масово-політичної роботи серед гірників займали шахтні лекторії, робота яких відзначалась багатогранністю тематики. Наприклад, члени лекторію шахти № 1 «Центральна» тресту «Червоноармійськвугілля» прочитали такі лекції: «50-річчя першої російської революції», «Велика дружба народів СРСР», «Про міжнародне становище», «Про комуністичну мораль та боротьбу за здоровий побут», «Алкоголізм та шкода від нього», «Фізична культура і здоров'я». Учасник Всесоюзного з'їзду хірургів головний лікар міської лікарні М. Кравченко читав лекцію про найновіші досягнення радянської хірургії, викладач історії С. Макаренко — про походження та класову суть християнства, викладач хімії М. Стихозна — «Наука та релігія про виникнення життя на землі»²².

Активну участь в політичному вихованні мас відіграє преса, стінні газети. Лише в Донецькій області в 1954 р. виходило 3 обласних, 11 міських, 32 багатотиражних газети²³. Великою популярністю серед робітників користувались шахтні багатотиражки. Майже на всіх шахтах виходили сатиричні газети «Крокодил», «Переш», «Колючка», виступали агіткультбригади, оперативно випускалися «блискавки», «летучки». Почали розповсюджуватись світлозвуківі газети, шахтарські «телевізори».

Бібліотекам, театрам, кіно та шахтарським клубам також належить чільне місце в пропагуванні знань, вихованні високої свідомості, естетичних смаків робітників. За роки п'ятирічки значно зросла сітка культурних установ. З 1950 по 1955 р. на шахтах Донецької та Луганської областей збудовано 52 палаци культури, клубів та кіногеатрів²⁴. В 1955 р. на шахтах, в містах та селищах цих областей налічувалось уже понад 270 палаців культури та клубів, 512 бібліотек з фондом понад 3 млн. книг²⁵.

Значно поліпшилось кінообслуговування населення. В містах, робітничих селищах та селах Донецької області на кінець п'ятирічки працювало 743 кінотеатри — на 22% більше, ніж у 1950 р., в Луганській області — 517 (126% до їх кількості в 1950 р.)²⁶. За 1955 р. кінотеатри відвідало вдвічі більше глядачів, ніж в 1950 р., що також свідчить про зростання культурних запитів населення. Лише за останні два роки п'ятирічки на шахтах Луганської та Донецької областей відкрилось 85 бібліотек²⁷, які разом з клубами і будинками культури були важливими осередками освітньої і культурно-масової роботи серед шахтарів.

Про всебічний інтерес шахтарів, про їх потяг до знань, до книги свідчать абонементи читачів, читачькі конференції, літературні диспути. Великим попитом серед шахтарів користуються книги з технології та механізації вугільної промисловості.

На початку червня 1951 р. у клубі шахти № 17—17-біс тресту «Рутченківвугілля» відбулась читацька конференція по роману Б. Горбатова «Донбас» в присутності автора. Ї обговоренні взяли участь гірники Собченко, Федоренко, електрослусар Тарнуха, доюгосподарка Борисніна та ін. Читачі відзначили позитивні сторони твору і висловили ряд критичних зауважень. Б. Горбатов був глибоко вдячний учасникам конференції а дружню критику та добрі побажання²⁸.

Багато робітників мають власні бібліотеки. Так, у лауреата Державної премії, омичника начальника дільниці чистяківської шахти № 3-біс, Н. Єрмакова є зібрання ворів В. І. Леніна, книги класиків російської та іноземної літератури, радянських ісьменників та поетів, праці з гірничої справи, техніки. Всього в його бібліотеці понад 400 назв²⁹. Про велику любов робітників до книги говорить і такий факт. На шахті ордена Леніна № 13-біс почав працювати книжковий базар, і вже через два дні ісля його відкриття гірники закупили близько 8000 книг³⁰.

Про зростання культури шахтарських колективів яскраво говорить участь шах-

²¹ Журн. «Мастер угля», 1955, № 3, стор. 29.

²² Живое, творческое дело. Донецк, 1955, стор. 63—64.

²³ ПА ІП ЦК КПУ, ф. 1, оп. 205, од. зб. 547, арк. 64.

²⁴ «Угольной промышленности — кадры рабочих» стор. 55.

²⁵ Там же, стор. 53.

²⁶ «Народне господарство Української РСР», стор. 463.

²⁷ Підраховано автором.

²⁸ Газ. «Социалистический Донбасс», 19 червня 1951 р.

²⁹ Журн. «Мастер угля», 1953 р., № 8, стор. 25.

³⁰ Л. И. Э л и о в и ч. На одной донецкой шахте, Углетехиздат, 1953, стор. 64.

тарів та їхніх сімей у гуртках художньої самодіяльності, репертуари яких досить різноманітні. В програмі духового оркестру шахти 17—17-біс тресту «Рутченківвугілля» були «Краков'як» з опери «Іван Сусалін» та «Вальс-фантазія» М. Глінки, увертюра до опери Россіні «Севільський цирюльник» та інші твори³¹.

Широко відомий у Луганській області драматичний колектив шахти 7/8 трест «Краснолучвугілля», який лише протягом трьох років показав на сцені 37 творів, се ред яких «Машенька» Афіногенова, «Любовь Яровая» Треньова та інші великі п'єси³². Безперервно зростало число учасників художньої самодіяльності. Так, у Луганській області в 1953 р. їх було вдвоє більше, ніж у 1951 р.³³ У гірницьких клубах Донецької області на кінець четвертої п'ятирічки було 20 тис. учасників самодіяльності³⁴, а наприкінці 1955 р. в відповідних гуртках брало участь уже 23 тис. чоловік³⁵.

Шахтарські колективи художньої самодіяльності дістали високу оцінку журі і глядачів на обласних і республіканських оглядах. На республіканській олімпіаді, що відбулась у травні 1951 р., від Донецької області виступили чотириста чоловік. З творче зростання та масовість у розвитку художньої самодіяльності Донецької області, яка зайняла перше місце, було присуджено грамоту першого ступеня Комітетом в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР, ЦК комсомолу та Республіканської Ради професійних спілок³⁶. На республіканському огляді, присвяченому 300-річчю воз'єднання України з Росією, що проводився в січні—березні 1954 р., ш область також завоювала перше місце та перехідний Червоний прапор Міністерства культури Української РСР, ЦК ЛКСМУ та Української Ради профспілок³⁷. Спорт та фізична культура міцно ввійшли в побут гірників. В Донецькому басейні різними видами спорту займається понад 120 тис. гірників³⁸.

Радянський шахтар — це не тільки висококваліфікований майстер своєї справи — його глибоко цікавлять різноманітні явища громадсько-політичного життя, наука, література, мистецтво, спорт, він активний учасник комуністичного будівництва. Духовне багатство робітничого класу є однією з найважливіших передумов швидкого розвитку радянського суспільства.

Р. А. ХУДЯК

СТОРИНКИ КУЛЬТУРНИХ І НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

За роки Великої Вітчизняної війни набагато зросла на світовій арені роль Радянського Союзу, що виніс основний тягар боротьби проти німецько-фашистських загарбників. Героїчні подвиги радянських людей, зростаюча участь УРСР у міжнародних справах дедалі більше привертала увагу передової світової громадськості до великої країни соціалізму, до історії, культури її народів і серед них — українського. Відомі прогресивні діячі зазначали, що український народ і Українська Радянська держава займає визначне місце серед інших народів і держав світу. У січні 1945 р. Мартін Андерсен-Нексе говорив: «Український народ — духовно обдарований народ. Україна — країна старої, високої культури. ...Приклад України, її життя й розквіт служить на благо всього людства»¹.

Зв'язки між ученими і діячами культури нашої республіки та зарубіжних країн, незважаючи на те, що її територія була тимчасово окупована німецькими фашистами, не припинялись протягом всієї війни. Звичайно, тривала і тяжка війна надзвичайно утруднювала наукове та культурне співробітництво. Великою мірою перешкоджали цьому і умови, що створилися внаслідок культу особи в СРСР з властивими йому замкнутістю та підозрінням. Завдяки піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду на початку війни у глибокий тил були евакуйовані і плідно там працювали ряд науково-дослідних установ України, десятки вузів, театрів, сотні учених, діячів літератури і мистецтва.

Основну роботу по культурному обміну з зарубіжними країнами протягом всієї

³¹ Газ. «Стахановець угля», 7 листопада 1954 р.

³² Архів Укррадпрофу. Тимч. збер. 1954 р., спр. 48, арк. 86.

³³ Журн. «Мастер угля», 1954, № 3, стор. 28.

³⁴ Архів Укррадпрофу. Тимч. збер. 1954 р., спр. 48, арк. 86.

³⁵ Газ. «Социалистический Донбасс», 18 жовтня 1956 р.

³⁶ Газ. «Социалистический Донбасс», 25 травня 1951 р.

³⁷ «Донецкая областная партийная организация», стор. 106.

³⁸ Журн. «Мастер угля», 1953, № 8, стор. 26.

¹ Газ. «Правда Украины», 13 січня 1945 р.

війни проводили Всесоюзне товариство культурних зв'язків з закордоном та його український відділ, Українська комісія Всеслов'янського комітету СРСР, очолювана Петром Панчем, Міністерство координації справ УРСР, створене 1944 р., та Український радіокомітет. Значно поживаються зовнішньополітична діяльність, наукові та культурні зв'язки УРСР з зарубіжними країнами на заключному етапі Великої Вітчизняної війни. Зростає інтерес зарубіжної громадськості до української науки і культури пояснювався, зокрема, тим, що Українська РСР в цей час виступила як один з членів-засновників Організації Об'єднаних Націй.

Увагу багатьох представників інтелігенції за кордоном привертала насамперед прогрес радянської науки, великий вклад у розвиток якої вносили і українські вчені. Чимало зарубіжних спостерігачів відзначали, що наука і техніка в СРСР розвивалися успішніше, ніж у фашистській Німеччині, що під час війни особливо проявилися надзвичайні якості радянської науки, зумовлені соціалістичним ладом, в умовах якого вона розвивається. У США, Англії та інших країнах з'явилася чимало літератури, присвяченої досягненням радянської, зокрема, української науки.

Прикладом цього може служити перевидана кілька раз книга відомого канадського письменника Д. Картера «Секретна зброя Росії». Визнаючи, що радянський лад надав ученим і науці необмежені можливості для розвитку, Картер писав: «Народ Радянського Союзу володіє секретною зброєю, що дозволила створити соціальну, політичну, економічну і воєнну організацію такого типу, яку ми досі вважали неможливою. Ця секретна зброя — наука... Але радянська наука є новою наукою. Це наука, яку розуміє народ, використовує народ, наука, що є животворною силою, що йде уперед разом з народом — в ім'я миру і в ім'я війни»². Видатним досягненням радянської науки був присвячений збірник статей «Наука в Радянській Росії», виданий у Лондоні 1942 р. Поряд з іншими англійськими вченими у збірнику брав участь видатний учений і громадський діяч професор Д. Бернал.

Широко відомими в країнах, що боролися проти гітлерівської агресії, були досягнення українських вчених Є. О. Патона, О. О. Богомольця, М. Д. Стражеска, В. П. Філатова, М. М. Боголюбова, Г. Ф. Проскури, О. І. Лейпунського та інших, які своїми відкриттями збагатили не тільки радянську, а й світову науку. Саме на це місце українських учених в системі радянської науки вказував відомий «Бібліографічний журнал університетів Швеції» в № 3 за 1942 р.³⁻⁴ В іноземній пресі було вміщено чимало наукових статей українських вчених, в ряді країн перевидувалися праці науковців України. Так, у Канаді було перевидано популярний нарис «Історія України», створений вченими Академії наук УРСР в 1942 р.

Після визволення України від німецько-фашистських окупантів і реєвакуації Академії наук УРСР та інших наукових установ почали відновлюватися та ширитись наукові зв'язки з рядом країн, зокрема Польщею, Югославією, Чехословаччиною, Англією, США, Румунією. Головним чином це був обмін науковою інформацією та книгами. Вчені зарубіжних країн всіляко прагнули до співробітництва з ученими Радянської України. Президент Румунської Академії в лютому 1945 р. писав О. О. Богомольцю: «Бажаючи встановити культурні зв'язки з установою, яку Ви очолюєте, зв'язки, перервані тяжкою війною, яка обрушилася на вашу країну і якої ми не бажали, ми маємо щастя — послати Вам разом з цим листом наші праці»⁵. У квітні—червні 1945 р. безпосередні ділові зв'язки з ученими Сполучених Штатів Америки і Канади були встановлені українською делегацією, що прибула в Сан-Франціско на конференцію Організації Об'єднаних Націй. Делегати — академік О. В. Палладін, проф. М. Н. Петровський, проф. П. С. Погребняк і проф. В. Г. Бондарчук — за дорученням Українського товариства культурних зв'язків з закордоном встановили контакт з Америко-російським інститутом у Сан-Франціско. В результаті було вироблено спільну програму зв'язку і співробітництва, яка включала ряд пунктів, зокрема організацію відряджень учених з УРСР у США і навпаки, обмін науковою інформацією тощо. Тоді ж П. С. Погребняк і В. Г. Бондарчук зробили наукове відрядження за маршрутом Оттава—Торонто—Вашінгтон—Нью-Йорк—Лондон з метою ознайомлення з досягненнями в галузі ґрунтознавства, лісоводства і біології⁶.

Неабиякий інтерес за кордоном викликало українське радянське мистецтво і література періоду Великої Вітчизняної війни. Якщо до війни популярними були лише окремі твори і окремі автори, то в період війни їх коло значно розширилось. Поряд з патріотичними творами таких письменників, як К. Симонов, В. Гросман, М. Тихонов, О. Сурков, великою популярністю за рубежом користувались твори воєнних років О. Корнійчука, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка, Н. Рибак та інших письменників Радянської України. Твори українських поетів і письменників часто вміщувались у різних зарубіжних періодичних виданнях, друкувалися окремими книжками. Так, орган Асоціації франко-радянського зближення — журнал «Франція—

² Dyson Carter. Russia's secret weapon, London, 1944, стор. 21.

³⁻⁴ Газ. «Советская Украина», 10 грудня 1942 р.

⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 1642, арк. 117—118.

⁶ Журн. «Сучасне і майбутнє», 1945, № 6, стор. 36.

СРСР» в останніх номерах за 1944 р. вмістив уривки з творів В. Собка, М. Горовенка та інших українських авторів⁷. В ряді українських прогресивних газет, що виходили у Канаді, Сполучених Штатах, Південній Америці, зокрема газетах «Карпатська Русь» та «Українські щоденні вісті», були надруковані вірші, оповідання, нариси, публіцистичні твори О. Довженка, Ю. Яловського, П. Панча, І. Ле, О. Копиленка. Лише за 1943 р. в органі української демократичної колонії в Аргентині «Світло» були вміщені твори 30 українських радянських поетів та письменників⁸.

Глибоко реалістичні, високохудожні, пройняті полум'яним патріотизмом, твори письменників Радянської України справляли незабутнє враження на зарубіжних читачів. Коли у Сполучених Штатах Америки вийшла з друку повість Ванди Василевської «Райдуга», сан-франциська газета «Кронікл» радила американцям, які «надто мало знають про жорстокості нацистів», читати цю книгу. «Це — залізо для зміцнення наших душ і сталь для нашої рішучості», — писала про цю повість чикагська газета «Сан»⁹.

Наприкінці війни громадськість братніх слов'янських країн, звільнених щойно від німецько-фашистських окупантів, дістала змогу безпосередньо познайомитися з видатними діячами української радянської літератури. За дорученням Спілки радянських письменників України у 1945 р. в країнах Східної Європи з творчими відрядженнями побували М. Рильський (в Югославії), М. Бажан (у Польщі), Л. Первомайський (в Чехословаччині) і т. ін.

Здатність радянського театрального мистецтва у найважчих умовах служити інтересам народу і країни викликала шире захоплення прогресивної світової громадськості. «Ще так недавно, — відзначав у 1943 р. голова театральної гільдії США, — багато з американив скептично посміхалось, коли чуло лозунг російського театру: «Театр — це засіб боротьби». Ми усвідомлюємо сьогодні, як театр сприяв зміцненню духу народу, який першим зумів спинити воєнну машину нацистів. Лише тепер ми можемо зрозуміти ту серйозність, з якою російський театр став на службу війни для виконання своїх благородних завдань»¹⁰.

Позитивні відгуки за рубежем знаходила самовіддана патріотична робота українських театрів у радянському тилу і на фронті. Як відомо, українська театральна громадськість у роки війни розгорнула найактивнішу роботу по обслуговуванню тогочасних Радянської країни, бійців та офіцерів діючої армії, надсилаючи на фронт і в найвіддаленіші кутки країни бригади артистів. Ця велика робота українського театру не залишилася непоміченою за рубежом. Так, нью-йоркський журнал «Театр» (№ 4, 1942 р.) у спеціальній статті розповідав про роботу Київського драматичного театру ім. І. Я. Франка і Харківського драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка. В цій же статті коротко розповідалось про історію української драматургії¹¹. Схвально писав про роботу українських театрів в евакуації і французький журнал «Франція — СРСР» (№ 9, 1944 р.)¹².

Починаючи з другої половини 1944 р. зарубіжний глядач дістав можливість безпосередньо познайомитися з театральним мистецтвом України. Фронтіві бригади українських артистів, які просувалися разом з частинами Радянської Армії на захід, часто виступали в містах і селах Польщі, Румунії, Болгарії, Чехословаччині, Югославії, Угорщині, Австрії. Бригади артистів Київського театру ім. І. Я. Франка, що перебували у складі 3-го Українського фронту, багато концертів дали в Румунії (Бухарест, Меджиді, Плоешті, Фокшани), в Югославії (Спліт, Белград, Загреб), в Болгарії (Слівена, Стара-Загора)¹³. Концерт українських артистів у грудні 1944 р. був улаштований спеціально для югославських партизанів¹⁴.

Слід зазначити, що в багатьох театрах країн Східної Європи, які звільнилися від фашизму, було розпочато постановку радянських п'єс і серед них українських. В Софії, наприклад, Народний театр підготував п'єсу О. Корнійчука «Платон Кречет» у перекладі на болгарську мову. «Публіка з захопленням сприймає цей спектакль. Постановка «Платона Кречета» — велике художнє досягнення Народного театру», — писав журнал «Болгаро-радянська дружба»¹⁵.

З інтересом ставилися прогресивні діячі мистецтва зарубіжних країн до української радянської кінематографії. Великою популярністю за рубежом користувався український фільм «Райдуга», створений Київською кіностудією за однойменною повістю В. Василевської. Під час його перегляду один з найкращих кінотеатрів Бродвея у Нью-

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 270, арк. 28.

⁸ Там же, оп. 17, од. зб. 44, арк. 48.

⁹ Журн. «Война и рабочий класс», 1945, № 3, стор. 16.

¹⁰ Журн. «Под знаменем марксизма», 1943, № 9—10, стор. 26.

¹¹ Газ. «Советская Украина», 16 січня 1943 р.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 270, арк. 28.

¹³ Газ. «Література і мистецтво», 1 березня 1945 р.

¹⁴ Газ. «Радянська Україна», 3 березня 1945 р.

¹⁵ Журн. «Славяне», 1945, № 6, стор. 29.

Йорку протягом 14 тижнів облягали великі юрби американців, що прагнули побачити фільм. Американська асоціація кіно і радіо присудила «Райдузі» приз найкращого фільму 1944 р.¹⁶ «Цей фільм є одним з найбільших кінематографічних успіхів», — писала про «Райдугу» газета «Світло»¹⁷.

Особливу увагу зарубіжних діячів кіно привертала творчість О. Довженка. Повнометражні документальні фільми, створені ним разом з Ю. Солнцевою, — «Битва за нашу Радянську Україну» (1943) і «Перемога на Правобережній Україні» (1945) — яскраво розповідали про визволення українського народу від фашистських поневолювачів, про ратні подвиги доблесної Радянської Армії. Захоплення викликала висока майстерність операторської і режисерської роботи в цих фільмах. До самого серця, до глибин свідомості кожної чесної людини доходили хвилюючі, пристрасні слова дикторського тексту, створеного О. Довженком. Воєнні фільми О. Довженка демонструвалися під час війни в ряді країн антигітлерівської коаліції і викликали там загальний інтерес. Так, англійські критики визнали фільм «Битва за Радянську Україну» і ряд інших, які демонструвалися в багатьох кінотеатрах Англії, такими, «що справляють найсильніше враження, неперевершеними»¹⁸. Дуже високу оцінку давала цьому фільмові і французька преса¹⁹.

В роки війни за кордоном з'явилося чимало праць і статей про український радянський живопис, графіку, скульптуру, про митців минулого і сучасного, які поставили свою творчість на службу боротьби проти фашизму. Так, у лондонському журналі «Графіка» (№ 3 за 1942 р.) вміщено докладну характеристику творчості українського митця Г. І. Нарбута. У двотомній праці «Європейський живопис», виданій в Англії, значне місце відводилося видатному художнику С. І. Васильківському²⁰.

Сильне враження справляв за кордоном радянський, зокрема, український воєнний плакат. Широко кола знали і цінували творчість українських плакатистів В. Касіяна, К. Агніта, О. Довгала, І. Крутикова та інших. «Ці плакати, — писав відомий американський художник Рокуел Кент, — несхожі на комерційні плакати, до яких ми в Америці звикли. Якщо виходити з наших комерційних стандартів, радянські плакати сирі і неохайно оздоблені. Але вони пройняті духом, якого не вистачає нашим комерційним плакатам. Вони можуть викликати віру в справедливу справу і жорстоку ненависть до ворога, необхідні народові, який хоче перемогти»²¹.

Величезну роботу по пропаганді досягнень радянського народу в галузі економіки і культури, по розповсюдженню правдивої інформації про перемоги Радянської Армії проводило Всесоюзне товариство культурних зв'язків з закордоном, а також Українське товариство культурних зв'язків з закордоном (УТКЗ), що з другої половини 1943 р. значно посилило роботу. У цей період УТКЗ підтримувало зв'язки з країнами Америки, Європи, Азії і надсилало своїм зарубіжним кореспондентам досить значну для того часу кількість матеріалів. Так, за другу половину 1943 р. УТКЗ послало за кордон 80 назв книг, брошур, журналів загальною кількістю 170 тис. примірників, 50 назв нот українських пісень — 12 тис. примірників, до 1000 фотографій тощо. Регулярно надсилалися українські газети і журнали²². На кінець війни Українське товариство культурних зв'язків з закордоном ще більш розширило свою діяльність, маючи зв'язки вже з 200 організаціями і окремими особами²³. Український радіокомітет організував спеціальні передачі для українців європейських країн, Канади і США.

Особлива увага приділялась розширенню культурних і політичних зв'язків з українською прогресивною еміграцією за рубежем. У роки війни трудящі українці в Канаді, США і країнах Латинської Америки викривали німецький фашизм, роз'яснювали широким масам цих країн справедливі, визвольні цілі війни радянського народу проти гітлерівської Німеччини, збирали кошти на допомогу Радянському Союзу. Активну діяльність у цьому виявило Українське товариство допомоги батьківщині в Канаді, Ліга американських українців у США, Українсько-білоруський культурний комітет на Кубі та ін. Ведучи боротьбу проти профашистських елементів з реакційних буржуазних кіл, проти українських націоналістів, всіляко викриваючи антирадянські наклепи, ці організації потребували об'єктивних правдивих відомостей і постійно одержували їх через УТКЗ.

З величезною радістю і ентузіазмом зустрічали друзі СРСР радянські книги, журнали, газети, ноти, слухали радіопередачі. Все це надавало їм сили, впевненості у боротьбі проти реакційних сил, зміцнювало віру в те, що спільний ворог — фашизм

¹⁶ Газ. «Радянське мистецтво», 17 вересня 1945 р.

¹⁷ Газ. «Світло» (Буенос-Айрес), 21 грудня 1945 р.

¹⁸ Газ. «Британский союзник», 3 березня 1946 р.

¹⁹ В. Смирнов. Документальне фільми о Великой Отечественной войне, М., 1947, стор. 269.

²⁰ Газ. «Советская Украина», 16 січня 1943 р.

²¹ Журн. «Под знаменем марксизма», 1943, № 9—10, стор. 26.

²² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 157, арк. 12.

²³ Там же.

буде розбитий. В одному з численних листів з-за рубежа, в яких трудящі, зокрема прогресивні українські емігранти, розповідали про свою антифашистську роботу і дкували радянським громадським організаціям за велику культурну допомогу, активні клубно-освітніх організацій у Нью-Арку робітник Марко Жмуркевич писав: «Я оде жав багато газет і книг, які були надіслані вам з Москви, за що дуже вдячний. Я гзети і книжки розповсюдив і віддав до клубу українців-робітників і в бібліотек Надісланою літературою тут дуже цікавляться. Газети читаємо. Їх слухають навіть товариші, які погано знають українську мову. Ми їм перекладаємо. Ми тепер знаємо що ворог буде розбитий. Привіт і побажання успіхів у боротьбі з ворогом шлють тваріші — робітники міста Нью-Арк»²⁴.

Культурні зв'язки Радянського Союзу, у тому числі Української РСР, з зарбіжними країнами в період Великої Вітчизняної війни мали не тільки велике моральное-політичне значення. За час війни радянська культура була визнана за рубежом фактором, що мав вплив на інші національні культури, на розвиток у них таких рис, ялюбов до батьківщини, ненависть до загарбників, волелюбність, демократизм. Вищесягнення культури радянських народів, у тому числі українського, розглядалися зкордоном, як зразки, що їх треба наслідувати в роботі для фронту, для перемоги нафашизмом.

Діяльність наших учених, письменників, художників, композиторів сприймалася за рубежом як вартий наслідування приклад при розв'язанні народами інших краіпекучих питань розвитку їх культури. В роки Великої Вітчизняної війни соціалістичнакультури народів Радянського Союзу, у тому числі українського, своїм ідейним змістом, метою, формами і методами дедалі посилювали свою всесвітньо-історичну значіть, свою роль як одного з головних об'єктивних факторів розвитку сучасної світової культури.

М. В. КОВАЛ.

ПРОВЕДЕННЯ ЧИСТКИ РЯДІВ ПАРТОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В 1933—1934 рр.

Одним з найважливіших джерел сили Комуністичної партії та успіхів її діяльності є лєнінська єдність партійних рядів, яка великою мірою залежить від якісного складу партії. На всіх етапах своєї історії Комуністична партія надавала і надає цьому питанню першорядного значення, рішуче ведучи боротьбу проти всіляких розкольників і дезорганізаторів, всіляких відхилень від принципів марксизму-лєнізму.

В період будівництва соціалізму партія не раз проводила переєстрації, перевірки та чистки членів і кандидатів у члени партії. Поліпшити свій склад партія вирішувала у зв'язку з тими чи іншими важливими періодами в її житті, коли потрібно було перебудувати, зміцнити свої ряди для нового, соціалістичного наступу. В 1921 р., в зв'язку з активізацією діяльності різних фракційних груп, що виступали проти лїнії партії, було проведено першу генеральну чистку партії. В 1929—1930 рр., у період реконструкції народного господарства, зв'язаної з соціалістичним наступом на капіталістичні елементи і загостренням класової боротьби, було проведено другу генеральну чистку. На рубежі першої і другої п'ятирічки партія вирішила провести третю генеральну чистку своїх рядів.

В історико-партійній літературі з достатньою повнотою були висвітлені причини, завдання, хід і результати перших двох генеральних чисток, що проходили в партійних організаціях республіки¹. Тим часом боротьба Комуністичної партії України за єдність, боєдатність своїх рядів у період третьої генеральної чистки не знайшла достатнього відображення. В цьому повідомленні робиться спроба певною мірою заповнити прогалину і на конкретному фактичному матеріалі показати діяльність партійних організацій України під час масової чистки партійних рядів у 1933—1934 рр.

Великі успіхи соціалістичної індустріалізації країни, колективізації сільськогосподарства і культурного будівництва, досягнуті в роки першої п'ятирічки, викликали небувале піднесення політичної активності робітничого класу і трудового селянства, сприяли величезному зростанню авторитету партії серед трудящих мас. Проявом цього був бурхливий ріст рядів партії. За два з половиною роки (з часу XVI з'їзду ВКП(б) до травня 1933 р.) партія зросла на 1 400 тис. чоловік, зокрема ряди КП(б)У збільшились на 435 тис. членів і кандидатів у члени партії².

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 157, арк. 56.

¹ В. Самофалов. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.), К., 1963; О. П. Фоменко. Зміцнення лав КП(б)У при переході до непу, «Український історичний журнал», 1960, № 3; Ф. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., К., 1960 та ін.

² «Справочник партійного работника», вып. 8, М., 1939, стор. 292; Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 13, од. зб. 427, арк. 274.

Основною базою зростання Комуністичної партії був робітничий клас, який на ділі довів свою відданість ідеям марксизму-ленінізму. В КП(б)У кількість робітників зростає з 215 743 (червень 1930 р.) до 308 644 чоловік (жовтень 1933 р.)³.

У 1930—1932 рр. відбулося значне кількісне зростання робітничого класу. Його ряди поповнилися за рахунок селян, що прийшли із сіл. Водночас у колективи фабрик і заводів влилися дрібнобуржуазні елементи, колишні куркулі, торгівці, ремісники і т. д. Воши, природно, принесли з собою і дрібнобуржуазні, приватновласницькі настрої. Саме про таких робітників говорив В. І. Ленін: «Безсумнівно, що у нас раз у раз вважаються за робітників такі особи, які ні найменшої серйозної школи, в розумінні великої промисловості, не пройшли. Часто-густо до категорії робітників потрапляють справжні дрібні буржуа, які випадково і на пайкоротший строк зробилися робітниками»⁴. Ці елементи, а також дрібнобуржуазна ідеологія, проникли і в партію. Їм допомагало те, що у 1930—1932 рр. надходило немало колективних заяв про прийом у партію в зв'язку з різними ювілейними подіями: «жовтєві набори», «набір лєнінських днів», «лєршотравневі набори» і т. д. У період масових, колективних прийомів у партію далеко не всі партійні організації ставили відповідні вимоги до вступаючих. До того ж, у 1930—1932 рр. було прийнято менше в партію робітників від верстата, ніж у попередні роки. Якщо в 1928—1929 рр. в партію прийняли робітників від верстата 83%, то серед прийнятих в 1930—1932 рр. їх було 72%⁵.

Слід відзначити, що Центральний Комітет у цей період не раз нагадував місцевим партійним організаціям про необхідність ретельної індивідуальної перевірки тих, хто вступає у партію. Зокрема, в постанові від 8 лютого 1930 р. «Про дальшу роботу по регулюванню зростання партії» ЦК ВКП(б) указував: «Оцінюючи факт колективної подачі заяв цільними цехами і підприємствами як найбільший показник зростання довіря пролетаріату до партії, ЦК вважає, що колективна подача заяв не виключає, а, навпаки, передбачає прийом у партію в суворо індивідуальному порядку. Тому індивідуальний підхід повинен бути збережений як єдиний правильний метод»⁶.

Однак ці вказівки ЦК ВКП(б) не завжди брались до уваги місцевими партійними організаціями, і в партію проникали люди, негідні звання її члена. У зв'язку з цим виникла потреба ретельно перевірити партійні ряди, щоб партія була більш однорідною і, отже, успішніше розв'язувала важливі завдання соціалістичного будівництва, щоб ще вище підняти її авторитет серед широких трудящих мас. ЦК ВКП(б) визнав за необхідне провести нову генеральну чистку партії. При цьому Комуністична партія виходила з вказівок В. І. Леніна, що «показних членів партії нам не треба...», що партію треба очищати «від тих, хто хоче тільки «покористатися» вигодами від становища членів урядової партії, хто не хоче нести тягот самовідданої боротьби на користь комунізму», що партії потрібні «тільки ширі прихильники комунізму, тільки сумлінно віддані робітничій державі, тільки чесні трудівники, тільки справжні представники пригноблених при капіталізмі мас»⁷.

10 грудня 1932 р. Центральний Комітет ВКП(б) ухвалив постанову «Про проведення чистки членів і кандидатів партії у 1933 р.», в якій указувалося: «1) Провести чистку членів партії і кандидатів у члени партії протягом 1933 р.; 2) Припинити з дня опублікування цієї постанови прийом у кандидати і переведення в члени партії по всьому СРСР як в містах, так і в селах»⁸. Січневий (1933 р.) Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) схвалив цю постанову і доручив «Політбюро ЦК і Президії ЦКК організувати справу чистки партії таким чином, щоб забезпечити в партії залізу пролетарську дисципліну і очищення партійних рядів від усіх ненадійних, нестійких і таких, що примазалися, елементів»⁹.

Завдання, напрям, шляхи і методи проведення чистки були детально визначені в постанові ЦК і ЦКК ВКП(б) від 28 квітня 1933 р. «Про чистку партії» та «Інструкції обласним, районним і низовим комісіям по чистці», підготовленій Центральною комісією ВКП(б) по чистці. В постанові ЦК і ЦКК ВКП(б) вказувалося: «Завдання чистки полягає в підвищенні ідеологічного рівня членів партії, в політичному й організаційному зміцненні партії, дальшому посиленні довіря до партії мільйонів безпартійних мас»¹⁰. В постанові ЦК і ЦКК ВКП(б) зверталась увага на те, що чистку в парторганізаціях не можна розглядати як огульне недовіря до цих організацій. Комісіям по чистці пропонувалося проводити чистку в товариській обстановці,

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 427, арк. 274.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 217.

⁵ Журн. «Партробітник України», 1934, № 1, стор. 7.

⁶ «Справочник партійного работника», вып. 7, ч. II, М.—Л., 1930, стор. 166.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 44, 45.

⁸ Газ. «Вісті», 11 грудня 1932 р.

⁹ «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» ч. II, К., 1954, стор. 188.

¹⁰ «Справочник партійного работника», вып. 8, стор. 293.

щоб кожний член партії відчував кончу потребу допомоги партії викрити й усунути недоліки в роботі партійних організацій, спрямувати їх діяльність на виконання рішень партії. Вказувалося на необхідність давати рішучу відсіч всім, хто намагався використувати чистку в своїх особистих інтересах, усім склочникам і клебникам, тим, хто паплюжитиме комуніста за твердість у боротьбі за перемогу соціалізму. Водночас постановою закликало комуністів підтримувати кожного, хто щиро прагне допомогти партії виявити під час чистки чужі, пестійкі, непартійні елементи, усунути недоліки та помилки в роботі окремих комуністів.

Керувати чисткою було доручено Центральній комісії ВКП(б) по чистці в чолі з Я. Е. Рудзутаком. На місцях керівництво здійснювали крайові, обласні, районні, загальнозаводські й осередкові комісії. На чолі обласних комісій КП(б)У були призначено визначних діячів партії і держави. Так, Одеську обласну комісію очолював К. В. Сухомлин, Донецьку — М. М. Шверник, Київську — Д. З. Мануїльський, Вінницьку і Дніпропетровську — М. Є. Чувирін, Харківську — О. М. Ярославський, Чернігівську — Б. О. Ройзенман.

Рішення ЦК ВКП(б) про чистку було палко зустрінuto партійними організаціями країни. У постанові ЦК КП(б)У «Про чистку партії» від 26 травня 1933 р. вказувалося: «Чистка буде могутнім засобом ідейного згуртування української партійної організації навколо ленінського керівництва ЦК ВКП(б), піднесення ідейно-рівня партійних кадрів і партійних мас, піднесення якості партійної роботи»¹¹. В постанові було накреслено ряд заходів, спрямованих на виконання рішень партії при проведенні чистки.

В республіці розгорнулася широка роз'яснювальна робота про мету і завдання чистки. Рішення партії з цього питання вивчалися на партійних зборах, в системі партійної освіти, на зборах комсомольців, молоді, жінок, старих виробничників. За ухвалою обласних і районних організацій проводились єдині партійні дні й акції по роз'ясненню рішень партії про чистку. Так, 23 травня 1933 р. на засіданні бюро Київського обкому партії і президії обласної контрольної комісії було прийнято постанову «Про заходи по реалізації постанови ЦК і ЦКК ВКП(б) про чистку партії», в якій пропонувалося міським і районним комітетам партії найближчим часом розпочати вивчення і популяризацію серед комуністів і безпартійних трудящих рішення партії та інструкції комісії про чистку. В постанові рекомендувалося в кінці травня у містах і районах провести єдиний партійний день, в якому узяли б участь члени обласного і міського комітетів партії, обласної і міської контрольних комісій а в Києві, Житомирі, Черкасах, Умані, Білій Церкві, Коростені, Смілі провести партійні акції¹².

В травні 1933 р. відбулися партійні збори на Одеській джутовій фабриці, де доповіддю про постанову ЦК ВКП(б) про чистку виступив секретар Іллічівського райкому партії П. С. Глинський. На зборах були присутніми понад тисячу комуністів і безпартійних¹³. На Донецькому металургійному заводі постанову партії про чистку було обговорено на засіданні бюро партійного комітету, на нараді секретар партійних осередків, зльоті групторгів, згодом було проведено два партійних дні. Завдання чистки роз'яснювалися у гуртожитках, червоних кутках, цехах. Все це сприяло піднесенню трудової активності мас. В залізнично-заводському цеху виконання виробничої програми виросло з 107 до 109%, в транспортному — з 95 до 111%¹⁴. Для роз'яснювальної роботи на шахті № 5, Горлівського району, Донецької області залучався партійний актив шахти, члени партійного комітету, помічник завідувача шахтою, голова шахтного комітету, старі більшовики, агітатори. У визначений день вони йшли додому до шахтарів, де в невимушеній, дружній розмові роз'яснювали робітникам та їх сім'ям рішення партії¹⁵.

Чистка партійних організацій України проходила двома етапами. З червня по грудня 1933 р. — у Київській, Донецькій, Одеській і Вінницькій, а з травня 1934 по січня 1935 р. — у Харківській, Дніпропетровській, Чернігівській областях та Молдавській АРСР.

Велику роботу провели партійні органи по організації комісій по чистці. За короткий час тільки в Одеській області було створено 70 районних і 117 осередкових комісій¹⁶. Партійні організації України разом з обласними комісіями по чистці уважно підбирали членів у районні осередкові і загальнозаводські комісії, домагаючись обрання авторитетних, стійких, політично грамотних комуністів, що мали менше як семирічний стаж партійної роботи.

¹¹ Газ. «Комуніст», 28 травня 1933.

¹² Газ. «Пролетарська правда», 24 травня 1933 р.

¹³ Газ. «Джугарка», 17 травня 1933 р.

¹⁴ Журн. «Партактивіст», 1933, № 11, стор. 41.

¹⁵ Журн. «Агітатор для міста», 1933, № 9, стор. 34.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 77, оп. 21, од. зб. 4929, арк. 129

Винятково важливу увагу підготовці до чистки приділяв Центральний Комітет КП(б)У. На червневому (1933 р.) Пленумі ЦК КП(б)У і на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У у серпні 1933 р. були заслухані повідомлення голів обласних комісій по чистці К. В. Сухомлина, М. М. Шверника, Д. З. Мануїльського і М. Є. Чувіріна про хід підготовки і перші кроки чистки. 29 серпня ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про хід чистки партії», в якій зверталась увага партійних організацій на необхідність уважнішого відбору кандидатів до районних і осередкових комісій, на активнішу участь обласних, міських і районних комітетів партії у підготовці і проведенні чистки. В зв'язку з тим, що в деяких областях чистка партії розпочиналась в наступному 1934 р., ЦК КП(б)У зобов'язав Харківську міську партійну організацію відібрати 30 голів районних комісій по чистці для Київської області і 7 — для Одеської області. Дніпропетровський обком КП(б)У зобов'язаний був виділити 25 голів районних комісій для Вінницької обласної партійної організації¹⁷.

Всього партійні організації Київської, Донецької і Одеської областей протягом травня-вересня 1933 р. відібрали 1229 голів і членів районних і осередкових комісій по чистці. Серед них було 78,4% робітників. З партійним стажем до лютого 1917 р. налічувалось 6,9% чоловік, а з березня 1917 р. до 1920 р. — 69,4%¹⁸. Зокрема, у Київській області в комісії по чистці були висунуті член партії з 1906 р. А. А. Божок, член партії з 1917 р. Т. Г. Макаров, член партії з 1919 р. М. В. Василенко; у Донецькій області — член партії з 1916 р. М. О. Левченко, член партії з 1917 р. О. С. Коваленко; в Одеській області — член партії з 1917 р. С. Ф. Самойленко, член партії з 1918 р. П. В. Чебукін.

Члени районних і осередкових комісій, перш ніж приступити до роботи по чистці, самі проходили її на відкритих зборах своїх осередків. Так, 31 травня 1933 р. на найбільших київських підприємствах «Більшовик» і «Ленінська кузня» проходила чистка тих, кого було рекомендовано в районні комісії по чистці. На заводі «Більшовик» чистку проводив Д. З. Мануїльський. Першим тут чистку пройшов секретар заводського партійного комітету М. О. Золотухін. Комуністи і безпартійні, що вступили на зборах, дали прекрасну характеристику цьому старому більшовику, активному учаснику боротьби за владу Рад¹⁹.

Партійні організації широко залучали безпартійні маси до проведення чистки. Зони керувалися при цьому вказівкою В. І. Леніна: «Чистити партію, зважаючи на жвавість безпартійних трудящих, — справа велика. Вона дасть нам серйозні результати. Вона зробить партію значно сильнішим авангардом класу, ніж раніше, зробить її авангардом, більш міцно зв'язаним з класом, більш здатним вести його до перемоги серед маси трудящих і небезпек»²⁰.

Широкі маси трудящих проявляли живий інтерес до свого авангарду — Комуністичної партії і до її чистки. Часто приміщення, де проходила чистка, не могло містити всіх бажаних. Так, на заводі ім. Фрунзе (Донецька область) на чистку партійних організацій прийшло 96% безпартійних²¹. На 4567 зборах Чернігівської області були присутніми 933085 безпартійних трудящих²². Цікавилися чисткою також колгоспники. В Жмеринському районі, Вінницької області, наприклад, збори по чистці відвідало 30 тис. безпартійних²³. Все це свідчило, що Комуністична партія була тісно зв'язана з найширшими масами трудящих, які вважали своєю кровною справою зміцнення рідної партії.

На зборах по чистці, де обговорювалися звіти партійних бюро і окремих комуністів, члени партії і безпартійні сміливо й рішуче викривали недоліки в роботі, активно допомагали комісіям очищати ряди партії від чужих, кар'єристських, ненадійних і нестійких елементів. У Чернігівській області, наприклад, по звіту кожного, хто роходив чистку, виступили в середньому по 4–5 комуністів і безпартійних. У парторганізації с. Аюші, Батуринського району, цієї ж області, проходило чистку 3 комуністи, виступило на зборах 16 чоловік. Колгоспники артілі допомогли комісії по чистці викрити колишнього петлюрівця, учасника куркульських банд Гудака, що пробрався кандидатом партії і до керівництва колгоспу²⁴. У двох промислових районах м. Одеси вступило на зборах по чистці 10 тис. безпартійних робітників і службовців²⁵.

Широко висвітлювали хід чистки республіканські і місцеві газети. Так, газета орлівського міського КП(б)У, Донецької області, «Кочегарка» надрукувала докладний звіт про те, як проходила чистка знатного вибійника країни комуніста Ми-

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 29, арк. 24.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 2371, арк. 70.

¹⁹ Газ. «Пролетарська правда», 1 червня 1933 р.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 19.

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 4456, арк. 9.

²² Журн. «Большевик», 1934, № 21, стор. 35.

²³ Газ. «Комуніст», 14 листопада 1933 р.

²⁴ Журн. «Большевик», 1934, № 21, стор. 35.

²⁵ Журн. «Партробітник України», 1934, № 5, стор. 2.

кити Ізотова. Зал палацу культури заповнили шахтарі шахти № 1 Кочегарка, їх сім'ї. Коли головуючий оголосив, що чистку буде проходити М. Ізотов, в залі пролунав грім оплесків. Знатний вибійник спокійно і докладно розповів про себе. Народився в бідній робітничій сім'ї. Змалку почав працювати. В 1934 р. переїхав до Горлівки і працював на різних підприємствах. Брав участь у боротьбі за Радянську владу в Україні. В 1922 р. пішов у шахту і став кращим вибійником країни. У 1932 р. подав заяву в партію. Виконує норми виробітку на 700—1500—2000%. Готуючись до чистки партійної організації, його бригада замість 200 т вугілля стала видобувати 250—300 т. Потім М. Ізотов відповів на численні запитання. Зал схвально сприйняв повідомлення про успішне проходження чистки знатним вибійником країни²⁶.

Були окремі випадки, коли нечесні елементи, антипартійні й антидержавні злочинці намагалися за всяку ціну залишитися в партії. Вони навіть удавалися до залякування, хуліганства, палювання чесних комуністів і безпартійних, які викривали їхні злочинні справи. Так, в с. Дерново, Великописарівського району, Харківської області, двоє комуністів, що були недостойні цього звання, загрожували активному сільському комсомольцю О. Б. Мовчану: «Якщо будеш критикувати, то ми тобі ноги вирвемо»²⁷. В Одеській області було поранено голову осередкової комісії по чистці а членів комісії побито. Прихильники ворожих лєнінізму партії намагалися використати чистку для наклепу на марксизм-лєнінізм, на всеперемагаючу теорію і славу історію Комуністичної партії, для вихвалєння діяльності дрібнобуржуазних партій. В Одеській партійній організації на зборах, присвячених чистці партії, колишні есери заявили, що їхня партія проклала шлях більшовикам до влади. Бундівці ж заявили, нібито національну політику Комуністичної партії «скеровував» Бунд²⁸. Всі ці вилазки ворожих марксизму-лєнінізму елементів одержували гідну відсіч з боку партійних організацій і не могли перешкодити проведенню чистки рядів КП(б)У.

Чистка партійних організацій — одна з дійових форм самокритики, гостра зброя очищення партії від чужих їй людей — проводилась по Україні загалом відповідно з директивами ЦК і ЦКК ВКП(б) і Центральної комісії по чистці. Наслідки чистки партійних організацій були підсумовані на зборах первинних партійних організацій, засіданнях бюро і пленумах райкомів і обкомів партії, де з доповідями виступали голови комісій і ухвалювались резолюції, спрямовані на ліквідацію виявлених у прєдєсі чистки недоліків. У грудні 1933 р. на об'єднаному засіданні Київського обкому і обласної контрольної комісії було обговорено доповідь Д. З. Мануїльського²⁹. У жовтні 1934 р. на пленумі Чернігівського обкому партії було заслухано доповідь Б. О. Ройзенмана про підсумки чистки³⁰. В січні 1935 р. пленум Дніпропетровського обкому заслухав доповідь М. Є. Чувиріна про наслідки чистки обласної парторганізації³¹ і т. д. В доповіді Б. О. Ройзенмана відмічались викриті недоліки, зокрема, недостатнє керівництво деяких партійних організацій трудящими масами в боротьбі за генєральну лінію партії, факти притуплення політичної пильності, незадовільнє марксистсько-лєнінськє виховання, недостатнє розгортання критики і самокритики, неуважнє ставлення до підбору керівних районних і низових партійних, радянських і господарських кадрів, окремі недоліки в роботі промисловості і сільського господарства. У резолюції «Про підсумки чистки Чернігівської обласної партійної організації» пленум обкому КП(б)У повністю схвалив висновки комісії по чистці і зобов'язав усі «РКП, політвідділи і первинні організації забезпечити успішне закріплення наслідків чистки і цілковите виконання висновків комісії чистки»³². Подібні рішення прийняли всі обласні комітети КП(б)У.

При підсумуванні наслідків чистки було викрито ряд недоліків у її проведенні. Деякі партійні організації не зрозуміли як слід політичних завдань чистки і своєї ролі в ній, вважали чистку виключно персональною перевіркою комуністів. Окремі партійні організації не брали активної участі в проведенні чистки, вважаючи, що вона є тільки справою комісій і свою участь зводили до технічних функцій: складали списки комуністів, підбирали облікові картки, готували довідки тощо. В деяких партійних організаціях через недостатню роз'яснювальну роботу серед мас про мету і завдання чистки була низькою активність комуністів і безпартійних, слабо розгорталась критика і самокритика. Водночас у ряді партійних організацій був неправильний облік комуністів, результатом чого було багато «мертвих душ», розбіжності у даних, записаних до облікових карток, партійних квитках, заборгованість по членських внесках,

²⁶ Газ. «Кочегарка», 3 жовтня 1933 р.

²⁷ Журн. «Соціалістична Харківщина», 1934, № 15, стор. 15.

²⁸ К. В. Сухомилин. Класова боротьба навколо чистки партії, X, 1933, стор. 15.

²⁹ Газ. «Пролетарська правда», 2 грудня 1933 р.

³⁰ Газ. «Більшовик», 2 листопада 1934 р.

³¹ Газ. «Зоря», 9 січня 1935 р.

³² Газ. «Більшовик», 2 листопада 1934 р.

неправильне зберігання партійних документів і т. д. Так, у Донецькій області у 1933 р. за обліку було 145 965 комуністів, а при перевірці виявилось 130 832³³.

Чистка партійних організацій була серйозним і суворим випробуванням, відповідальною перевіркою для кожного члена і кандидата в члени партії. Вона показала, що більшість комуністів республіки гідні носити високе звання ленинців.

В процесі чистки партійні організації України значною мірою звільнилися від шпаклових, ненадійних, нестійких і антиленінських елементів, згуртувавши цим де більше свої ряди. Під час чистки в республіці було виключено із рядів ВКП(б) 4017 членів і кандидатів у члени партії, або 17,1% від загальної кількості комуністів, що пройшли чистку. Переважну більшість виключених складала молодь члени і кандидати в члени партії, що вступили в ряди ВКП(б) у 1930—1932 рр. Так, у 173 партійних організаціях України, де чистка проходила в 1933 р., із 23 330 виключених комуністів 48,1% становили прийняті в 1931—1932 рр.³⁴. В Чернігівській області 71,8% сім виключених становили прийняті в ряди ВКП(б) у 1929—1932 рр.³⁵. Серед виключених у Дніпропетровській області молоді за стажем члени і кандидати в члени ВКП(б) складала 83,6%³⁶.

Як показали результати чистки, робітники-комуністи були найбільш витримані і стійкими у порівнянні з іншими соціальними групами. У Вінницькій, Донецькій, Дніпровській, Одеській областях було виключено: робітників — 17%, селян — 22,8%, службовців — 19,7%³⁷. Після чистки партійних організацій не тільки не зменшилась нітома вага робітників у партії, а, навпаки, збільшилась. У складі Київської обласної партійної організації робітників до чистки було 60%, після чистки — 63%, в Одеській області було 69%, стало 67%, у Вінницькій — відповідно 48% і 50%³⁸. Отже, чистка сприяла поліпшенню соціального складу партійних організацій України.

В ході чистки партійні організації звільнилися від тих людей, що підривали єдність партійних рядів. Велику групу виключених становили порушники партійної і державної дисципліни (21,4%), «пасивні» (20%) і класово чужі й ворожі елементи (5,3%). Проте в ході чистки часто необгрунтовано зараховували багатьох комуністів до числа «пасивних» і огульно виключали їх з партії. Часто виключали людей, що не засвоїли Програму і Статут партії, не мали громадських доручень, не відвідали кілька разів партійних зборів чи політичного гуртка, не відповіли під час чистки на якесь запитання. А серед них було немало безмежно відданих справі марксизму-ленізму людей, передовиків виробництва.

Однією з головних причин цих недоліків було те, що чистка партії проходила умова культу особи Сталіна, коли порушувались ленинські норми партійного життя, допускалися свавілля і беззаконня. Грубо нехтуючи ленинськими нормами партійного життя, Сталін відірвався від народу, від робітничого класу. М. С. Хрущов виступив: «Сталін не вірив у маси. Він був членом робітничої партії, але не поважав робітників. Про людей, які вийшли з робітничого середовища, він зневажливо говорив: «Цей з-під верстата! Куди, мовляв, він сунеться!»³⁹.

Крім необгрунтованого виключення з рядів партії «пасивних», у ході чистки допускалися й інші помилки, пов'язані з практичним проведенням чисток взагалі. Згодом масових чисток на практиці не завжди давав можливість повною мірою здійснити індивідуальний підхід і уважне ставлення до комуністів, що приводило до негрунтованих виключень з рядів ВКП(б) і обмеження прав чесних членів партії. Тільки в Донецькій і Київській областях після чистки було відновлено у партії понад 6 тис. комуністів⁴⁰.

Все ж, незважаючи на ці серйозні помилки, чистка партії в цілому сприяла підвищенню партійних рядів і підвищенню авангардної ролі партійних організацій у будівництві соціалізму. В результаті чистки було підвищено почуття відповідальності кожного комуніста за доручену йому справу. Чистка зробила великий вплив на підвищення якості роботи партійних організацій зверху донизу, сприяла значному поліпшенню партійного керівництва господарським і культурним будівництвом. Чистка знову показала, що Комуністична партія України є монолітною політичною організацією, одним з вірних і бойових загонів Комуністичної партії Радянського Союзу.

Ю. В. БАБКО

³³ «XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет», М., 1934, стор. 286.

³⁴ Журн. «Партробітник України», 1934, № 1, стор. 7.

³⁵ Газ. «Більшовик», 2 листопада 1934 р.

³⁶ Газ. «Зоря», 9 січня 1935 р.

³⁷ И. Глазырин. Регулирование состава КПСС в период строительства социализма. М., 1957, стор. 93.

³⁸ Там же.

³⁹ М. С. Хрущов. Розвиток економіки СРСР і партійне керівництво народним господарством. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 19 листопада 1962 року. К., 1962, р. 96.

⁴⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 2371, арк. 27.

ДО ПИТАННЯ ПРО БОРТЬБУ З ФРАКЦІЙНОЮ ГРУПОЮ ПЯТАКОВА У ДОНБАСІ

(МІЖ X І XI З'ІЗДАМИ ПАРТІЇ)

Славну сторінку в історію боротьби Комуністичної партії за здійснення рішень X з'їзду РКП(б) про єдність партії, ліквідацію доз'їздівської фракційності і її рецидивів вписала Донецька партійна організація — один з найбільших (вона в той час мала близько 14 тис. членів і кандидатів у члени партії¹) і бойових загонів РКП(б).

Діяльність Донецької парторганізації в ті роки висвітлена в брошурі Є. Курдюмової і статті А. Ямкового². В цих працях говориться також і про боротьбу парторганізації проти Г. Пятакова і його прихильників. Проте автори лише констатують цю боротьбу і повідомляють, що VI губпартконференція виявила Г. Пятакову політичне недовір'я, його увільнили від роботи й відкликали з Донбасу.

Після X з'їзду партії Донецькій парторганізації довелося вперто і принципіально боротися з фракційною групою Г. Пятакова, яка намагалася проводити шкідливу і небезпечну троцькістську лінію голого командування й адміністрування, а також відвернути господарські органи від партійного керівництва. Проповіді і дії Г. Пятакова та його прихильників зводилися до встановлення «диктатури вугілля», тобто поставити очолюване Пятаковим Центральне правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП), а також Південбюро і губвідділ спілки гірників (очолюваної прихильником Пятакова Калніним) над місцевими партійними, радянськими та іншими організаціями. Своїми дезорганізаторськими діями Г. Пятаков і його прихильники вносили розкол у партійні ряди Донбасу, відвертали їх від завдань відбудови найбільшої вугільно-металургійної бази країни, а без відродження Донбасу неможливо було розвивати всю економіку країни. «Ні про яку відбудову великої промисловості в Росії, — говорив В. І. Ленін, — ні про яку справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна побудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну висоту Донбас»³.

Ще в період профспілкової дискусії Г. Пятаков стояв на платформі Троцького, підтримував і намагався проводити троцькістську лінію «одержавлення» профспілок, «зрощування» їх з адміністративно-господарськими органами. Однак, донецькі комуністи не підтримали Г. Пятакова. На губпартконференції, що відбулася перед X з'їздом партії, за тези троцькістів було подано тільки 2 голоси⁴. X з'їзд відкинув платформу Троцького. Проте Г. Пятаков не зробив ніяких висновків. Згрупувавши навколо себе частину працівників ЦПКП, Південбюро і губвідділу спілки гірників, він продовжував вести у завуальованій формі троцькістську лінію. В. І. Ленін, даючи пізніше в «Листі до з'їзду» (грудень 1922 р.) характеристику деяких членів ЦК, підкреслює риси схожості у Троцького і Пятакова. Щодо останнього, то Володимир Ілліч зауважував, що він «надто захоплюється адміністраторством і адміністраторською стороною справи, щоб на нього можна було покластись у серйозному політичному питанні»⁵. Ця характерна для нестійких дрібнобуржуазних елементів риса проявилась у Г. Пятакова настільки, що стала викликати політичну небезпеку. В. І. Ленін характеризував шкідливі помилки Г. Пятакова і його групи в Донбасі одним словом: «передадміністрували». Володимир Ілліч говорив: «Уміти поставити роботу правильно..., не відривати адміністрування від політики, — ось у чому завдання. Бо наша політика і адміністрування держаться на тому, щоб весь авангард був зв'язаний з усією пролетарською масою, з усією селянською масою. Якщо хто-небудь забуде про ці колючатка, якщо він захопиться самим адмініструванням, то буде лихо»⁶.

Шкідливу концепцію підміни принципів диктатури пролетаріату «вугільною диктатурою» Г. Пятаков намагався нав'язати ще на пленумі губкому партії (30 березня 1921 р.), який обговорював доповідь члена ЦК РКП(б) Артема (Ф. А. Сергеева) про підсумки X з'їзду партії⁷. Поряд з іншими питаннями, пленум заслухав тоді доповідь Г. Пятакова про діяльність і взаємовідносини ЦПКП з місцевими органами⁸. Ігноруючи

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 431, арк. 244.

² Е. Курдюмова. Донецька партійна організація в го́ди востановительного періода (1921—1925 гг.), Донецьк, 1957; А. А. Ямковой. Из истории востановления угольной промышленности Донбасса (1921—1925 гг.). «Ученые записки» Луганского пединститута, т. XII, кафедра марксизма-ленинизма, вып. 1; «Из истории социалистического и коммунистического строительства в Донбассе», Луганск, 1961, стор. 44—61.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 258.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 397, арк. 1.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 539.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 259.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 306, арк. 21.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 406, арк. 75 зв.

партійні і радянські органи, Г. Пятаков у своєму проекті резолюції писав, що ЦПКП тільки разом із спілкою гірників зможуть вирішити основне питання в'язого господарського будівництва — паливне питання, і що розходження, які виникають з місцевими органами, «можна буде усунути лише через введення формальної диктатури ЦПКП і Південбюро»⁹. На пленумі Г. Пятаков безпідставно запропонував визнати незадовільно роботу губкому, загострював відносини з губвиконкомом і його головою М. Л. Рухимовичем¹⁰. Все це не могло не викликати відсічі з боку більшості членів пленуму. Для розробки спільної резолюції було обрано комісію з п'яти чоловік (Артем (Ф. А. Сергєєв), М. Л. Рухимович та ін.). До складу комісії був введений і Г. Пятаков. Комісія виробила резолюцію, що відкидала трюкістську лінію Г. Пятакова. В ній указувалося, що відродження вугільної промисловості є ударним завданням парторганізації, і кожний член партії зобов'язаний всіма силами сприяти роботі ЦПКП. Рядом час резолюція вказувала на необхідність «контакту і погодження діяльності ЦПКП і місцевих органів», підкреслюючи, що «губпартком повинен більше, ніж будь-коли стати органом вироблення і проведення рішень партійної волі в галузі економічного будівництва Донбасу»¹¹. Цю резолюцію пленум прийняв одногосно при одному, що утримався¹².

Однак Г. Пятаков і його прихильники і після пленуму намагалися вести свою лінію. Артем (Ф. А. Сергєєв) писав 7 квітня 1921 р. до ЦК: «Політика, яка проводиться Пятаковим і Калніним, веде до встановлення диктатури ЦПКП і зводить напівцець всі інші організації»¹³. ЦК зайнявся цим питанням і, як відзначав пізніше секретар губкому Е. І. Квірінг, дав «спеціальну політичну директиву працівникам, що працюють у Донбасі». В цій директиві, зокрема, резолюція «березневого пленуму губкому... визнавалася правильною»¹⁴.

Незважаючи на це, Г. Пятаков і його група продовжували виступати проти рішень X з'їзду партії. Зокрема, гостра боротьба з Г. Пятаковим йшла щодо комісії по використанню дрібних копалень (КІМК). В. І. Ленін, торкаючись цього питання на XI з'їзді партії, відзначав: «Там є Кімка... Між Кімкою і між ЦПКП іде сильне тертя»¹⁵.

КІМКу було створено у серпні 1921 р., коли продовольча криза викликала термінову необхідність створити товарний фонд вугілля для обміну на хліб¹⁶. Цю ідею було схвалено працюючою тоді в Донбасі комісією Ради Праці й Оборони. ЦПКП зосереджувало в своїх руках великі й середні шахти. Для їх розвитку потрібні були великі затрати і підготовчі роботи. Дрібні копальні, які здавались в оренду, цього не потребували; отже можна було швидко створити товарний фонд вугілля і використати його в інтересах розвитку великих і середніх шахт. Органом, який керував дрібними орендними копальнями і була КІМКА¹⁷. На чолі КІМКи стояв член бюро губкому А. Ф. Радченко. Під його керівництвом вона розгорнула енергійну роботу. Уже до жовтня 1921 р. дрібні копальні давали 5—6 млн. пудів вугілля щомісяця¹⁸.

Коли успіхи КІМКи стали помітними, Г. Пятаков і його прихильники почали домагатися передачі невеликих шахт в ЦПКП. Але ж не можна було механічно об'єднувати підприємства приватні і державні! На це звернули увагу член Політбюро ЦК КП(б)У В. Я. Чубар і секретар губкому партії Е. І. Квірінг¹⁹.

Зазнавши поразки, Г. Пятаков і його прихильники заявили, нібито губком займається лише дрібною промисловістю і заважає розвитку великої. Е. І. Квірінг, викриваючи ці наклепницькі прийоми, відзначав на VI губпартконференції, що за звітний період губком 8 раз всебічно обговорював питання про кам'яновугільну промисловість²⁰.

Особливо яскраво розкольніницька діяльність Г. Пятакова проявилася у конфлікті, викликаному його статтею «Поранений гігант». Ця стаття з'явилася у зв'язку з голодом і занепадом промисловості влітку 1921 р. у Донбасі. Видобуток вугілля різко впав. Якщо у березні він становив 33 млн. т, то в червні знизився до 18 млн., в липні — до 9 млн. т²¹. Замість правильних партійних висновків, які б допомогли вийти із цього становища, Г. Пятаков став на шлях голого командування і погроз на адресу місцевих органів. Він писав у статті, що робота буде «гаряча», «на ввічливість нашу розрахо-

⁹ Там же, зб. 417, арк. 34.

¹⁰ Там же, арк. 35; од. зб. 379, арк. 2.

¹¹ Там же, од. зб. 406, арк. 76.

¹² Там же.

¹³ Ленинский сборник XXIII, стор. 82.

¹⁴ Газ. «Всероссийская коچهгарка», 5 грудня 1921 р.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 258.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 399, арк. 200.

¹⁷ Там же, од. зб. 414, арк. 38—39.

¹⁸ Газ. «Всероссийская коچهгарка», 5 грудня 1921 р.

¹⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 399, арк. 285, 287—292.

²⁰ Там же, арк. 157.

²¹ Газ. «Правда», 29 жовтня 1921 р.

увати нічого», що «додержуватись профспілкового, партійного і ралянського етикету — ніколи, працювати доведеться «наступаючи, можливо, декому на ноги» і т. д.²² Це була шкідлива й небезпечна лінія. Статтю Г. Пятакова було обговорено на бюро губкому партії й відзначено, що стаття «справіла неприємне враження», бо багато хто зрозумів її «як виклик усім місцевим партійним, радянським і профспілковим органам і як заклик до наступу проти цих органів». Висловлюючи небезпеку, що стаття може бути сприйнята керівниками місцевих органів «як директивна, в результаті чого можуть скластися надзвичайно неможливі умови для роботи», бюро визнало за необхідне надіслати листа до «всіх партійних, радянських, профспілкових і господарських органів про контактну роботу»²³.

Вироблений губкомом партії лист було обговорено 29 вересня 1921 р. на нараді губкому з участю секретарів повітків, працівників губвідділу і голів райкомів профспілки гірників, секретарів парткомів і голів виконкомів гірничих районів, працівників районних правлінь ЦПКП. Народа схвалила позицію губкому й прийняла лист як резолюцію. В ній підкреслювалася необхідність дружньої, погодженої роботи, встановлення районними правліннями і головами кушових правлінь тісного зв'язку і товариських стосунків з парторганізаціями, ліквідація наявних «непорозумінь»²⁴.

Питання про встановлення правильних взаємовідносин між органами ЦПКП і партійними й радянськими організаціями обговорювалось також на пленумі губкому партії. Пленум, визнавши політичну лінію губкому правильною, відзначив у своїй постанові, що необхідно «звернути особливу увагу на встановлення нормальних взаємин між партійними організаціями і господарськими (насамперед органами ЦПКП), вимагаючи від усіх комуністів точного виконання партійної директиви ЦК КП(б)У і прийнятої в розвиток цієї директиви резолюції наради...»²⁵.

Після наради і пленуму губкому питання обговорювалось у повітах. Все це сприяло тому, що уже до грудня 1921 р., як відзначав Е. І. Квірінг на VI губпартконференції, «взаємини на місцях значно поліпшились»²⁶.

Проте лінія на встановлення дружньої контактної роботи не влаштувала Г. Пятакова і його прихильників. Після того, як їхню ідею «диктатури» ЦПКП відкинула нарада, вони на VI губпартконференції (грудень 1921 р.) знову заявили, ніби ЦПКП не займає того становища, яке повинно займати. Вони пропонували ЦПКП роль Реввійськради, а губкому — роль політвідділу при ній. Це була нова спроба відвернути господарські органи від партійного керівництва. Найзавзятішим прихильником цього був колишній редактор «Всероссийской кочегарки» троцькіст І. Дашковський.

Викриваючи антипартійну лінію І. Дашковського і всієї пятаковської групи, Е. І. Квірінг говорив на губпартконференції: «Нас звинувачують — звинувачення виходить від Дашковського та ін. — в тому, що губком не став спадкоємцем політвідділу Донбасу²⁷. Я думаю, це дуже добре. Губернська партійна організація таким спадкоємцем бути не може. Губпартком — вищий партійний орган в нашій губернії і зводити його до ролі політвідділу, робити його спадкоємцем політвідділу, — це політично неграмотно»²⁸.

Не погоджуючись з партійною лінією, пятаковці відкрито виступили як фракційна група, висунувши на губпартконференції по доповіді губкому резолюцію, яка заперечувала всяку позитивну його роботу. Проте за цю резолюцію було подано тільки 32 голоси. Переважною більшістю голосів була прийнята резолюція, яка схвалювала політичну лінію і діяльність губкому²⁹.

В ЦК РКП(б) і до В. І. Леніна доходили не всі відомості про боротьбу в Донецькій парторганізації і її справжніх винуватців. Торкаючись того, що відбувалося в Донбасі, В. І. Ленін підкреслював: «...Я не знаю, що там вийшло... На цей раз зроблена помилка в адмініструванні, звичайно; крім того, була купа й інших помилок»³⁰.

Становище в Донбасі обговорювалося 22 грудня 1921 р. на Політбюро ЦК РКП(б). Г. Пятаков був увільнений від роботи в ЦПКП і відкликаний із Донбасу. Головою ЦПКП було призначено члена Політбюро ЦК КП(б)У В. Я. Чубаря³¹. Щоб оздоровити становище в Донбасі, ЦК відкликав разом з Г. Пятаковим трьох інших працівників — членів губкому Т. Харечка (одного з лідерів групи «децистів», який потім

²² Газ. «Всероссийская кочегарка», 15 вересня 1921 р.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 415, арк. 7, 8.

²⁴ Газ. «Всероссийская кочегарка», 2 жовтня 1921 р.

²⁵ Там же, 4 жовтня 1921 р.

²⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 399, арк. 160.

²⁷ Мається на увазі політвідділ, що існував при ЦПКП в перший період після визволення Донбасу від інтервентів.

²⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 399, арк. 160.

²⁹ Там же, арк. 164.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 258, 259

³¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 76, арк. 5.

зімкнувся з троцькістами), О. Симаяко і Брискіна, а бюро губкому згодом винесло, рішення про відкомандирування І. Дашковського³².

Вжиті ЦК РКП(б) і губкомом заходи зміцнили Донецьку парторганізацію. Однак прихильники Г. Пятакова (з числа господарників і профспілкових працівників) виступили проти тих заходів. Вони намагались довести, ніби увільнення Г. Пятакова приведе до розвалу в Донбасі, що в повітах беруть верх місницькі тенденції і подали заяви про залишення своїх посад і виїзд із Донбасу.

Зважаючи на це, Пленум ЦК РКП(б) 28 грудня 1921 р. обговорив питання про конфлікт у Донбасі й прийняв постанову, якою підтверджувалося рішення Політбюро від 22 грудня про призначення В. Я. Чубаря головою ЦПКП і заборонялося залишати свої посади і виїжджати з Донбасу будь-яким працівникам ЦПКП без особливого дозволу т. Чубаря чи Оргбюро. ЦК визнав за необхідне відрядити на Україну Г. К. Орджонікідзе для налагодження роботи у Донбасі³³.

Рішення ЦК РКП(б) мали важливе значення не тільки для зміцнення керівництва кам'яновугільної промисловості, а й для згуртування партійних рядів у Донбасі. Велику допомогу в цьому подав член ЦК РКП(б) Г. К. Орджонікідзе. Прибувши в Донбас, він 4 січня 1922 р., разом з секретарем ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльським, взяв участь у засіданні бюро губкому. Після інформації Г. К. Орджонікідзе про рішення ЦК РКП(б) пленум губкому партії ввів В. Я. Чубаря до складу губкому³⁴. Г. К. Орджонікідзе, Д. З. Мануїльський і Е. І. Квірінг побували у кількох повітах, розмовляли з місцевими працівниками, виявляли їх настрої, допомагали повіткам правильно зрозуміти завдання по згуртуванню партійних рядів. Е. І. Квірінг відзначав, що під час цієї поїздки вдалося встановити, що у вугільних повітах (Луганському, Дебальцевському, Юзівському), на які пятаковці вказували, як на центри місницьких тенденцій, відповідальні товариші повністю розуміють «необхідність централізованої системи управління кам'яновугільної промисловості» і місництва не проявляють³⁵.

Отже, партійне життя в Донецькій парторганізації входило в нормальне русло, хоч і доводилося ще вести рішучу боротьбу із залишками пятаковщини: по-перше, частина прихильників Г. Пятакова, як господарників, так і профспілкових працівників, наполягала на своєму виїзді з Донбасу, не хотіла підкорятися рішенням ЦК РКП(б)³⁶. По-друге, члени губкому Мілх, Прокоф'єв, Магідов і Гордєєв, що належали до групи Пятакова, обвинуватили більшість губкому у тому, що вона не протидіяла відрядженню Харечка, Брискіна і Симашко, подали заяви в ЦК РКП(б) про переведення їх із Донбасу і вимагали скликання екстренної губпартконференції³⁷. По-третє, верхівка губвідділу профспілки гірників на чолі з Калніним зробила спробу створити нове фракційне угруповання. Калнін ще 10 грудня 1921 р. розіслав райкомам профспілки гірників від свого імені секретний циркуляр, у якому висувалося завдання завоювати місцеві парторганізації, а також підкорити своєму впливу інші профорганізації³⁸.

Губернська партійна організація рішуче виступила проти цих дій прихильників групи Г. Пятакова. Губком прийняв рішення про виключення Калніна з партії. В циркулярному листі повіткам губком вимагав домогтися, щоб ця фракційність не пішла «вглиб організації». Губком указував на необхідність «боротися з усіякими груповими тенденціями в партії», підкреслював, що «ніякі чвари, ніякі угруповання неприпустимі. Організація повинна бути єдиною»³⁹.

Вжиті губкомом партії заходи і проведена робота у повітах дали результати, повітки схвалили дії губпарткому. VII Донецька губпартконференція, яка проходила напередодні XI з'їзду партії, записала у своєму рішенні, що вона «цілком засуджує всякі ухили й угруповання, що намітилися в Донбасі». «Єдність партії,— підкреслювалося у рішенні,— повинна бути проведена не на словах, а на ділі, і тому конференція пропонує покласти край будь-яким угрупованням, платформам всередині партії, застосовуючи до них постанови X з'їзду РКП про внутріпартійні фракції і угруповання»⁴⁰.

В результаті правильної лінії губкому й допомоги з боку ЦК РКП(б) фракційна група Пятакова та її рештки були розгромлені. Відстоюючи від троцькістських переручень принципи диктатури пролетаріату, керівну роль партії, донецькі комуністи згуртували свої ряди на основі ленінської політики, підвищували свою боєздатність для розв'язання нових складних завдань відродження Донбасу.

Ю. Н. ПРИМЕРОВ

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 415, арк. 21; од. зб. 414, арк. 5836.

³³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 76, арк. 5.

³⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 414, арк. 56, 57.

³⁵ Газ. «Всероссийская кочеварка», 25 березня 1922 р.

³⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 415, арк. 20 зб., 21.

³⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, од. зб. 271, арк. 18; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 7, од. зб. 415, арк. 21.

³⁸ Журн. «Спутник Донецького пропагандиста», 1923, № 4, стор. 25, 26.

³⁹ Журн. «Спутник Донецького пропагандиста», 1923, № 4, стор. 26; Партійний архів Донецької області, ф. 4, оп. 1, од. зб. 86, арк. 16.

⁴⁰ Газ. «Всероссийская кочеварка», 22 березня 1923 р.

З ІСТОРИЧНОГО КОМЕНТАРЯ ДО ТВОРІВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

В історичній науці досі спостерігається певна недооцінка художньої літератури, як історичного джерела. Безсумнівно, що історію можна й необхідно писати насамперед на основі документів, в яких достовірно відображається розвиток суспільства. Однак, для пізнання минулого роль художньої літератури, як історичного джерела, теж дуже велика, оскільки художня література є специфічною формою суспільної свідомості. Вона з великою повнотою відображає суспільне життя й суспільну свідомість, внутрішній світ людини. Письменник «малює словами і малює не як майстер живопису, що зображає людину нерухомою, а намагається зобразити людей в безперервному русі, в дії, в нескінченних стосунках між собою, в боротьбі класів, груп, одиниць»¹.

К. Маркс писав, що сучасні йому романісти Англії в своїх творах «розкрили світові більше політичних і соціальних істин, ніж це зробили політики, публіцисти і моралісти, разом узяті...»². Ф. Енгельс запевняв, що з творчості Бальзака він навіть про економічні деталі узнав більше, ніж з книг усіх спеціалістів — істориків, економістів, статистиків того періоду, разом узятих³. В. І. Ленін писав, що для пізнання всієї довгої епохи від 1861 до 1904 р., для пізнання суперечностей російської революції, її сили та слабкості, першокласним джерелом є творчість Л. М. Толстого. Він називав Толстого дзеркалом російської революції⁴.

Це дає підставу говорити, що література є дуже важливим джерелом для історичних досліджень. І чим талановитіші письменники даної епохи, тим важливішою стає роль літератури, як історичного джерела.

Творчість Т. Г. Шевченка, геніального українського поета і революціонера, який усе своє життя був кровно зв'язаний з народом — чудове джерело для вивчення історії України першої половини ХІХ ст.

З історичних документів добре відомо, що на Україні, зокрема на Правобережжі, найпоширенішим видом селянських феодальних повинностей першої половини ХІХ ст. була панщина, що селяни мусили відробляти на пана по 2—3—4 й більше днів на тиждень від двора. Але ось ми читаємо у Т. Г. Шевченка:

Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..⁵

Поряд з гірким докором революціонера на адресу селян, синів волелюбної України, що під ударами панського й царського батога схилили свої горді постаті й покірливі («німі») пішли на панщину, тут є ще конкретний художній образ того, як селяни ведуть з собою на панщину своїх малолітніх дітей («діточок»). Заздалегідь можна вважати сумнівною думку, ніби Шевченко тут хотів показати, що селяни і селянки, не маючи на кого залишити під час польових робіт своїх дітей, ведуть їх з собою на поле. Цей шевченківський образ вимагає від істориків додаткового дослідження питання про панщину на Україні в першій половині ХІХ ст. Виявляється, що в селах Сергіївці та Василівці, Звенигородського повіту, що належали поміщику Енгельгардту, робочий вік селянина і селянки для відробки панщини починався з десяти років; що в усьому маєтку Енгельгардта, кріпаком якого довгий час був сам Т. Г. Шевченко, інвентар налічував за дорослими селянами і селянками 137 000 людиноднів панщини на рік; а неповнолітні й малолітні (в точному розумінні «діточки») мусили відробляти панові майже 29 000 людиноднів. В сотнях сіл Київщини, Поділля та Волині панщину обов'язково відробляли хлопчики й дівчатка 11, 12, 13 і 14 років⁶.

Були й такі маєтки, де інвентарі не фіксували робочого віку селян, тобто не встановлювали обов'язкового притягнення селянських дітей до панщини. Однак, значна кількість панщинних днів від селянського двора і високі уроки робіт примушували селян вести своїх дітей на панщину, щоб з дозволу — «милості» пана було зараховано два дні роботи неповнолітніх чи чотири дні малолітніх — за день панщини з двору. Так було в селах Рубежівці і Забуччі, Новоселках і Мостищах, Київського повіту⁷, та в сотнях інших сіл.

¹ М. Горький. О литературе, М., 1937, стор. 344.

² «К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве», т. 1, М., 1957, стор. 529.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. XXVIII, стор. 28.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 171—177; т. 16, стор. 283—287, 290—292, 311—312.

⁵ Т. Г. Шевченко. Твори, т. 2, К., 1953, стор. 110.

⁶ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 11, оп. 1, спр. 10, 10а, 10б, 10в та ін.

⁷ КОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 9.

Слід додати, що в 20—40 роки панщина фактично була більшою, ніж це зазначено в інвентарях. Уроки, встановлені на Правобережній Україні інвентарними правилами 1847—1848 рр., були дуже великими, їх і дорослому не можна було виконати за один день. Гайсинський справник в офіційному дописанні губернаторові так характеризував уроки під час жнив і молотьби: «В лажатни такого снопа равно в молотьбе состоит невозможность урока»⁸. Денний урок можна було виконати лише за два дні. Щоб його виконати, селяни в першій половині XIX ст. змушені були, як правило, брати з собою дітей на одробіток панщини. Отже, Т. Г. Шевченко в своїх творах зафіксував важливий факт дитячої панщини, на який історики не звертали уваги.

Геніальне художнє зображення Шевченком суперечливих рис економічного життя України першої половини XIX ст. повинно і може стати вихідним пунктом важливих історичних досліджень. Воно вже неодноразово служило поштовхом до створення цінних праць.

В поемі «Княжна» великий Кобзар писав:

А голод стогне на селі
І стогне він, стогне по всій Україні
Кара господава. Тисячами гинуть
Голодні люди. А скирти гниють.
А пани й полову жида продають.
Та голоду раді та бога благають,
Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав...

Важливим є встановлення того факту, що за 57 років — з 1799 по 1856 — на Україні «було 28 повсюдних і часткових (у межах окремих губерній) неврожаїв»⁹. Поет мав усі підстави твердити, що голод «стогне по всій Україні».

Бачимо хижацьку гонитву поміщиків за зиском. Навіть під час голоду, ціною загибелі тисяч людей, пани багатіли. Вони навіть полову продавали купцям, однак своїм голодуючим селянам не допомагали, хоч до цього їх зобов'язувало тодішнє законодавство і феодалний звичай.

З творів Т. Г. Шевченка постає яскрава картина наслідків посилення експлуатації селянства кріпосниками в період розкладу феодално-кріпосницького ладу. Різке падіння продуктивних сил селянського господарства наочно характеризується такими даними: у Київській губернії у 1839—1841 рр. загальна площа поміщицьких посівів відносилася до площі селянських посівів, як 15 до 21,6, а в 1857—1860 рр. — як 15 до 17,3. Аналогічні зміни відбувалися у Волинській і Подільській губерніях.

Про відносний розвиток тваринництва в поміщицьких і селянських господарствах свідчать дані по Чигиринському повіту, Київської губернії за 1829 і 1846 рр. В 1829 р. коней у поміщиків було в 1,6 раза більше, ніж у селян, а в 1846 р. — у 3,5 раза. Рогатої худоби в 1829 р. селяни мали у 3,4 раза більше, ніж поміщики, а в 1846 р. тільки в два рази. Овець у селян було в 1829 р. в 3,5 раза більше, а в 1846 р. лише в 2,4 раза, у 1829 р. свиней селяни мали у 7 раз більше, ніж поміщики, а в 1846 р. — лише в 4 рази¹⁰. Отже, питома вага селянського тваринництва швидко зменшувалася.

За підрахунками відомого українського статистика першої половини XIX ст. П. Д. Журавського, поміщики Київської губернії в 1846 р. одержали з маєтків, тобто з визискування своїх кріпаків 7 126 000 крб. чистого прибутку¹¹. У Київській конторі комерційного банку приватні вклади 1841 р. становили 3 347 554 крб., а 1852 р. — 10 113 753 крб.¹² В наказах громадського піклування Київщини, Поділля й Волині було вкладів у 1840 р. на 4 282 003 крб., а в 1853 р. — на 7 557 379 крб.¹³ За Д. П. Журавським, поміщикам належало щонайменше 22% цих вкладів. Отже, тільки з 1840—1841 рр. до 1852—1853 рр. грошові прибутки поміщиків зросли з 1,7 млн. до 4 млн. крб. Поміщики Правобережної України, крім того, будували в той час чимало фабрик і заводів: накопичені ними капітали набували і негрошову форму. Про занепад селянського господарства яскраву картину намалював Т. Г. Шевченко, коли писав:

Чорніше чорної землі
Блукать люди; повсихали
Сади зелені, погнили

⁸ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 10/442, оп. 457, спр. 12, арк. 28.

⁹ І. О. Гуржій. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України в I половині XIX ст., К., 1954, стор. 126.

¹⁰ КОДА, ф. 36, оп. 1, спр. 16, стор. 154.

¹¹ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. II, Спб., 1852, стор. 230—232.

¹² Д. Журавский. О кредитных сделках в Киевской губернии, «Материалы для статистических частных имуществ и кредита», К., 1856, стор. 18.

¹³ І. Бровер. Україна на переломі до промислового капіталізму, ч. I, Харків, 1931, стор. 95.

Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.
Село пеначе погоріло...
...Скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть! Гинуть!
У ярмах лицарські сини...

Це і було реальним зображенням тяжкого становища селянства.

Коли ми вивчаємо шевченківські поеми «Сова», «Наймичка», «Варнак», вірш «Якби ви знали, паничі», повісті «Княгиня», «Прогулка с удовольствием и не без морали» та інші, то приходимо до висновку, що дуже поширеним, майже побутовим явищем і в кріпосному, і в державному селі було наймитівання, що не тільки заможні козаки та державні селяни, а й заможні кріпаки тримали наймитів, життя яких було повне злиднів і поневірянь. Сповнені гіркотою і сумом слова поета про сестер:

...У наймах коси побілюють,
У наймах, сестри, й помрете,—

підтверджують, що в першій половині XIX ст. наймитами і наймичками були не лише малолітні і неповнолітні сироти, а ціла суспільна верства зубожілих селян, які на все життя залишалися батраками й батрачками.

Твори Т. Г. Шевченка з цього питання доповнюють дані інших джерел і дають поштовх до дальшого глибокого дослідження питання про найману працю на селі в першій половині XIX ст.

1835 року управитель Тульчинського маєтку (Брацлавський повіт) розіслав по 25 економіях інструкцію про розміри панщини, залежно від господарсько-юридичного стану двора (потрійний, паровий, тяглий, пішний, городник, комірник) і від кількості працездатних його членів. Інструкція містила між іншими і такі пункти: «Робітник, який вимушений робити в господаря, повинен бути записаний не в складі своєї сім'ї, а в складі сім'ї господаря; наймитів, які служать в господарів і записані при них, не вважати комірниками — їх слід зарахувати до кількості працездатних членів двору хазяїна» (приріст у панщині, який давав наймит, прирахований до сім'ї хазяїна, був більший за панщину комірника)¹⁴. Ясно, що праця постійних наймитів у господарствах заможних кріпосних селян була тут явищем поширеним, сталим, побутовим, — адже економії мусили на нього зважати.

Інвентар сіл Шельпахівки та Ухожої, Уманського повіту, від 1844 р. встановлював: «Усі, хто служить у хазяїв — чоловіки та жінки, — відробляють на пана під час жнив по 3 дні на рік»¹⁵. Інвентар 1845 р. Кирилівського маєтку Енгельгардта, на Звенигородщині, зобов'язував «приписаних тільки до сімей, перебуваючих у послугах других хазяїв» — чоловіків з 18 і жінок з 16 років — робити на пана по 12 днів на рік, а інших батраків (тобто неповнолітніх та малолітніх) — по 8 днів на рік¹⁶. Про бобилів, що наймалися до кріпаків, спеціально згадували інвентарі сіл Плескачівки, Райгородка і Лозанівки, Черкаського повіту, Букського маєтку, Уманського повіту, та ін.¹⁷

Гохут у статті «Хозяйственное описание Киевской губернии», надрукованій у 1847 р., писав, що багаті селяни наймали бідніших селян і селянок, переважно неодружених; дорослий батрак, крім харчів, одержував по 20—24 крб. грішми, чотири сорочки, дві пари чобіт, дві пари полотняних і пару сукняних штанів, кожуха, гуньку й шапку на два роки; батрачки одержували 3—8 крб., чотири сорочки, хустку й кілька фартухів, кожух і свитку на два роки¹⁸. В липні 1848 р. липовецький предводитель дворянства писав генерал-губернатору, що «часто тяглий хазяїн при обмеженості власного сімейства заміняється в роботах по панщині наймитами, що він їх постійно тримає»¹⁹. Нарешті Журавський у «Статистичному описі Київської губернії» пише, що в селах «майже кожний заможний селянин тримає батраків»²⁰.

З інвентарів видно, що деякі заможні селяни постійно тримали не по одному, а по два й більше батраків²¹. На жаль, більшість інвентарів не містить даних про те, хто саме із заможних селян тримав наймитів і хто саме з бобилів, городників чи піших постійно наймався до багатіїв. Проте дані окремих інвентарів досить показові. У частині села Підвисокого, Липовецького повіту, що складалася лише з 28 дворів,

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 1098, арк. 3—5.

¹⁵ КОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 11, арк. 36.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 457, спр. 58, арк. 15.

¹⁷ КОДА, ф. 11, оп. 1, спр. 1, ф. 2, спр. 38030.

¹⁸ «Журнал министерства государственных имуществ», 1847, XXIII, стор. 17.

¹⁹ КОДА, ф. 2, оп. 1, додаткова, спр. 7715.

²⁰ «Статистическое описание Киевской губернии», ч. III, Спб., 1852, стор. 299—300.

²¹ Державна публічна бібліотека УРСР, рукописний відділ, ф. VI, № 837—872.

було в 1837 р. 13 наймитів, що постійно служили в заможних селян, і четверо — у шляхтича, попа, економа та в іншому селі²². В с. Грижинцях, Вішницького повіту, на 56 дворів було 11 наймитів, що постійно працювали в багатих селян²³. В с. Емилівці, Балтського повіту, у 1840 р. на 123 двори було 32 батраки²⁴. В с. Хижній, Уманського повіту, було 43 наймити²⁵, в с. Шельпахівці, того ж повіту, — 36²⁶ і т. д.

По 29 інвентарях ми налічили 415 батраків. Чоловіки становили 60,3% цієї кількості, жінки — 39,7%; наймитів віком до 20 років було 64,9%, понад 20 років — 35,1%, в тому числі, від 30 до 55 років — 13%, сімейні становили 9,8%, безсімейні — 90,2%; походили з парових тяглих дворів — 5%, з поєдинкових тяглих — 5%, з піших — 70%, з городників — 14 та з бобилів — 6%. Отже, в першій половині XIX ст. була вже досить значною верства літніх та сімейних, тобто «вічних» батраків, тих, про яких Т. Г. Шевченко писав: «У наймах, сестри, й помрете».

Автор цих рядків ставив собі завдання тільки проілюструвати невичерпне значення творчості Т. Г. Шевченка на кількох прикладах. Настав час для створення історичного коментаря до творчості геніального поета і художника.

Цілком очевидно, що так глибоко проникнути в суть суспільної дійсності і з такою силою зобразити її Шевченко зміг через те, що в його особі поєдналися геніальний поет і великий революціонер, і він ставив собі за мету пізнати дійсність для того, щоб змінити її на користь трудящому людові.

Як революціонер, Т. Г. Шевченко усвідомлював, що «безмежна відданість революції і звернення з революційною проповіддю до народу не гине навіть тоді, коли цілі десятиріччя відділяють посів від жнив»²⁷. Він писав:

...Орю
Свій переліг — убогу ниву!
Та сію слово. Добрі жнива
Колись-то будуть...²⁸

Добрі жнива, що випали на долю сучасних поколінь — перемога Великої Жовтневої революції, побудова соціалізму і розгорнуте будівництво комунізму в нашій країні, початок нової, справді світлої ери в історії людства — є наслідком боротьби й діяльності трудящих мас, боротьби і діяльності партії, що нерозривно зв'язана з трудящими масами, генія Леніна та інших великих революціонерів. І чимала роль у цих добрих жнивах належить вогненному революційному слову великого українського поета-революціонера, 150-річчя з дня народження якого нині урочисто відзначає все прогресивне людство.

А. З. БАРАБОЙ

²² КОДА, ф. 280, оп. 162, спр. 444, арк. 14—16.

²³ Хмельницький обласний державний архів, ф. 241, оп. 1, спр. 172, арк. 4.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 1, спр. 617, арк. 14—24.

²⁵ КОДА, ф. 11, оп. 1, ч. 3, спр. 12, арк. 2—12.

²⁶ Там же, спр. 174, арк. 3—9.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 14.

²⁸ Т. Г. Шевченко. Повне зібрання творів в 10 томах, т. II, К., 1939, стор. 330.

До історії міст і сіл РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

УСПІШНО ЗАВЕРШИМО РОБОТУ НАД «ІСТОРІЄЮ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Після прийняття постанови ЦК КП України про підготовку на громадських засадах до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» минуло вже два роки.¹ Більшість авторів завершила написання своїх нарисів, подавши їх на розгляд районним та міським комісіям. Одночасно розгорнулася підготовка ілюстративних матеріалів.

Велику допомогу авторам у збиранні матеріалів до нарисів подали архіви і бібліотеки республіки. У фондах центральних і обласних архівів виявлено з історії окремих міст і сіл понад 200 тис. документів, до яких складені відповідні картотеки. Зведена по республіці бібліографічна картотека, що знаходиться в Республіканській історичній бібліотеці, налічує понад 100 тис. назв історичної, економічної, географічної та іншої потрібної авторам літератури.

В роботу над «Історією міст і сіл Української РСР» активно включився Інститут історії АН УРСР. Його науковці систематично вніжджають в області, зустрічаються з авторами, подають їм кваліфіковані наукові консультації і методичні поради. Науковці-історики прорецензували чимало текстів, дали письмові зауваження авторам. Значну допомогу авторам подають «Український історичний журнал» та «Науково-інформаційний бюлетень» Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, систематично друкуючи матеріали методичного характеру, бібліографію найважливішої літератури, окремі нариси з історії міст і сіл, висвітлюючи кращий досвід роботи.

Добре організована науково-методична, археологічна та бібліографічна робота дала можливість більшості авторів написати змістові нариси з історії міст і сіл, показати становище трудящих мас у період феодалізму і капіталізму, класову і національно-визвольну боротьбу, активних учасників боротьби за перемогу Жовтневої революції, виникнення і діяльність партійних і комсомольських організацій, профспілок, органів Радянської влади на місцях, масовий трудовий героїзм робітників і селян, які під керівництвом Комуністичної партії домоглися в короткий історичний строк величезних успіхів у будівництві соціалізму і комунізму.

Попередня робота над «Історією міст і сіл Української РСР» показала, що в 26 томах вмістити нариси з історії всіх міст і сіл республіки практично неможливо. Тому ЦК КП України постановою від 5 лютого 1964 р. схвалив часткову зміну структури кожного тома, за якою в «Історії міст і сіл Української РСР» будуть вміщені нариси приблизно про 2200—2500 населених пунктів республіки (з загальної кількості 34572), в тому числі про всі 363 міста республіканського, обласного і районного підпорядкування і вибірково — до 1900—2200 нарисів), про найвизначніші селища міського типу, робітничі селища і села, які мають особливо багату історію і найбільш яскраві досягнення в господарському і культурному будівництві. Про решту населених пунктів будуть подані стислі відомості-довідки.

За уточненою структурою обсяг усього видання залишається без змін і становитиме до 2800—3000 авторських аркушів, а обсяг кожного тома разом з ілюстраціями — до 100 авторських аркушів. Зменшення кількості нарисів дозволяє збільшити їх розмір. Вони матимуть такий обсяг: вступ (історико-економічний нарис про область) — до 3 авторських аркушів, про обласний центр — до 3 аркушів, про міста обласного підпорядкування — до 2 аркушів. Особливо зростає розмір нарисів про сільські населені пункти. Нариси про найвизначніші селища міського типу, робітничі селища і села матимуть до 1 аркуша (але не менше 0,7) замість 0,15 за попередньою структурою. Значне місце відводиться довідкам про решту населених пунктів. Ілюстративний матеріал становитиме до 10% тексту нарисів.

¹ Докладно про принципи питання написання «Історії міст і сіл Радянської України», «Український історичний журнал», 1963, № 2.

Для кожного тома визначено єдиний порядок розташування матеріалів.

Том відкриватиметься коротеньким — на 2—3 стор. машинопису вступним словом, після чого йтиме історико-економічний нарис про область, нарис про обласний центр та нариси про міста обласного підпорядкування, що не є райцентрами. Далі в алфавітному порядку вміщуються нариси і довідки про населені пункти по районах даної області. Першим іде нарис про районний центр, в якому 2—3 стор. машинопису відводиться на узагальнюючу характеристику сучасного району, його економіки, культури. За нарисом про райцентр в алфавітному порядку подаються нариси про всі міста районного підпорядкування. Далі, знов-таки в алфавітному порядку, йтимуть нариси про найвизначніші сільські населені пункти, а за ними — довідки про решту населених пунктів району. В кінці тома вміщуються покажчики географічних назв та іменний, основна бібліографія і список авторів.

Найбільш відповідальною і складною частиною кожного тома є нариси про міста і найвизначніші села. Тому обласні редколегії при підготовці томів повинні особливу увагу звернути на подання кваліфікованої допомоги перш за все авторам цих нарисів, щоб забезпечити їх підготовку на високому науково-теоретичному рівні, щоб кожний нарис повно і глибоко висвітлював сучасну, радянську історію міста чи села, а також його історичне минуле. Обласні редколегії спільно з районними комісіями повинні уважно підійти до встановлення переліку селищ міського типу, робітничих селищ і сіл, які за своїм історичним минулим і досягненнями в галузі господарського і культурного будівництва за роки Радянської влади є найбільш визначними в області. При цьому слід враховувати наявність документальних джерел і літератури з необхідними відомостями і даними для підготовки змістовних, насичених конкретним фактичним матеріалом історичних нарисів. Перелік найвизначніших селищ міського типу, робітничих селищ і сіл, про які будуть вміщені окремі нариси, слід широко обговорити й затвердити на обласних редколегіях з участю істориків, економістів та інших фахівців. Одночасно з цим слід уточнити, а якщо потрібно — посилити склад авторських колективів.

Після затвердження переліку найвизначніших сільських населених пунктів і авторів нарисів потрібно дати можливість авторам додатково попрацювати в архівах і бібліотеках для опрацювання всіх виявлених документів і літератури. Одночасно слід передбачити проведення в архівах і бібліотеках додаткової роботи по виявленню потрібних архівних джерел і літератури, в першу чергу зосередивши увагу на матеріалі по містах і найвизначніших сільських населених пунктах, про які будуть вміщені окремі нариси. Особливу увагу слід звернути на періодичну, зокрема газети радянського періоду, які досі, як це показує досвід роботи, використовувалися авторами недостатньо. Чим більше буде в розпорядженні авторів матеріалів, тим змістовніше і цікавіше напишуть вони тексти.

При обласних редколегіях необхідно створити, а там, де вони створені, посилити групи наукових консультантів з числа викладачів суспільних наук вузів, наукових працівників архівів, музеїв та ін., закріпивши кожного консультанта за певним автором чи групою авторів нарисів. Обласні редколегії повинні також організувати підготовку довідок про решту населених пунктів області. Цю роботу, мабуть, доцільно зосередити в районах під керівництвом районних комісій. Після використання ці нариси в одному примірнику надсилаються обласним редколегіям, які їх передадуть обласним державним архівам на зберігання. Крім того, матеріали, зібрані авторами, слід використати при створенні і для поповнення музеїв і музейних кімнат на підприємствах, у колгоспах і радгоспах.

Довідки складаються не на всі без винятку населені пункти, про які не будуть вміщені окремі нариси. В межах кожного району вони даються на населені пункти, що є центрами сільських Рад. В довідках про населені пункти — центри сільрад — дається перелік сіл, що входять до складу даної сільради.

У довідці має бути стислий виклад місця розташування, чисельності і складу населення, економіки, культури. Крім загальних відомостей, згадати про окремі визначні події і факти, зв'язані з тим чи іншим населеним пунктом, як наприклад, цікаві археологічні знахідки, цікаві обставини виникнення населеного пункту, битви з іноземними загарбниками, народні повстання, політичну роботу більшовиків серед селян, важливі події періоду боротьби за владу Рад, соціалістичного і комуністичного будівництва, Великої Вітчизняної війни, народження і діяльність у населеному пункті визначних громадсько-політичних, державних і військових діячів, Героїв Соціалістичної Праці, Героїв Радянського Союзу, відомих діячів науки, літератури і мистецтва. В разі потреби в довідках наводяться окремі відомості про інші села, що входять до складу цих сільрад.

Видання «Історії міст і сіл Української РСР» буде багато ілюстрованим. Тому підготовка ілюстративного матеріалу вимагає від кожної обласної редколегії, районних і міських комісій та авторів найсерйознішої уваги. Щоб вибрати 250—300, а для окремих томів і більшу кількість ілюстрацій (документальних фото, гравюр, малюнків, окремих текстів тощо) необхідно підготувати їх принаймні вдвоє більше, бо частина з них з точки зору змісту чи технічної недоскопалості обов'язково відпаде під

час остаточної підготовки рукописів до друку у видавництві. Ілюстрації до томів умовно можна розділити на дві частини — сучасні й історичні. До історичних слід віднести всі ті сюжети, які не можна наново зфотографувати. Їх виявляти мусять також і певні обласні організації, як наприклад, історичні і краєзнавчі музеї, які мають досвід подібної роботи. Підготовку сучасних ілюстрацій доцільно провести централізовано. Обласним редколегіям спільно з районними і міськими комісіями потрібно якомога швидше визначити об'єкти для фотографування, затвердити їх перелік і доручити зробити фото кореспондентам чи спеціально підібраним людям, які можуть виконати це кваліфіковано. Сучасні фото мають бути різноманітними як за сюжетом, так і за виконанням. Наприклад, в томі вирішено вмістити фото про ряд шкіл області. Щоб уникнути одноманітності, слід в кожному випадку вибрати найбільш важливе, характерне, яскраве в житті школи. В одному випадку це може бути урок заслуженого вчителя, другому — лабораторні заняття, третьому — виробниче навчання, четвертому — робота гуртка, п'ятому — піонерський збір, шостому — туристський похід та ін.

Фото слід готувати в двох примірниках розміром 13×18 см, на глянцевому папері. До кожного фото потрібна коротка але чітка підтекстовка. Ілюстративний матеріал подається окремо від рукопису тома як додаток до нього. Всі ілюстрації повинні бути пронумеровані, а в тексті тома олівцем зазначене місце, де саме обласна редколегія вважає доцільним вмістити ту чи іншу ілюстрацію. Необхідно негайно визначити відповідальних за підготовку ілюстративного матеріалу.

При підготовці рукописів районні, а також міські комісії та редколегії повинні велику увагу звернути на оформлення рукописів. В кожному нарисі на всі факти, цифри обов'язково потрібні посилання на використані джерела і літературу. Так, у посиланнях на книжки потрібно вказувати автора, точну назву книги, місце і рік видання, сторінку; при посиланні на журнали — точну назву журналу, рік видання, номер і сторінку, при посиланні на газету — точну назву газети (а для обласних і районних газет, багатотиражок вказувати місце видання), рік видання, дату і номер. Посилаючись на архівні джерела, автори повинні давати назву архіву, фонду (при першій згадці повну). Наприклад, Харківський обласний державний архів, фонд Харківської губернской комісії незаможних селян (ф. Р-195), опис..., спр..., арк... При повторних посиланнях назву архіву і фонду можна давати скорочено: ХОДА, ф. Р-195, оп. ..., спр. ... арк. ... Прізвища осіб, про яких розповідається в нарисах, повинні подаватися при першій згадці з значенням імені й по-батькові.

Успішне вирішення завдань, що стоять перед обласними редколегіями на завершальному етапі підготовки «Історії міст і сіл Української РСР» великою мірою залежить від того, як буде організована робота в цей час в областях. Ось чому Головна редколегія надає надзвичайно великого значення правильній організації роботи над підготовкою томів в областях. Щоб забезпечити злагоджену, цілеспрямовану роботу всіх ланок — від авторів до обласної редколегії включно, — необхідно розробити детальний графік підготовки томів і план організаційно-методичних заходів, спрямованих на забезпечення виконання завдань, пов'язаних з заключною частиною роботи над томами. Чіткий і детальний графік дозволить обласним редколегіям бачити ті конкретні завдання, що стоять перед ними в той чи інший момент, а також систематично контролювати хід роботи.

В графіку необхідно передбачити такі послідовні етапи роботи над нарисами і підготовкою тома в цілому: перший етап — завершення написання нарисів про міста і найвизначніші сільські населені пункти, підготовка довідок про решту селищ міського типу, робітничих селищ і сіл області, підготовка ілюстративного матеріалу; другий етап — апробація нарисів групою рецензентів обласної редколегії, їх остаточне допрацювання, літературне редагування; третій етап — укладання тома, визначення місць ілюстрацій, складання географічного та іменного покажчиків, списку авторів, затвердження тома до друку і подання його Головній редколегії.

Складаючи графік, обласні редколегії повинні в межах кожного етапу підготовки визначати конкретні строки завершення роботи над кожним нарисом, кожною групою довідок, ілюстрацій, осіб відповідальних за ту чи іншу роботу.

Створення силами громадськості «Історії міст і сіл Української РСР» має велике наукове і політичне значення. Ця багатотомна праця має бути яскравою, насиченою багатим фактичним матеріалом, розповіддю про те, як український народ спільно з іншими народами нашої країни під керівництвом Комуністичної партії за короткий історичний строк своєю героїчною самовідданою працею побудував соціалізм і вийшов на широкий шлях будівництва комуністичного суспільства.

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ЗАОЧНІЙ СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

Історичні рішення XXII з'їзду партії і Програма КПРС вимагають, щоб наша школа ефективно навчала і виховувала свідомих будівників комунізму. Саме життя вимагає перегляду застарілих форм і методів шкільної роботи. Все це стосується і заочної середньої освіти. На відміну від денних і вечірніх шкіл методичні прийоми навчання і викладання взагалі та історії, зокрема, в заочних середніх школах мають свої особливості. Вчителів-консультанту з історії в цій школі доводиться стикатися з специфічними труднощами: програма така сама, як і в масовій загально-освітній, а годин на вивчення історії відводиться значно менше, обмежений час виділяється на консультації. Тому вчителів доводиться будувати свою роботу так, щоб при найменшій затраті часу добиватись повного засвоєння учнями предмета.

Доброю справою є введення органами Міністерства освіти УРСР залікової системи оцінки знань учнів-заочників і забезпечення заочників річними навчальними робочими планами. Все це допомагає учням самостійно опрацювати основні розділи, теми, виконувати контрольні роботи. Однак прикро, що питання про вивчення історії в заочних школах досі ще не розроблені у навчальних посібниках. В учбових планах вказуються лише вузлові теми, а навіть найважливіші питання кожної теми не наводяться. А такі питання допомогли б заочникам проводити самоперевірку засвоєння змісту матеріалу. Майже відсутня методична література для вчителів заочних шкіл, а необхідність в ній невинно зростає з розширенням системи цього виду навчання. Звичайно, вчитель-консультант історії та суспільствознавства не повинен чекати всього в готовому виді, а самостійно, творчо шукати нових шляхів для подолання труднощів. Насамперед, у заочній школі доводиться стикатись з неоднорідністю складу учнів за віком, підготовленістю в тому чи іншому класі, за розвинутістю навичок до самостійної праці над навчальним матеріалом тощо.

Заочники — це люди, які в силу поважних причин не змогли вчасно одержати середньої освіти. Свідомо розуміючи Програму КПРС, рішення XXII з'їзду партії, вони прийшли в школу, щоб наполегливою працею ліквідувати пробіли в своїй освіті. Важливим завданням вчителя-консультанта є всебічна допомога їм на групових та індивідуальних консультаціях. Дуже багато залежить від майстерності учителя, його вміння доступно і переконливо викладати матеріал.

Ознайомившись з програмою, річним навчальним планом заочника, враховуючи контингент учнів, вчитель-консультант продумує основні методичні прийоми викладу матеріалу. Найпоширеніший в масовій школі комбінований урок стає непридатним для заочної школи. Наш досвід викладання в Києво-Святошинській заочній школі свідчить, що найефективнішою є групова консультація-урок в формі лекції з застосуванням методів розповіді та бесіди. Можна практикувати також і семінарські заняття. Заздалегідь слід продумати питання про високий ідейний, виховний рівень навчального матеріалу, про його органічний зв'язок з життям. Необхідно також вирішити, які найбільш актуальні і складні відомості з розділів, тем викласти на заняттях, а які більш юсильні дані залишити для самостійного опрацювання заочником. Перед вчителем-консультантом постає важливе завдання — навчити заочників самостійно працювати над програмним матеріалом з історії. Під час уроку-консультації учні записують назву плану теми лекції, параграф підручника, а також додаткову літературу, яку необхідно самостійно прочитати в процесі підготовки до заліків. Заочникам слід рекомендувати для самостійного вивчення праці основоположників марксизму-ленінізму, документи Комуністичної партії, Радянського уряду.

Можна рекомендувати, щоб заочники самостійно складали план з тем і розділів, як це роблять в школах робітничої молоді. Але значно успішніше заочники працюють у готовому плану і вказаній літературі. Вони самостійно складають конспекти, в яких відображають основні питання тем. Ці записи допомагають у підготовці до заліків, під час прийому яких вчитель-консультант, звичайно, цікавиться тим, як учень веде конспекти, як працює над підручником, додатковою літературою.

Ми не прихильники трафаретного опитування домашнього завдання. Часом самі

учні перед початком лекції 5—7 хвилин ставлять вчителю запитання, з'ясовуючи не зрозумілий під час самостійного опрацювання матеріал. В питаннях, якими заочник не оволодів на урочно-групових консультаціях, він одержує додатково індивідуальні консультації.

В заочних школах письмове опитування не виправдовується. Надійною формою письмової перевірки знань і вмінє є контрольні письмові роботи з історії для прикріплених заочників та тих, які протягом тривалого часу бувають у від'їздах. Контрольна робота рецензується, ставиться оцінка, яка враховується під час усного заліку.

Значно полегшує розуміння учнями історичного процесу використання краєзнавчого матеріалу. Для нашої заочної середньої школи, як і інших шкіл столиці Української РСР, відкриваються широкі можливості для цього, оскільки ні одна важлива історична подія не обминула Києва. Але використання місцевого матеріалу звичайно буває особливо ефективним лише тоді, коли вчитель-консультант, приймаючи заліки, поряд з основними питаннями ставить додаткові, з краєзнавства.

Маючи великий життєвий досвід, заочники вміло проявляли його під час заліків та екзаменів. Так, учень, учасник Великої Вітчизняної війни О. Васильєв, висвітлюючи її початок, згадував про свою участь в боях за вітчизну, зокрема в героїчній обороні Києва. Отже, він розповідав не тільки про те, що вивчив по книзі, а й про те, як особисто боровся з ворогом.

Крім уже вказаних методичних прийомів, велике ідейно-виховне значення має цілеспрямована позаурочна консультаційна і позакласна робота. У вільний від роботи час влаштовувались екскурсії до Київського історичного музею, музеїв В. І. Леніна і Т. Г. Шевченка, російського мистецтва. Дуже важливо організувати групові чи індивідуальні консультації з актуальних тем («Наша Батьківщина в далекому минулому», «Декабристський рух і селянські повстання», «Буржуазно-демократичні революції в Росії», «Велика Жовтнева соціалістична революція», «Будівництво соціалізму в нашій країні», «Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр.», «Будівництво комунізму в СРСР» та ін. Рекомендуємо заочникам у вільний від роботи час, у вихідний день самостійно дивитись кінофільми, спектаклі на історичні теми, відповідні телепередачі, слухати радіо, відвідувати лекції, музеї тощо. Така всебічна активізація самостійної роботи учня над вивченням шкільної програми з історії значно полегшує глибоке і міцне засвоєння матеріалу, а особливо при заліковій системі, яка введена в заочній школі. Сама залікова система підтягує заочників, які знають, що опитування буде по всьому вивченому матеріалу. Приймаючи заліки, учитель-консультант цікавиться, які історичні чи документальні фільми, експонати в музеях та на виставках бачив учень з даної теми, як його підприємство чи колгосп виконує річний план, які завдання поставлено в семирічному плані перед районом, колгоспом, фабрикою чи заводом тощо. Все це допомагає з'ясувати, як заочники фактичний матеріал розуміють у взаємозв'язку з життям.

Учні-заочники нашої школи успішно здають випускні екзаменати за курс середньої освіти. Так, у 1961/62 навчальному році в 10 випускному класі з історії «5» одержало п'ять учнів, «4» — 19, «3» — 2, в 1962/63 навчальному році відповідно — 26, 27 і 7. Слід відзначити, що заочники виявили кращі і глибші знання, ніж учні загальноосвітньої школи, що проходили перед однією екзаменаційною комісією.

Якість знань з історії випускників нашої школи підтвердилась і при їх вступ до київських вузів (університету, політехнічного інституту та інституту народного господарства), до яких в 1962 р. вступило 8, а в наступному — 17 заочників, що одержали оцінки «5» та «4».

Викладаючи історію в заочних школах, учитель-консультант зустрічається з певними труднощами, переборювати які значною мірою сприяє шукання нових, більш ефективних творчих і методичних прийомів. Зростаюча ідейна озброєність та майстерність учителя — гарантія дальших успіхів у справі формування людини нового світогляду і комуністичної моралі.

О. У. ВЕРХОВНИЙ

ТОПОНІМІЧНІ ЗАНЯТТЯ УЧНІВ

Великий інтерес серед учнів Прикарпаття викликає вивчення походження назв населених пунктів та окремих місцевостей. Ця робота дає в руки вчителів цінний літ навалний матеріал, а учнів привчає до дослідницьких історико-краєзнавчих занять. Основним джерелом для з'ясування походження назв населених пунктів є численні архівні матеріали, розповіді старожилів. Вивчені й узагальнені юними істориками Івано-Франківської області матеріали свідчать, що населені пункти називали за іменами людей, за їх заняттями. Були також назви іншого походження та такі, що виходили з природничо-географічного розташування. Після встановлення Радянської влади на Прикарпатті виникли нові назви населених пунктів, зміст яких співзвучний нашій соціалістичній епіці.

Від власних імен походять такі найменування як місто Івано-Франківськ, села Микуличин, Добринів і багато інших. Назва села Микуличин, наприклад, згадка про боярина Микулу, який свого часу охороняв кордон Галицького князівства з півдня. Добринів — свідчення того, що в цьому селі замок належав Добрині. Подібні назви проливають світло на виникнення населених пунктів у період феодалізму.

Збереглося цікаве народне оповідання про заснування селища Отині. Троє братів, тікаючи з розорених княжими міжусобицями і набігами кочівників придніпровських земель, зайшли у Прикарпаття. Між Дністром і Карпатами старший брат Отин облюбував собі місце і сказав: «Я тут залишаюсь». Середній брат запитав: «Залишаєшся тільки ти, Отин?» А молодший додав: «І я». Звідси пішло Отиня. Село Настацін завдячує своєю назвою дружині одного із галицьких князів, передмістя Коломиї, Дятківці, — Детку, який правив Галицькою державою після князя Юрія II.

Досить поширені на Прикарпатті назви населених пунктів, пов'язані із заняттям жителів, видом їх служби та побутово-виробничими ознаками. Назви сіл Ріпне і Ріпнянка Калуського району походять від слова «ропа» — нафта; села Саджава і Саджавка Богородчанського району — місця, де мочать коноплі. Про трудові заняття жителів говорять і такі назви, як «Пасічна», «Рибне». Перші поселенці цих сіл займалися добуванням нафти, висівом конопель, бджільництвом, рибальством. Від видів служби селян-кріпаків у помістях князів, поміщиків та монастирів походять назви Конюшки, Псари, Скоморохи та багато інших.

Тяжке історичне минуле західноукраїнських земель особливо в період Галицького князівства та татаро-монгольського лихоліття залишили сліди у вигляді багатьох назв населених пунктів. Дослідження і пояснення цього було нелегкою, але цікавою справою. Юним історикам Прикарпаття під керівництвом учителів-істориків та за допомогою обласного краєзнавчого музею вдалося вирішити це завдання. Перша літописна згадка про одно із найстаріших міст нашої області Коломию відноситься до 1240 р. Місто було значним центром торгівлі сіллю, яку добували в Ділятині. За сіллю в Коломию приїжджали з Київської Русі, навіть з Валахії. Валаські торговці в районі сучасного Заболотова долали трясовину, заболочуючи свої вози. У районі Коломиї, проїжджаючи по піщаному мілководдю, мили «кола» (колеса). Звідси нібито пішла назва міста. Існує й інша думка про походження назви міста Коломиї. Наші стародавні предки часто називали річку словом «мня» (від «миття»). Тому й поселення, яке виникло біля річки, стало називатися Коломиєю.

За легендою найстаріше місто Прикарпаття Галич було засноване ще за часів перших київських князів, один з яких, здійснюючи похід на захід, побував і на місці сучасного Галича. Тут він вирішив заснувати фортецю. Під'їжджаючи до обраного місця, князь зустрів велику зграю птахів — «галич», які при його наближенні з голосним криком піднялися в повітря. Місцевість була названа Галичем.

Цікавим є походження назв населених пунктів, зв'язаних із героїчною боротьбою народних мас нашого краю проти татаро-монгольського поневолення. В районі нинішнього Обертина розгромлене татарське військо змушене було повернутися назад. Звідси пішла і назва. Село Белелуя символізує, за переказами, розгром княжими дружинниками війська татарського хана Луя («били Луя» — Биллуя — Белелуя).

Багато назв поселень Прикарпаття мають старослов'янські корені. Так, село Хотимир Городенківського району походить від старослов'янських слів «хотинь» (хотіння, бажання) і «мир», село Тумир Галицького району — від слів «ту» (тут) і «мир», село Тустань Галицького району — від «ту» і «стань» (зупинись).

Дещо важче було учням-краєзнавцям шукати пояснення назв іншомовного походження, в основному татарського і румунського. Від татарських слів пішли назви міста Калуса («каліш — табір»), села Явче (пастка). Розповідають, що біля цього села вшастували засідку татарам.

Багато назв населених пунктів зв'язані з природними особливостями Прикарпаття: розташуванням щодо ріки (Розтоки, Устеріки, Міжріччя), щодо сусідніх горбів (Магура, Підпогар), оточуючою рослинністю (Тисів, Липовиця, Грабів, Дубівка, Ясень, Сливки, Яблунів). Село Перехресне знаходиться на перехресті гірських хребтів, Кути — в куті між Карпатами і річкою Черемош. Ямна названа так через своє розташування на дні замкнутої улоговини, виробленої рікою Прут з м'яких порід.

Великі соціалістичні перетворення, які сталися за роки Радянської влади в Івано-Франківській області, відобразились і в нових назвах (с. Жовтень). Увічнено пам'ять видатних діячів української культури, письменників (Шевченкове, Черемошна).

Зібраний, вивчений і узагальнений учнями матеріал про походження назв населених пунктів поклав початок важливій роботі історико-краєзнавчих гуртків. Особливо активізувалася ця справа в зв'язку з підготовкою до відзначення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і розгортанням у республіці роботи по створенню на громадських засадах багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР».

А. В. ІВАНЧЕНКО

НАШ КАЛЕНДАР

КОМІТЕТИ БІДНОТИ УКРАЇНИ

Комуністична партія завжди приділяла особливу увагу об'єднанню сільської бідноти. В. І. Ленін говорив, що створення організації селянської бідноти «являє собою всю основу нашої продовольчої політики і разом з тим є гігантської ваги переломним пунктом в усьому ході розвитку і ладі нашої революції. Цим кроком ми перейшли ту грань, якою відділяється буржуазна революція від соціалістичної, бо сама перемога робітничого класу в містах і самий перехід всіх фабрик в руки пролетарської держави, все це неспроможне було б закріпити і створити основи соціалістичного порядку, коли б на селі ми не створили собі також не загальноселянської, а дійсно пролетарської опори»¹. Організація сільської бідноти вважалась, як вказував Ленін, найважливішим питанням усєї нашої революції.

У Російській Федерації комітети сільської бідноти — комбіді — були створені на основі декрету ВЦВК від 11 червня 1918 р. Організація їх проходила в період загострення класової боротьби на селі і мала величезне значення для дальшого розгортання та поглиблення пролетарської революції, для завоювання робітничим класом трудящого селянства на бік Радянської влади.

Комітети бідноти, як опорні пункти диктатури пролетаріату на селі, за короткий період свого існування (у листопаді 1918 р. вони злилися з Радами) провели велику роботу. За їх активною допомогою органи Радянської влади зламали опір куркульства, провели експропріацію їх майна та реманенту, вилучили залишки хліба, запроваджували соціалістичні форми ведення сільського господарства, вели культурно-виховну роботу на селі, формували поповнення для Червоної Армії і т. п. Комбіді були ліквідовані, коли процес розгортання соціалістичної революції на селі у Радянській Росії, особливо на її окраїнах ще не завершився. В. І. Ленін, як свідчив у своїй промові на липневому (1925 р.) Пленумі ЦК КП(б)У Г. І. Петровський, відзначав, що «ми занадто рано ліквідували комбіді»².

Досвід організації та діяльності комбідів у Радянській Росії швидко був підхоплений і широко розповсюджувався на території України, особливо в прикордонних районах з Російською Федерацією. Подекуди вони виникали стихійно і брали активну участь в збройній боротьбі з німецькими окупантами та гетьманськими військами³.

Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України при відновленні Радянської влади, враховуючи багатий досвід діяльності комбідів в РРФСР, видав 30 листопада 1918 р. декрет і положення «Про організацію влади на місцях», де вказувалось: «На місцях негайно організуються невеликі рухливі воєнно-революційні комітети, а в селах комітети бідноти. Вся влада знаходиться в їх руках»⁴. Організація комітетів бідноти покладалась на членів КП(б)У. До їх складу могла входити вся селянська біднота. Комбіді створювали відділи: військовий по боротьбі з контрреволюцією і продовольчий. Решта відділів організовувалась по мірі можливості і необхідності⁵.

17 січня була опублікована постанова «Про утворення волосних і сільських комітетів бідноти (тимчасове положення)», в якій ширше конкретизувалися права і обов'язки сільських і волосних комбідів у господарській і адміністративній роботі. Право на їх організацію надавалось повітовим ревкомам. У постанові підкреслювалося, що «там, де немає революційних комітетів, вся повнота влади у волостях і селах тимчасово належить комітетам бідноти аж до організації Рад із бідноти і середнього селян-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 356.

² Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 168, арк. 93.

³ Б. Ринкевич. КНС—бойові організації наймитської бідноти, Харків, 1930, стор. 5.

⁴ «Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины», 1919, № 1, стор. 7.

⁵ Там же, стор. 8.

ства»⁶. Обов'язком волосних і сільських комбідів було: розподіл хліба, предметів першої необхідності та сільськогосподарських знарядь, подання допомоги місцевим продорганам по вилученню хлібних лишків у куркулів, запровадження у життя всіх постанов Тимчасового Робітничо-Селянського уряду і контроль за виконанням декретів та розпоряджень Радянської влади.

До складу комбідів могла обиратися лише сільська біднота. Про залучення до них середняків нічого не говорилося і цим недооцінювалися вказівки ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна. У тимчасовому положенні хоч і викладався зміст другого параграфу ленінського декрету про комбіди від 11 червня 1918 р., але в ньому була опущена примітка, що ті селяни, які користуються найманою працею в інтересах піднесення свого господарства, що не перевищує за своїми розмірами споживчої норми, можуть бути членами комітетів бідноти. Більше того, у розділі другому говорилося протилежне: «Обирати і бути обраними у волості і сільські комітети бідноти можуть без будь-яких обмежень як місцеві, так і навколишні жителі сіл, за винятком куркулів і багатіїв... і тих, що користуються батрацькою і найманою працею»⁷. Таке формулювання вело до того, що частина середнього селянства прирівнювалась до куркулів, відштовхувалась від комбідів.

Ці місця положення піддавалися різкій критиці і з боку окремих комуністів і офіційних органів. Так, Бюлетень Полтавського Військкредитного закликав боротися проти випадків, коли за куркуля приймають селянина, який має коня і трудове господарство, коли середняка прирівнюють до куркуля⁸.

ЦК КП(б) України, надаючи великого значення організації сільської бідноти і виходячи з рішень VIII з'їзду РКП(б) і III з'їзду КП(б)У про залучення середняка до активного соціалістичного будівництва, вів непримиренну боротьбу з перекуркульними ленінської політики щодо середнього селянства. Квітневий (1919 р.) Пленум ЦК КП(б)У особливо увагу звернув на роботу комітетів бідноти і залучення до їх складу середняків. У резолюції Пленуму «Куркульська контрреволюція і завдання партії» говорилося, що «основним завданням партії на селі є тепер згуртування пролетарів і напівпролетарів села через комбіди з залученням до них середнього селянства там, де це залучення не перешкоджає, не затушовує і не ускладнює боротьби з куркульською контрреволюцією, при цьому постійно звертати особливу увагу на організацію батрацьких елементів села...»⁹.

Пленум закликав партійні організації нещадно боротися з куркульською контрреволюцією, особливо зважаючи на відносно слабе ще політичне розшарування села на Україні.

На основі рішення Пленуму розгорнулася боротьба за ленінське вирішення питання про роль середняка в соціалістичному будівництві на Україні, зокрема залучення його до участі у роботі комбідів. Так, при обговоренні доповіді Наркома продовольства УРСР О. Г. Шліхтера на засіданні ВУЦВК окремі члени Центрального Виконавчого Комітету справедливо вказували, що тимчасове положення про комбіди нечітко розподіляє селян на категорії і що його взагалі слід дорацювати та внести відповідні зміни. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет у відозві до всіх селян УРСР, опублікованій 8 травня 1919 р., поряд із закликом боротися за зміцнення Радянської влади вказував, що «всі селяни-середняки повинні негайно зорганізуватися, об'єднатися і злитися, утворити свої організації, утворити комітети бідноти, не пускаючи до комітетів ні під яким виглядом багатіїв, куркулів (глітаїв) і боротися із куркулями не в роздробленому вигляді, а зорганізованою й суцільною масою»¹⁰.

Все це зобов'язувало законодавчі органи внести відповідні зміни і доповнення до існуючих законоположень, що стосувались організації і діяльності комбідів. Проте навіть і в «Положенні про сільські комітети бідноти» (14 травня 1919 р.), ще збереглися неправильні положення січневих декретів щодо участі середняка в комбідах. Лише «Інструкція НКВС УРСР сільським комітетом бідноти», що була затверджена ВУЦВК 25 травня 1919 р., надавала більш широке право середняку вступати до комітетів бідноти. Це було наслідком боротьби КП(б)У за ленінську лінію у будівництві комбідів і сприяло згуртуванню бідняцько-середняцьких мас навколо робітничого класу і його авангарду — Комуністичної партії для боротьби з куркульським бандитизмом, білогвардійськими військами та іноземними імперіалістами.

Утворення комітетів бідноти проходило по всій Україні під керівництвом місцевих партійних організацій. Щоб прискорити цю важливу роботу, на села відряджались відповідальні партійні та радянські працівники з великих міст і промислових центрів.

⁶ «Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украинны», 1919, № 3, стор. 29.

⁷ Там же.

⁸ «Бюллетень Военно-Революционного комитета», № 4, 26 січня 1919, стор. 4.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, од. зб. 369, арк. 88.

¹⁰ «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918—серпень 1919). Збірник документів і матеріалів», К., 1962, стор. 121.

Значну допомогу в організації комбідів подавали продовольчі загопи, що прибули на Україну з Російської Федерації, Ради і ревкоми, центральні і місцеві органи Народних комісаріатів внутрішніх справ і продовольства УРСР.

Масова організація комбідів відбувалася 45 років тому — у квітні-травні 1919 р. Внаслідок цього у більшості повітів і волостей, майже в кожному селі на сторожі інтересів трудового селянства стояли комітети бідноти. Особливо активно проходило їх створення у Харківській, Чернігівській, Київській губерніях. Комбіди виникли в жорстокій класовій боротьбі з куркульством, яке активно підтримували різні буржуазні та дрібнобуржуазні націоналістичні партії.

Народний Комісаріат внутрішніх справ УРСР, виходячи з настанов партії та уряду, на початку червня 1919 р. спеціальним розпорядженням зобов'язав усі губернські й повітові виконкоми вжити заходів до негайної організації комбідів, яким надавались права сільських Рад, і утриматись від організації останніх аж до загальнодержавного розпорядження. Сільвиконкоми зобов'язані були передати справи комбідам¹¹. Тимчасовий розпуск сільських Рад і організація замість них комбідів були викликані тяжкими умовами боротьби з наступаючими ворожими військами, коли необхідна була мобілізація всіх сил країни. Комітети бідноти в цих умовах розглядались як єдині (тимчасові) органи влади на селі, які мобілізували трудове селянство на захист завоювань соціалістичної революції. Діяльність комітетів бідноти була надзвичайно різносторонньою. Вони здійснювали функції органів державної влади по придушенню опору повалених класів у країні, обороні її від нападу ззовні, господарсько-організаційній та культурно-виховній роботі і т. п. Комбіди згуртовували навколо себе бідняцько-середняцькі маси селянства, створюючи цим соціальну базу, на яку можна було спиратися при запровадженні заходів Радянської влади, подавали велику допомогу продорганам у збиранні продовольчої розкладки, здійснювали контроль за розподілом продуктів харчування та ін.

У зв'язку з наступом денікської армії діяльність комбідів була припинена, мало представників активної бідноти влилося у ряди Червоної Армії, яка з боями покидала територію УРСР, а ті комбідівці, що залишалися на окупованій території, під керівництвом підпільних партійних організацій розгортали партизанську боротьбу в тилу ворога.

Після визволення України від білогвардійських військ генерала Денікіна перед КП(б)У та Радянським Урядом з усією гостротою знову постало питання про дальше розгортання соціалістичної революції на селі, зміцнення диктатури пролетаріату. Складність економічного і політичного становища на Україні вимагала «створення бойових класових організацій, які об'єднували б усі пролетарські і напівпролетарські елементи на селі»¹². Відповідно до постанови IV конференції КП(б)У 9 травня 1920 р. ВУЦВК видав «Закон про комітети незаможних селян». Це рішення знайшло гаряче схвалення В. І. Леніна. В дальшому він приділяв велику увагу комнезамам (КНС), скеровував їх роботу, приймав делегатів від незаможного селянства¹³.

Комітети незаможних селян, як масові організації сільської бідноти і надійна опора партії на селі, були вірними охоронцями революційних традицій комбідів, поглиблюючи і розвиваючи окремі сторони їх діяльності. Якщо комітети бідноти виконували тимчасово функції органів влади на селі, то комнезами були громадськими організаціями трудящих мас селянства, хоч і виконували протягом тривалого часу шілий ряд важливих обов'язків державного значення.

Досвід організації селянських мас має міжнародне значення. Він широко використовується у країнах соціалістичної співдружності, де діяльність селянських організацій багато в чому нагадує роботу комбідів, комнезамів та інших громадських організацій радянського села.

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК

ТРИПІЛЬСЬКИЙ ПОХІД В ЧЕРВНІ — ЛИПНІ 1919 р.

Влітку 1964 р. минає 45 років одного з героїчних епізодів боротьби трудящих Києва, військових підрозділів, Дніпровської флотилії та комсомольців міста проти бандитів на Київщині під атаманством Зеленого (Данила Терпила).

Бойовий похід в район Трипілья в кінці червня — на початку липня 1919 р., ввійшов в історію під назвою «Трипільської трагедії» і знайшов відображення в історич-

¹¹ «Вестник НКВД», 1919, № 28, стор. 15.

¹² «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій», К., 1958, стор. 51.

¹³ Г. И. Петровский. Из воспоминаний, журн. «Советская Украина», 1957, № 6, стор. 34—35.

ній, художній та мемуарній літературі¹, проте це питання потребує ще ґрунтовнішого розгляду.

У 1919 р. трудящі України під керівництвом Комуністичної партії вели напружену боротьбу проти білогвардійської денікінської контрреволюції і націоналістичних куркульських банд. Особливо загрозливе становище склалося в той час у Київській губернії. На початок квітня 1919 р. банди Зеленого (близько 2000 чоловік) концентрували свої сили в районі Трипілля, Обухова, Ржищева. Переважна більшість бандитів разом із штабом перебувала в Трипільлі. На їх озброєнні було 2 гармати, 40 кулеметів та інша зброя². Наприкінці квітня банди захопили 15 з 21 волостей Київського повіту³.

Ще раною весною в Києві розпочалося активне формування військових частин для відправки на фронт і охорони міста від банд. Червона Армія поповнювалася здебільшого добровольцями з промислових підприємств міста. Протягом березня—червня 1919 р. до лав Червоної Армії вступило 129 добровольців — молодих робітників тільки з Арсеналу⁴. Згідно з наказом командуючого фронтом В. О. Антонова-Овсієнка від 30 березня 1919 р. керівництво операціями проти банд Зеленого покладалось на Київського Губернського військового комісара Павлова, в розпорядження якого були передані всі військові підрозділи, які підпорядковувались губвійськомату⁵.

Одним з таких підрозділів був 2-й Київський караульний полк, формування якого почалося в першій половині березня 1919 р., а на 26 березня він уже налічував 482 бійця⁶. З 9 квітня до кінця червня полком командував М. Булавін⁷, комісаром (у квітні) був Мартинювич⁸.

В ряді праць, присвячених висвітленню Трипільського походу, як командир полку фігурує Солянов, і він звинувачується в зраді. Насправді ж Солянов був керівником Київського повітового військомату і одноразово робітники промислових підприємств Києва¹². Так, добровольцями пішли в Червону Армію і стали бійцями 2-го Київського караульного полку молоді робітники Арсеналу І. Коломійченко, Ф. Кругліков, М. Пищенко, О. Синельников, Ф. Топеха, О. Філіпчук, П. Філіпчук, Ф. Холуєв, Я. Успенський, М. Шафранський — загалом близько 30 чоловік¹³.

В склад полку протягом квітня—червня не був постійним. Найбільш підготовлені бійці йшли на фронт. Так, уже на початку квітня було відряджено на фронт 3 роти¹¹, а на їх місце приходило нове поповнення — переважно робітники промислових підприємств Києва¹². Так, добровольцями пішли в Червону Армію і стали бійцями 2-го Київського караульного полку молоді робітники Арсеналу І. Коломійченко, Ф. Кругліков, М. Пищенко, О. Синельников, Ф. Топеха, О. Філіпчук, П. Філіпчук, Ф. Холуєв, Я. Успенський, М. Шафранський — загалом близько 30 чоловік¹³.

В середині травня в полку налічувалось 994 бійця¹⁴. Але, на жаль, виховна робота серед червоноармійців була недостатньою: газети надходили дуже рідко, між командирами і підлеглими не було тісного зв'язку¹⁵. В полку не вистачало обмундирування, продовольства, зброї, бракувало засобів зв'язку і пересування¹⁶.

На початку червня стало приділятися більше уваги полку — його було переведено на бойовий стан¹⁷. 23 червня губвійськомом наказав терміново доукомплектувати 1-й і 2-й караульні полки до 1000 чоловік у кожному, поповнити підрозділи командирами, забезпечити зброєю, обмундируванням, обозом, продовольством та ін.¹⁸. 2-й ка-

¹ М. Дубасов. Трипольская трагедия. М., 1938; його ж. На кручах трипільських. К., 1959; И. Невский. Трипольская трагедия, М., 1928; «Трипольская трагедия. Сборник, посвященный памяти юношей-коммунаров, погибших под Трипольем в июне 1919 г.», М., 1923; И. Ремезовский, М. Сухоруков. Герои Триполья, К., 1948; В. Фастовський. Трипільська трагедія. (Спогади учасника), Харків, 1926; Леонід Первомайський. Трипільська трагедія (в книзі «Поезії», 1924—1934), К., 1957; Борис Корнилов. Триполье (в книзі «Стихотворения и поэмы»), Л., 1957; та ін.

² В. А. Антонов-Овсеєнко. Записки о гражданской войне, т. 3, М.—Л., 1932, стор. 340.

³ Центральний Державний архів Радянської Армії (далі ЦДАРА), ф. 26 019, оп. 4, спр. 1.

⁴ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 582, оп. 6, спр. 54, арк. 161—238, 321; оп. 8; спр. 453, оп. 9, спр. 97, арк. 70, 77, 81.

⁵ ЦДАРА, ф. 26 019, оп. 4, спр. 154, наказ № 104.

⁶ Там же, спр. 94.

⁷ Там же, спр. 154, наказ № 162.

⁸ Там же, спр. 61, арк. 196.

⁹ Там же, оп. 2, спр. 60, наказ від 3 червня 1919 р.

¹⁰ ЦДАРА, ф. 26 019, оп. 2, спр. 60.

¹¹ Там же, оп. 4, спр. 154, наказ № 228.

¹² Там же, спр. 36, арк. 131.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 582, оп. 9, спр. 97, арк. 70, 77, 81.

¹⁴ ЦДАРА, ф. 26 019, оп. 4, спр. 5, арк. 15.

¹⁵ Там же, оп. 3, спр. 11, арк. 4.

¹⁶ Там же, оп. 4, спр. 5, арк. 15.

¹⁷ Там же, спр. 154, наказ № 257.

¹⁸ ЦДАРА, ф. 26 019, оп. 4, спр. 4, наказ № 030.

раульний полк готувався до виконання важливого бойового завдання. 25 і 26 червня його інспектував губвійськом Павлов і відзначив у наказі, що полк приведений у бойову готовність. Комісар та всім командирам і червоноармійцям була винесена подяка¹⁹. На 26 червня полк складався з 2 батальйонів, 6 команд, 49 чоловік командного складу, 1195 чоловік строювого складу, 33 чоловік медичного складу, 127 чоловік господарчо-нестройового складу, — всього з 1404 чоловік; на його озброєнні були 1121 гвинтівка і 42 кулемети²⁰.

Поряд з формуванням військових частин у Києві під керівництвом партійних організацій проводилась велика організаційна й агітаційна робота на підприємствах міста з метою широкого залучення робітників до активної боротьби проти Денікіна і бандитизму. 18 червня перед трудящими з доповіддю про міжнародне становище виступив Голова ВУЦВК Г. І. Петровський. В ухваленій зборами резолюції відзначалося, що робітничий клас завжди готовий стати на захист революції²¹. З великим революційним піднесенням пройшов мітинг на Київському заводі Арсенал, де з полум'яною промовою виступив Д. З. Мануїльський. Робітники Арсеналу і інших підприємств Печерського району запевнили Радянський уряд України, що віддадуть усі сили боротьби з контрреволюцією²².

У Шулявському районі вже на 22 червня кілька сотень робітників виявило бажання вступити до Червоної Армії. Вранці 23 червня трудящі Шулявки зібрались на багатотисячний мітинг. З палкими промовами на мітингу виступили представники Радянського Уряду України, партійних організацій, польський революціонер-інтернаціоналіст Ф. Я. Кон. Вишикувавшись у колони, добровольці з піснями рушили до Губернського Комітету КП України, де їх вітали партійні керівники. Потім колони пішли до Арсеналу. З могутнім революційним піднесенням зустрілися представники двох робітничих районів міста. Знову — багатотисячний мітинг, на якому робітники Шулявки і Печерська присягалися не випускати зброю з рук доти, поки не буде зломлено ворога²³. Тільки з 25 травня до 11 червня 1919 р. на мобілізаційні пункти Києва з'явилось 4969 чоловік²⁴.

В газеті «Коммунист» від 25 червня 1919 р. повідомлялось про те, що районний партійний комітет продовжує запис добровольців до Шулявського робітничого батальйону, який найближчими днями відбуде на фронт. Це дає підставу говорити, що на 25 червня 1-й робітничий Шулявський загін був ще в Києві.

Про участь цього загону у поході проти Зеленого в Трипілья йдеться в ряді досліджень і спогадів учасників. Один із керівників загону І. Мах (в кінці травня був секретарем Шулявського партійного комітету КП України²⁵) лише, що проти Зеленого виступили: загін добровольців Шулявського району (майже 400 чоловік), 2-й Київський караульний полк, загін румунів, інтернаціональна батарея з взводом піхоти та загін київських комсомольців (майже 100 чоловік). За даними І. Маха, в усіх загонах налічувалось близько 1500 чоловік, на озброєнні яких було 30 кулеметів і 4 гармати²⁶.

З доповіді завідуючого політичною інспекцією Вищої Військової інспекції від 7 липня 1919 р. видно, що загін добровольців Шулявського району до походу проти Зеленого було прикомандировано до 1-го Резервного Комуністичного полку при Київському губпарткомі і відправлено проти банди Зеленого без належної підготовки, що «привело до сумного результату»²⁷.

15 червня 1919 р. Київська міська комсомольська конференція мобілізувала близько 100 комсомольців, які спершу навчалися в 1-ому Резервному Комуністичному полку, а потім були влиті до 2-го караульного полку і разом з ним виступили проти Зеленого в район Трипілья.

Зважаючи на те, що 26 червня 2-й караульний полк знаходився в Києві в повному складі, є підстави вважати, що він виступив не 25-го червня (як зазначається в багатьох працях), а 26-го ввечері, або навіть пізніше, і не в повному складі. В одному з архівних документів говориться, що 3 липня 1919 р. 2-й караульний полк був на Деміївці (командир полку Захар'євич)²⁸. В документі від 10 липня знаходимо такі дані: в 2-ому караульному полку, який розміщувався там же, за списком — 1534 чоловік, 850 з яких на фронті (командир полку Мартинович)²⁹. У зведенні від 18 липня також вказується, що частина 2-го караульного полку перебувала на фронті³⁰. З цього

¹⁹ Там же, оп. 2, спр. 60, накази від 25 і 27 червня 1919 р.

²⁰ Там же, оп. 4, спр. 122, арк. 422.

²¹ Газ. «Коммунист», 25 червня, 1919 р.

²² Газ. «Коммунист», 19 червня 1919 р.

²³ Газ. «Коммунист», 25 червня 1919 р.

²⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 185, арк. 16.

²⁵ Там же, ф. 13, оп. 1, од. зб. 3, арк. 26.

²⁶ «Трипольская трагедия», М., 1923, стор. 47.

²⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 163, арк. 80.

²⁸ ЦДАРА, ф. 26019, оп. 4, спр. 61, арк. 206, 207.

²⁹ Там же, спр. 122, арк. 459.

³⁰ ЦДАРА, ф. 26019, оп. 4, спр. 61, арк. 239.

також впливає і те, що в тій частині полку, яка залишалася в Києві, вже не було Булаїна. Є підстави вважати, що він разом з полком виступив у Трипіллія.

В той же час, коли в місті велася активна робота по формуванню військових частин і добровільних загонів для відсічі ворогові, Зелений активізував свою діяльність, захопивши Обухівську, Черняхівську і Германівську волості та Трипілля³¹. Бандити загрожували Києву.

Саме тоді і був направлений у район Трипілля 2-й Київський Караульний полк, до складу якого входив і комсомольський загін. З ним з'єдналися й інші військові підрозділи. Можливо, що в дорозі на Трипілля до них приєдналися і добровольці Шулявського району, які виступили з Києва 27 червня³². Ці підрозділи вели успішні наступальні бої, виявляючи героїзм і самовідданість. Вони визволили від бандитів ряд населених пунктів і просуvalись до Трипілля, штабу бандитського отамана. В оперативному зведенні Київського губвійськкомату від 1—2 липня зазначалося, що на Обухово-Трипільсько-Кагарлицькій ділянці наші частини, визволивши Обухів, продовжували наступ і в результаті запеклого бою ввійшли в Трипілля³³.

Далі події розгорталися так. Після вигнання бандитів з села учасники походу розташувались на відпочинок. Скориставшись безтурботністю командирів, зеленівці напали на відпочиваючих, оточили їх, притиснувши до Дніпра. Бійці чинили героїчний опір, неодноразово атакували ворога, але червоні частини не об'єднувало єдине командування, в бойових діях не було злагожденості і взаємодопомоги, чимало учасників походу потрапили в полон і там загинули. Похід закінчився поразкою. В опублікованих роботах головною причиною поразки вважається зрада командира 2-го караульного полку, вказується і на те, що загін був нечисленним.

Насправді ж, головною причиною поразки треба вважати недостатню підготовку, яку провів губвійськкомат, а саме: не було вивчено становище у таборі ворога, більшість учасників походу не пройшла відповідної бойової підготовки, невистачало продовольства, не було твердої військової дисципліни, єдиного командування, зброї, був відсутній зв'язок з Києвом. Мало певне негативне значення і зрада командира 2-го караульного полку, про що збереглися документальні дані³⁴.

Твердження про те, що врятувалось тільки шестеро учасників походу (Аронський, Гервич, Гудзенко, Дубасов, Качетов і Фастовський) не відповідає дійсності. Врятувались бійці 2-го Київського караульного полку Ф. К. Топеха, Ф. М. Круглик, І. Ф. Коломійченко, О. Г. Філіпчук, М. С. Пищенко, М. С. Білявцев³⁵, член Шулявського загону І. Мах з своїми товаришами та ін. Багатьох учасників походу підібрали бойові кораблі Дніпровської військової флотилії, які також билися з бандитами в районі Трипілля.

Можливо, якась частина 2-го караульного полку повернулася у Київ. Підставою припустити це є зведення про політичний стан військових частин за 12—18 липня 1919 р., де говориться: «2-й караульний полк, розбитий під Трипіллям, розташовано для поповнення на Деміївському цукровому заводі. Боездатність незадовільна. Командний склад не на висоті»³⁶. Ставилось питання про утворення комісії для з'ясування причин поразки полку під Трипіллям³⁷.

В опублікованій літературі мають місце суперечливі твердження і про долю деяких учасників бою. Наприклад, в деяких працях³⁸ говориться, ніби київська комсомолка Т. Орликова під час бою була оточена бандитами і загинула від власної гранати. Це суперечить розповіді П. М. Дехтяренка, який пише, що після боїв під Трипіллям комсомолки Л. Аронова, О. Бірк, В. Палей і Т. Орликова були ще живі і знаходилися в той час у бандитському полоні³⁹.

Є потреба встановити точну дату бою в Трипіллі. Вважається, що він відбувся 28 червня. В оперативному ж зведенні Київського губвійськкомату від 5 липня говориться, що частини Червоної Армії визволили Трипілля 3 липня вранці. Але бандити, мобілізувавши в селах округи геть усіх, увечері того ж дня прорвали оборону з заходу Трипілля і знов захопили його⁴⁰.

Активну участь у боротьбі з бандою Зеленого під Трипіллям брала Дніпровська військова флотилія під командуванням А. В. Полупанова, особовий склад якої формувався, в основному, з молодих робітників-добровольців підприємств Києва та інших

³¹ ПА ІІП ЦК КР України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 200, арк. 6.

³² Газ. «Коммунист», 6 липня 1919 р.

³³ ПА ІІП ЦК КР України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 200, арк. 17.

³⁴ Там же, арк. 31.

³⁵ Газ. «Молодь України», 29 листопада 1960 р.

³⁶ ПА ІІП ЦК КР України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 193, арк. 24.

³⁷ ЦДАРА, ф. 26 019, оп. 3, спр. 11, арк. 17.

³⁸ Див. М. Дубасов. На кручах Трипільських, К., 1959, стор. 61.

³⁹ «Трипольская трагедия», М., 1923, стор. 36.

⁴⁰ ПА ІІП ЦК КР України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 200, арк. 18-зв.

міст. Тільки з Арсеналу у флотилії були Никифір Дармостук, Єлисей Луковатий, Сергій Хмільов, Михайло Хом'як, Гнат Дяченко та багато ін.⁴¹

В кінці червня, коли почалися бої проти Зеленого, флотилія одержала наказ підтримувати сухопутні війська. В боях брали участь бойові пароплави «Кур'єр», «Гоголь», «Шарлотта» та ін. Але їх бойові дії мало були узгоджені з діями сухопутних військ, через що висаджений пароплавами десант у кількості 400 чоловік, був майже повністю знищений зеленівцями⁴², хоч гарматні і кулеметні обстріли з пароплавів завдавали чималої шкоди бандитам.

Після поразки червоних частин під Трипільям Уряд Радянської України вжив рішучих заходів до організації розгрому бандитів. Особливо уповноваженим Ради Оборони при штабі Трипільського району було призначено М. О. Скрипника⁴³. Загін, який діяв під командуванням Яковлева в Таращанському повіті, протягом двох тижнів було реорганізовано у зведену дивізію Трипільського напрямку. Київська партійна організація знову мобілізувала значну кількість комуністів і направила їх у дивізію. Командиром дивізії було призначено Яковлева⁴⁴. Після запеклих боїв банди Зеленого змушені були відступати. Особливо жорстокий бій розгорівся 20 липня біля с. Злодіївки, де смерть хоробрих загинуло 30 курсантів⁴⁵. На 22 липня червоні частини звільнили від банди Трипілья, Долину⁴⁶ та інші населені пункти.

25 липня 1919 р. в оперативному зведенні штабу групи військ Київського бойового району вказувалося, що район Трипілья очищено від банд Зеленого⁴⁷. На 27 липня було очищено від бандитів і Канівський повіт⁴⁸. В кінці липня банду Зеленого майже розгромили, але сам отаман з загоном до 500 чоловік утік на південь⁴⁹. У вирішальних боях з бандитами разом з червоноармійцями героїчно билися і моряки Дніпровської військової флотилії.

Перемога над ворогом далась нелегко. В героїчній боротьбі з бандитами загинули сотні червоноармійців та моряків. В боях під Трипільям полягли капітан пароплава «Наdejда» М. І. Іщенко, його син Сергій, капітан пароплава «Гоголь» Фефекорн і рульовий Голуб, моряки Барсуков, Огородніков, Пашенко, командир роти 2-го караульного полку Бойченко, боець Шулявського добровільного загону Олексій Рудий, комсомольці Бурменко, Клименко, Нікітін, Ратманський та багато ін.

За рішенням Уряду Радянської України на місці боїв у Трипільї встановлено пам'ятник загиблим. «Але трипільські події 1919 р. повинні нам дати не тільки образи загинутих і не тільки приклади героїзму, але й урок боротьби. Бо в «Трипільї» як в дзеркалі відбивається вся історія революційної боротьби українських робітників і селян»⁵⁰, — писав М. О. Скрипник.

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА

ВКЛАД О. О. ШАХМАТОВА У ВІТЧИЗНЯНУ НАУКУ

(ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

О. О. Шахматов справедливо вважають одним з найвизначніших філологів слов'янства кінця XIX — перших двох десятиріч XX ст. Народився він 17(5) червня 1864 р. в м. Нарві (тепер Естонської РСР), вчився у Москві в гімназії. 1887 р. закінчив історико-філологічний факультет Московського університету. Він старанно вивчав класичну філологію і слов'янські мови, багато працював над текстами пам'яток давньоруської писемності. Ще 1881 р. Шахматов познайомився з найвизначнішим славістом свого часу І. В. Ягичем, з яким потім весь час підтримує наукові зв'язки. Будучи гімназистом VI класу, опублікував у журналі Ягича «Archiv für slavische philologie» (1881, т. V) статтю про відхилення від оригіналу у виданні важливої пам'ятки давньоруської писемності «Житія Феодосія Печерського».

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 582, оп. 6, спр. 54, арк. 161—238, 321; оп. 8, спр. 453.

⁴² «Моряки в боротьбі за владу Советов на Україні (1917—1920 гг.)», Сборник документов, К., 1963, стор. 287.

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, спр. 10, арк. 106 (далі ЦПАІМЛ при ЦК КПРС).

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ ЦДАРА, ф. 197, оп. 1, спр. 15, арк. 18.

⁴⁶ Газ. «Коммунист», 24 липня 1919 р.

⁴⁷ «Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.)», Сборник документов и материалов», К., 1962 р., стор. 268.

⁴⁸ Газ. «Известия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов», 27 липня 1919 р.

⁴⁹ Газ. «Коммунист», 30 липня 1919 р.

⁵⁰ «Трипольская трагедия», М., 1923, стор. 5.

В наступні роки О. О. Шахматов продовжував друкуватись на сторінках цього журналу. 1882 р. він виступив неофіційним опонентом на захист магістерської дисертації О. І. Соболевського «Исследования в области русской грамматики». Будучи студентом університету, Шахматов надрукував своє відоме «Исследование о языке Новгородских грамот XIII и XIV вв.», яке внесло значний вклад у розвиток російської лінгвістики.

У 1890/91 навчальному році Шахматов як приват-доцент викладав у Московському університеті курс історії російської мови, а в 1893 р. представив на захист магістерську дисертацію «Исследования в области русской фонетики», за яку йому було присвоєно вчений ступінь доктора наук.

З 1894 р. Шахматов починає працювати в Російській Академії наук. У 1897 р. його обирають екстраординарним, а в 1899 р. — ординарним академіком. З 1907 р. Шахматов — голова Відділу російської мови і словесності Академії наук. Багато уваги він приділяє також роботі над літописами в Археографічній комісії, членом якої він обраний ще в 1899 р. З 1908 р. Шахматов сполучав діяльність в Академії з обов'язками професора російської мови Петербурзького університету.

Помер О. О. Шахматов 16 серпня 1920 р. у розквіті творчих сил. За своє життя він опублікував понад 150 наукових праць. Багато його досліджень залишилося в рукописах, частина яких видана після смерті автора.

За своєю спеціальністю видатний вчений був насамперед мовознавцем, але водночас і вченим-істориком. Особливістю Шахматова як науковця є глибоке й безпосереднє знання джерел — пам'яток давньої писемності і живих говорів. У 1884 р., вивчаючи фонетику новгородських грамот XIII—XIV ст., він звертається до живих говорів, вважаючи їх за надійне джерело історії мови. Вчений їздив на північ, в колишню Олоонецьку губернію, збирати діалектний матеріал. Водночас він виявляв великі скарги північного фольклору та проводив етнографічні дослідження. В Академії наук Шахматов організував широке вивчення говорів російської мови, опрацюванню історії якої він віддав найбільше своїх сил. Але поряд з цим його постійно цікавила важлива і складна проблема походження східнослов'янських мов, а також східнослов'янських народностей — російської, української і білоруської. Розв'язанню цієї проблеми Шахматов присвятив спеціальні праці «Очерки древнейшего периода русского языка» (1915), «Введение в историю русского языка» (1916), «Древнейшие судьбы русского племени» (1919) та багато статей.

Шахматов створив праці великої теоретичної цінності у галузі історичної фонетики російської мови. В своїй докторській дисертації та «Очерке истории звуков русского языка» він майстерно розкрив найскладніші звукові процеси не тільки російської і давньоруської мов, а й української та білоруської. Його праця «Учение о формах» і тепер не може не привертати до себе уваги мовознавців. Про високу наукову цінність цієї книги свідчить перевидання її в наш час під заголовком «Историческая морфология русского языка» (М., 1957). Великим теоретичним надбанням в науці є його «Очерк современного русского литературного языка» та капітальний «Синтаксис русского языка». Методологічні настанови синтаксичної концепції автора неприйнятні для радянського мовознавства, але його конкретний аналіз мови у нерозривному зв'язку з мисленням відкриває нові перспективи не тільки у вивченні російської мови, а й у дослідженні загальнолінгвістичних проблем. Багато теоретичних положень, що містять ці праці, й досі не втратили свого наукового значення.

З ім'ям Шахматова зв'язаний новий етап у вивченні давньоруського літописання. Понад 20 своїх праць присвятив він цій проблемі. Шахматов виконав величезну й надзвичайно трудомістку роботу безпосередньо над рукописами літописів. Після окремих розвідок про Радзивілівський та Ростовський літописи він у 1908 р. публікує капітальне дослідження «Разыскания о древних русских летописных сводах», а в 1916 р. перший том відомої праці про «Повесть временных лет», що є підсумком багаторічного вивчення цієї славетної пам'ятки давньоруської писемності. В основному завершена робота й над другим томом, який побачив світ вже після смерті автора.

Активну участь брав Шахматов у підготовці до публікації давньоруських літописів. За його редакцією вийшов т. II «Полного собрания русских летописей» (2-е видання, 1908 р.) і т. XVII (відредагований спільно з С. Л. Пташицьким, 1907 р.).

Шахматов першим почав досліджувати проблему походження літопису, питання про його списки, редакції, їх взаємозв'язки, час написання, питання про відтворення тексту оригіналу. Він зміг показати, як насправді і за яких умов відбувалося складання літописів у давньоруських монастирях та при князівських дворах, довести, що літописцем, як вважалося доти, був не відгороджений кам'яними мурами від життя монах, який спокійно і безсторонньо спостерігав історичні події, а той, хто сам брав активну участь у тогочасній політичній боротьбі, хто відчував на собі її вплив, а також вплив і тих, під чиєю владою він тоді перебував. Дослідження Шахматова дали історикам змогу по-новому оцінювати факти і події, про які повідомляв давньоруський літопис.

Про великий інтерес ученого до питань початкового періоду історії східного слов'янства свідчить не тільки його гігантська робота над вивченням давньоруських лі-

тописів, а й спеціальні історичні розвідки, присвячені цим питанням, такі як «Сказание о призвании варягов» (1904), «Корсунская легенда о крещении Владимира» (1906), «Южные поселения вятичей» (1907) та ін.

Багато уваги Шахматов присвятив дослідженню української мови, до розвитку якої завжди ставився з великою прихильністю. Він брав активну участь у складанні на початку 1905 р. відомої доповідної записки Російської Академії наук про скасування обмежень українського друкованого слова. Йому належить «Короткий нарис історії малоруської мови», що був спершу опублікований у збірнику «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (т. II, 1916) і двічі в радянський час — у 1922 і 1924 рр. (у книзі О. Шахматов і А. Кримський «Нариси з історії української мови»). У цьому нарисі Шахматов вніс багато уточнень щодо з'ясування історії фонетичних і морфологічних явищ української мови та накреслив їх хронологію.

Аналізуючи конкретні фонетичні зміни давньоруської мови, він науково обгрунтував теоретичну неспроможність антиісторичної гіпотези Погодіна — Соболевського про походження української мови й українського народу, за якою українці в басейні Дніпра з'явилися аж після татарської навали, переселившись сюди з Галичини та Волині.

Проблемі походження української мови присвячена також стаття Шахматова «До питання про початок української мови» (Журн. «Україна», № 1, 1914), написана як рецензія на книгу з граматики української мови С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера. Оперуючи великим матеріалом, він довів антинауковість концепції авторів, які твердили про відрубність української мови від інших східнослов'янських.

Шахматов написав докладну рецензію на словник української мови за редакцією Б. Д. Грінченка і на українську граматику А. Ю. Кримського. В некролозі «Пам'яті К. Михальчука» (1914) він високо оцінив працю померлого вченого «Наречія, поднаречія и говори Южной России в связи с наречиями Галичины» і виявив велику обізнаність в українській діалектології.

Багатогранною була наукова діяльність О. О. Шахматова. І завжди в усіх галузях науки, до яких звертався вчений, він висував нові, оригінальні ідеї, що будили думку дослідника, спрямовували її на розв'язання актуальних теоретичних проблем.

М. А. ЖОВТОВРЮХ

ДО 600-РІЧЧЯ КРАКІВСЬКОГО ЯГЕЛЛОНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

В травні 1964 р. минає 600 років з часу заснування Краківського (Ягеллонського) університету. У зв'язку з цією знаменною датою в розвитку культури народної Польщі та інших сусідніх країн читачам Радянської України цікаво буде довідатись про громадське життя українських студентів у цьому найстарішому вищому навчальному закладі.

В другій половині XIX ст. в Ягеллонському університеті спостерігалось повільне, але неухильне зростання числа студентів-українців. Цей університет користувався великою популярністю серед українців, яких у цьому закладі налічувалось в 1866/67 навчальному році 7 чоловік, в 1876/77 — 15, в 1886/87 — 45, у 1890/91 — 65, 1896/97 — 31.

Як свідчать наведені дані, число українських студентів протягом тривалого часу було невеликим. Тому вони не могли створити власної студентської організації, входили до інших, насамперед до найпоширенішої в університеті — «Читальні». У травні 1885 р. на зборах студентів філософського факультету висувалась пропозиція, щоб двоє українців були включені до списку кандидатів у члени правління згаданої організації. А роком пізніше в зв'язку з вшануванням пам'яті Тараса Шевченка було вирішено влаштувати урочистий вечір для «широких кіл молоді» на честь цього «найвідомішого» українського поета¹. Вечір відбувся у травні 1886 р.

Однак українські студенти прагнули створити власну організацію, проти чого виступало керівництво «Читальні», бажаючи щоб за нею залишалася монополія представляти всю студентську молодь. Внаслідок цього в 1887 р. українці вийшли з «Читальні».

22 жовтня 1887 р. на загальних зборах за участю 36 студентів-українців обговорювалось питання про утворення окремого студентського товариства в Кракові. На зборах був присутній декан медичного факультету проф. Н. Цибульський. Присутні одностайно зійшлися на тому, що необхідно утворити товариство студентів-українців в Ягеллонському університеті. Комісія в складі Ортинського, Колесси і Яремкевича (всі медики) мала протягом тижня підготувати проект статуту. На цих зборах об-

¹ Архів Ягеллонського університету (далі — Архів ЯУ), С II 784, Засідання Відділу 7 квітня 1886 р.

говорувались такі назви майбутнього товариства: «Руська хата», «Рідна хата», «Стріха», «Запоріжжя». Але спинились на «Академічній Громаді»².

30 жовтня наступні збори ухвалили статут товариства. Тоді ж представники правління «Читальні» Яворський (голова) і Гупка висловилися проти створення окремого товариства, порадивши, щоб українці утворили лише гурток всередині самої «Читальні». Висловлюючись в цьому питанні, Ортинський, Колесса і Навроцький заявляли, що попередні дружні стосунки колег українців з «Читальнею» в основному не зміняться, навпаки, русини, маючи самостійне товариство, будуть надалі розвивати ці зв'язки. Водночас вони наголошували на необхідності існування окремої української організації в Ягеллонському університеті³.

У статуті «Академічної Громади» визначалися цілі товариства — «бути центром наукового і громадського життя студентів-русинів, а також дбати про моральну і матеріальну підтримку своїх членів»⁴. Щоб забезпечити здійснення цих завдань, організація мала влаштувати читальню і бібліотеку, проводити наукові читання, літературні і художні вечори, залучаючи до них своїх членів, і нарешті — допомагати хворим. Діяльність «Громади» розгорталась на кошти, одержувані від вступних членських внесків, добровільних вкладів і дарів, нарешті, з доходу від влаштовуваних вечорів і розваг.

Члени «Академічної Громади» поділялися на звичайних, надзвичайних і почесних. Звичайним міг стати кожний студент, професор, викладач університету. Окремі слухачі не української національності вшановувались званням надзвичайного члена. Почесним членом міг стати той, хто попрацював для блага товариства. Звичайні члени мали широкі права, надзвичайні були позбавлені тільки активного права виборів, права почесних членів не були визначені. В обов'язки членів входила моральна і матеріальна підтримка цілей товариства, виконання положень статуту, рішень правління, сплата вступного, а також щомісячного членського внеску (в сумі 1 золотого), який зрештою міг бути в окремих випадках або знижений, або й цілком знятий.

Найвищим керівним органом товариства були загальні збори, звичайно щорічні. В надзвичайних випадках такі збори могли бути скликані тільки на підставі відповідного рішення правління або на вимогу щонайменше $\frac{1}{3}$ загальної кількості членів товариства.

Розпуск товариства був можливий лише за ухвалою загальних зборів, в присутності принаймні $\frac{2}{3}$ членів, за згодою не менше $\frac{2}{3}$ присутніх.

Щоб легалізувати діяльність «Академічної Громади», 12 листопада 1887 р. до Сенату університету було скероване подання разом із тим, що відправлялось до намісництва у Львові. Почалася бюрократична тяганина. Ректор проф. Спісс доручив 18 листопада доповісти про цю справу на найближчому засіданні Сенату⁵. 16 грудня цей університетський орган переслав подання українських студентів до намісництва, висловившись проти дозволу діяльності такого товариства. Своє рішення Сенат аргументував тим, що в статуті був даний широкий і чітко не визначений критерій для почесних членів, які «могли б вести всередині товариства часто шкідливу агітацію». Сенат вважав, що сформульовані в статуті цілі товариства «дуже добре можуть виконуватись вже існуючими в Кракові численними студентськими товариствами». Були також інші аргументи університетських властей проти заснування «Громади».

Листом від 27 січня 1888 р. до Сенату Ягеллонського університету намісництво забороняло заснування «Академічної Громади» на тій підставі, що почесне членство суперечило постановам Міністерства внутрішніх справ, згідно з якими членами студентських товариств можуть бути лише фактичні члени університетів — студенти і викладачі⁶.

Однак українські студенти не втратили надії. 18 лютого 1888 року вони подали новий лист до намісництва через Сенат, додавши новий проект статуту, в якому не було пункту про почесне членство. Після розгляду справи на черговому засіданні Сенату ректор послав 24 квітня лист до намісництва, в якому він сповіщав, що «не може підтримати заснування цього товариства»⁷. Однак намісництво не знайшло юридичних підстав, щоб відкинути подання українських студентів, і 11 травня сповістило керівництво університету про те, що нічого не має проти нового статуту. 17 травня Сенат був змушений послати «Академічній Громаді» відповідь намісництва. Одночасно від організаторів вимагалось, щоб вони негайно проінформували Сенат про склад правління і передали йому один примірник статуту польською мовою⁸.

² Архів ЯУ, С II 794, I загальні збори студентів-русинів 22 жовтня 1887 р.

³ Там же, II загальні збори студентів-русинів 30 жовтня 1887 р.

⁴ Там же, Статут товариства студентів-русинів «Академічна Громада» (дальший виклад також побудований за цим джерелом).

⁵ Там же, Подання в Сенат від 12 листопада 1887 р.

⁶ Там же, Лист намісництва до Сенату від 27 січня 1888 р.

⁷ Там же, Подання «Академічної Громади» до Сенату від 18 лютого 1888 р.

⁸ Там же, Лист намісництва до Сенату від 11 травня 1888 р.

25 травня 1888 р. відбулися перші загальні збори «Академічної Громади». Порядок денний передбачав такі питання: вибори голови зборів, вступні членські внески, вибори правління і, нарешті, пропозиції та інтерпеляції членів. На цих зборах записалося в члени товариства 25 чоловік. Головою правління був обраний Іван Колеса, студент 4 курсу медичного факультету, а заступником — Гіларій Ортинський з того самого факультету і курсу.

Кількість членів «Громади» зросла в тому самому 1888 р. до 35 дійсних: 28 студентів медичного, 4 — юридичного, 1 — теологічного факультету, 2 доктори медицини і 2 надзвичайних⁹. Збори ухвалили активно розгорнути діяльність товариства, як цього вимагає українська громадськість. За пропозицією Ортинського збори висловились за те, щоб послати правлінню «Читальні» подяку «за гостинний прийом руснів, які гостювали в Кракові останні 4 роки»¹⁰.

Перше засідання правління «Академічної Громади» було повністю присвячене організаційним справам. Вже з початку своєї діяльності організація наштовхувалася на фінансові труднощі. Було вирішено звернутися до багатьох редакцій журналів та газет, які виходили на території Австрії, а також «Київської старини» з проханням безплатно надсилати окремі екземпляри. Цей і пізніші активні заходи, спрямовані на збільшення бібліотеки, принесли позитивні наслідки. Якщо 13 червня 1888 р. в бібліотеці товариства було лише 20 томів, то 4 листопада того ж року — вже 224 томи, а в жовтні 1889 р. — 570¹¹. Збільшення бібліотеки відбулось головним чином шляхом дарунків. Книжки, а нерідко і дрібні грошові суми переказували українці різних професій, переважно інтелігенція.

На зборах товариства 1888 р. знову виникла справа про зміну статуту, але через відсутність кворуму розгляд було відкладено і одночасно зобов'язано нове правління скликати якнайшвидше у цьому питанні загальні збори. Йшлося про включення до статуту пункту про почесне членство¹². 1 грудня того ж року, на надзвичайних загальних зборах була прийнята відповідна ухвала. Почесним членом міг стати кожний, хто послужив «для справи товариства «Академічної Громади», обраний загальними зборами, виключно після попереднього рішення правління. Подібна ухвала приймалася $\frac{2}{3}$ голосів присутніх членів товариства. Почесні члени мали право користуватися бібліотекою товариства і брати участь в засіданнях загальних зборів і правління, але тільки з дорадчим голосом¹³.

28 грудня правління «Академічної Громади» звернулося офіційно через Сенат університету до намісництва з проханням затвердити зміни, які відбулися в статуті. Після обговорення на засіданні 12 лютого 1889 року Сенат у своєму листі до намісництва, датованому лише 13 березня 1889 р.,¹⁴ як і раніше, рішуче виступив проти внесення в статут пункту про почесне членство.

Університетські власті ухвалили також призначити товариству куратора від Сенату, який добре знає українську мову. Від 13 лютого до 5 березня шукали таку людину. Зверталися до кількох професорів, але вони відмовлялися прийняти опіку над товариством, мотивуючи це або нестачею часу, або незнанням мови. В зв'язку з цим нагляд був покладений за посадою на ректора Ягеллонського університету, який не знав української мови.

Тим часом товариство успішно зростало і розвивалося. На 21 жовтня 1889 р. «Академічна Громада» налічувала вже 56 дійсних членів, 16 надзвичайних. Бібліотека збільшилась до 570 томів, не рахуючи дублікатів і розрізаних творів (на белетристику припадало 323 томи, поезія — 71, філософію — 57, природничі науки — 34, економіку — 23, історію — 39, а також на етнографію — 23). Протягом року на зазначену дату було прочитано 11 лекцій, влаштовано два вечори і один концерт. Товариство постійно отримувало 27 назв журналів (безплатно і по зниженій ціні)¹⁵.

На зборах 21 жовтня було обрано нове правління товариства. Головою став Володимир Лавровський, його заступником — Якуб Невестюк.

Всупереч статуту наступні чергові загальні збори скликали не через рік, а лише через семестр — у лютому 1890 р. Головою став Іван Навроцький, заступником — Михайло Яремкевич¹⁶. Архівні матеріали не подають детальних згадок про діяльність новообраного правління. Відомо тільки, що «Академічна Громада» влаштувала 5 травня 1890 р. у залі «Сокола» в Кракові урочистий вечір, присвячений ХХІХ роковинам

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1265, оп. 1, спр. 1, арк. 1—2.

¹⁰ Архів ЯУ, С II 794, I загальні збори «Академічної Громади» від 25 травня 1888 р.

¹¹ Газ. «Nowa Reforma», 29 жовтня 1889 р.

¹² Архів ЯУ, С II 794, II загальні збори «Академічної Громади» від 14 листопада 1888 р.

¹³ Там же, III загальні збори «Академічної Громади» від 1 грудня 1888 р.

¹⁴ Там же, Протоколи засідань Сенату 1880/81—1889/90, стор. 316.

¹⁵ Газ. «Nowa reforma», 29 жовтня 1889 р.

¹⁶ Архів ЯУ, С II 794, Правління «Академічної Громади» — Сенатові від 30 жовтня 1889 р., 14 лютого 1890 р.

смерті Тараса Шевченка. Прибуток від цього вечора був призначений для товариства «Взаємна допомога студентів Ягеллонського університету» і на бібліотеку «Громади».

9 листопада 1890 р. відбулися чергові загальні збори. Функції голови і його заступника виконували в 1890 р.—Йосип Брилиський і Теофіл Гвоздецький, 1891 р.—Якуб Невестюк, Ганчаковський, 1892 р.—Йосип Шмігер, Василь Гукевич, 1893 і 1894 рр.—Володимир Філіпович, Василь Гукевич¹⁷.

9 жовтня 1895 р. новий ректор Ягеллонського університету проф. Станіслав Смолка, виголошуючи звіт за минулий рік, під час урочистого відкриття заявив: «перестало існувати товариство руської молоді «Громада».

Товариство припинило свою діяльність через те, що кількість його членів з кінця 80-х рр. поступово зменшувалася¹⁸.

Найбільший процент українців був на медичному факультеті. В момент, коли подібний факультет виник у Львівському університеті (в 1894 р.), припинився на деякий час приплив нових українських студентів в Краківський університет.

Все громадське життя «Академічної Громади» проходило в її двокімнатному приміщенні, яке було зняте ще в перші місяці існування організації. Тут знаходилася велика бібліотека, відбувалися загальні збори і збори правління, його окремих секцій, а також містилися читальня, шаховий куток. Все це викликало не раз прояви незадоволення з боку університетських властей. Навіть на урочистому засіданні в 1890 р. тодішній ректор проф. Едвард Корчинський не міг не заявити, що всі товариства «за винятком нової «Читальні» і «Академічної Громади», які мають власні приміщення, містяться в університетських будинках» і далі: «з багатьох точок зору було б жаданим, щоб і решта студентських товариств могла якнайшвидше знайти приміщення в університетських будинках»¹⁹. Отримання «Громадою» приміщення в університеті означало б для властей навчального закладу можливість постійної і ефективного контролювання діяльності цього товариства.

Діяльність «Академічної Громади» оберталася навколо сформульованих в статуті товариства цілей. Однією з них, як ми вказували вище, було «утримування читальні та бібліотеки для своїх членів». Однак напевно не було можливості читати книжки на місці, в приміщенні товариства, оскільки не вдалося налагодити постійних чергувань.

«Громада» розвинула активну лекційну діяльність. Тематика лекцій була різноманітна, незважаючи на те, що членами «Громади» були переважно медики, лекції горкалися головним чином гуманітарних тем. Так, на лекції «Про польську і руську інтелігенцію» йшлося про місце інтелігенції в українському суспільстві. В іншій лекції розповідалося про переклади на українську мову шедеврів світової літератури, зокрема твору Гете «Герман і Доротея»²⁰. Регулярно було вшановувано пам'ять Шевченка. Часто для участі у вечорах запрошувалися інші студентські товариства, передусім, «Читальня». Коли «Братство філаретів» організувало вечір на честь Красінського, правління «Громади» висловило повагу до великого поета Польщі, однак вирішило не посилати делегатів на вечір. Так само не посилали делегатів на вшанування Міцкевича, організоване «Читальнею». Були висловлені лише «симпатії і пошана до великого поета нації»²¹.

«Академічна Громада» розгорнула також художню самодіяльність. При товаристві існував студентський хор, що переважно виконував українські пісні.

З ініціативи Колесси було розпочато збирання матеріалів для українського словника медичних термінів, що мав служити популярним посібником «для народу в галузі гігієни і взагалі медицини»²². Організовувалися спільні прогулянки та екскурсії під Краків. Під час однієї з них, організованої «Читальнею», взяли участь 9 членів «Громади». В Ойцові царська поліція заарештувала всіх 44 екскурсантів за антиурядові виступи, що виявились у співі польських пісень²³. А роком раніше члени «Громади» приєдналися до екскурсії, організованої львівським «Академічним братством», в гори під Коломиєю²⁴.

Бюджет товариства в період його повного розквіту був непоганий. Після купівлі книжок, на які йшла більшість доходів, і внесення плати за приміщення залишалися це кошти, які витрачались залежно від актуальних потреб²⁵. Після розпуску товари-

¹⁷ Архів м. Кракова і Краківського воєводства. «Товариства», 369, арк. 173.

¹⁸ «Альманах українського студентського життя в Краківі», Краків, 1931, стор. 0, 46.

¹⁹ «Sprawozdanie ustępującego rektora UJ prof. dr-a Edwarda Korczyńskiego z zynności w roku szkolnym 1889—1890, złożone podczas uroczystości otwarcia roku szkolnego 1890—1891, dnia 9 października 1890 r.», Kraków, 1889, стор. 9.

²⁰ Газ. «Nowa reforma», 29 жовтня 1889 р.

²¹ Архів ЯУ, С II 794, VI надзвичайне засідання відділу 20 жовтня 1888 р.

²² Газ. «Kurjer Lwowski», 3 січня 1889 р.

²³ Газ. «Czas», 9 червня 1889 р.

²⁴ Газ. «Kurjer Lwowski», 3 січня 1889 р.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1265, оп. 1, спр. 4, арк. 1, 3—5.

ства вся бібліотека і майно були переказані львівському «Академічному братству», куди, очевидно, потрапила і частина архіву товариства²⁶.

В «Академічній Громаді», особливо в роки її найбільшого кількісного зросту, зосереджувалося понад 90% української молоді, що навчалася в Ягеллонському університеті. Отже товариство здатне було ефективно впливати на громадське життя навчального закладу, особливо серед студентів української національності.

Архівні документи досить докладно інформують про організаційні заходи «Громади». Значно важче було досліджувати її суспільно-політичну платформу.

Українські студенти-медики походили переважно із заможних родин, однак це була молодь принаймні з ліберальними поглядами^{27–29}. Проте можна напевно твердити, що члени «Громади» відрізнялись один від одного за політичними переконаннями, внаслідок чого всередині організації виникали суперечки на суспільно-політичні теми. Ці суперечки часом переносилися і в інші організації (насамперед в «Академічну Читальню»), в роботі яких брали участь члени «Громади».

Безперечно, існували зв'язки членів «Академічної Громади» з соціалістичним рухом у Кракові. Її надзвичайний член Ігнат Дашинський виступив з доповіддю «Про еволюцію четвертого стану», яка пізніше була опублікована в першому номері другого річника «Огніска» (конфіскованого поліцією) і стала однією з підстав обвинувачення проти діячів «Читальні» і «Огніска». Вона мала, згідно з думкою суду, свідчити, що Дашинський є «палким прихильником революційного соціалізму»³⁰.

Доказом контактів «Громади» з соціалістичним рухом може бути також діяльність в цій організації Романа Яросевича, у якого поліція конфіскувала 19 українських брошур, пересланих з Женеви³¹. Також проти Володимира Білінського, члена правління «Громади», велось в 1890 р. попереднє слідство, в зв'язку з обвинуваченням його в державному злочині.

Про інтереси членів «Громади» свідчить не тільки згадана доповідь Дашинського, але й назви інших лекцій, що читалися в приміщенні товариства («Боротьба за побут і асоціація», «Про суспільну бідність», «З питань політичної економії — соціалістична і реалістична школа — їх основи і взаємні відносини»). Напевно, в останній лекції розглядалися марксистські погляди в галузі політичної економії. В бібліотеці «Громади» знаходимо праці К. Маркса («Капітал»), Ф. Енгельса («Походження сім'ї, приватної власності і держави»), А. Бебеля («Жінка і соціалізм») та ін.³²

Після розпуску «Громади» деякі її діячі активно працювали в інших товариствах. Так, наприклад, в заснованому в листопаді 1895 р., дуже близькому до соціалістичного руху «З'єднанні» діяв активний член «Громади» Філіпович³³. Свої погляди діячі «Громади» не раз висловлювали на конгресах прогресивних слов'янських студентів в Празі (1891 р.) і Відні (1892 р.). Організація була представлена найактивнішими членами Іваном Навроцьким, Йосипом Брилінським, Яковом Невестюком та Михайлом Купчинським³⁴. Перевозячи з Києва заборонені в Росії українські книжки, Я. Невестюк потрапив в руки царської поліції, був заарештований і сидів рік у в'язниці.

Погляди членів «Громади» розвивалися в прогресивному напрямі. Найяскравішим виразом цього було підписання ними разом з львівськими українськими студентами відозви, в зв'язку з оголошенням О. Романчуком так званої « нової ери » в історії України, після підписання угоди з Бадені. Українські студенти стверджували, що «програма Романчука та його прибічників допомагає пануючим класам в їх боротьбі на політичній, економічній і культурній арені проти руських селян і руського пролетаріату»³⁵. Тому не було несподіванкою через кілька років зустріти членів «Академічної Громади» в соціалістичному русі на території Галичини.

ВЛАДИСЛАВ СЕРЧИК

²⁶ «Альманах українського студентського життя в Кракові», стор. 11, 46.

^{27–29} «Альманах українського студентського життя», стор. 9; Архів ЯУ, С II 794, II загальні збори «Академічної Громади» від 14 листопада 1888 р. Там же, С II 784, Надзвичайні загальні збори «Академічної Читальні» від 2 квітня 1889 р.

³⁰ J. B u s z k o. Ruch socjalistyczny w Krakowie 1890—1914. Na tle Ruchu robotniczego w zachodniej Galicji, Kraków, 1961, стор. 69.

³¹ Там же, стор. 70.

³² ЦДІА УРСР, ф. 1265, оп. 1, спр. 3, арк. 5, 11, 26, 32.

³³ J. B u s z k o. Назв. праця, стор. 70.

³⁴ Архів ЯУ, С II 714, Дисциплінарні політичні акти 1891—1897, арк. 154.

³⁵ Журн. «Народ», 1891, № 3, стор. 20.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

*Й. Д. ЧЕРНИШ. КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ —
ОРГАНІЗАТОР СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ НА СЕЛІ
В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1939—1958),
Вид-во Львівського університету, 1963, 268 с.*

Й. Д. Черниш поставив своїм завданням на конкретному матеріалі показати трудову і політичну активність народних мас, їх боротьбу за перемогу соціалістичних виробничих відносин, багатогранну діяльність місцевих партійних організацій у розвитку колгоспного ладу в західних областях УРСР. В основному він справився з цим завданням, написавши цікаву, глибоко аргументовану монографію, широко використавши документи і матеріали Центрального партархіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України, обласних партійних архівів, а також державних і відомчих архівів, статистичні збірники, центральну та місцеву пресу.

Правильно зробив автор, що дав характеристику аграрної політики польських колонізаторів у 1919—1939 рр., показав, як приватна власність на землю обумовила існування великих поміщицько-куркульських господарств, з одного боку, і дрібних, убогих господарств селян, з іншого. Керуючись ленінськими настановами, автор правильно підходить до визначення куркульських господарств (не тільки за розміром земельного наділу, а й наявністю експлуатації чужої праці). Однак сам автор не назвав кількості куркульських господарств у досліджуваний період.

На значному фактичному матеріалі в книзі показується тяжке становище трудового селянства, боротьба трудящих мас за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною. Автор підкреслює, що цю боротьбу очолила Комуністична партія Західної України, яка висунула чітку програму про землю, виходячи з того, що розв'язати аграрне питання можна лише шляхом соціалістичної революції. Вмотивованим є висновок, що розгортання революційного руху у 1930-х рр., «створення тимчасових революційних комітетів і загонів робітничо-селянської гвардії приєли до встановлення влади трудящих на Західній Україні у вересневі дні 1939 р. Де відбулось у сприятливих умовах, що зникли після того, як Червона Армія, юдаючи руку братньої допомоги, вступила на територію Західної України, щоб

врятувати її від загарбання фашистською Німеччиною» (стор. 33).

Докладно у книзі розповідається про соціалістичні перетворення на селі в західних областях України протягом 1939—1941 рр. З ініціативи трудящих були скликані Народні збори (соціальний склад депутатів Народних зборів, наведений у монографії, свідчить про глибоко-народний і представницький характер цього законодавчого органу), які одногослоно вирішили встановити Радянську владу в Західній Україні і возз'єднати її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою. Доречно відзначити, що у виданнях, присвячених проблемі возз'єднання західних областей України в єдину Українську Радянську державу, наводяться різні відомості про кількість депутатів Народних зборів і їх соціальний склад¹. Автору слід було критично підійти до аналізу цих даних і висловити свою думку.

У книзі показані глибокі соціальні зміни, що сталися після возз'єднання. Ліквідовано безробіття, спеціалісти одержали роботу за фахом, всі діти шкільного віку дістали право на освіту, зроблено перші кроки в ліквідації неписьменності, розгорталось культурне будівництво. Всі процеси суспільно-політичного життя відбувались під керівництвом партійних організацій, які згідно з рішенням ЦК ВКП(б) почали створюватися в західних областях УРСР у жовтні—листопаді 1939 р. Автор відзначає, що соціалістичні перетворення відбувались в умовах запеклої класової боротьби.

Показуючи, що партійні організації у вересні 1939—червні 1941 р. домоглися незаперечних успіхів у зміцненні Радянської влади, розгортанні господарського і культурного будівництва на селі, політич-

¹ Див. «Нариси історії Комуністичної партії України», К., 1961, стор. 439; «Українська Радянська енциклопедія», т. 9, стор. 528; В. Ю. М а л а н ч у к. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963, стор. 269; О. Г. Ц и б к о. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934—1939 рр.), Львів, стор. 128 та ін.

ному вихованні сільського населення, автор відзначає, що соціалістичні перетворення могли б проходити значно активніше й ефективніше, коли б не вплив культу особи Сталіна, що проявився, зокрема, у політичному недовірі до переважної більшості колишніх членів КПЗУ, не поновлених у Компартії і не залучених до громадсько-політичної роботи, у порушенні ленінських положень про кооперування селянства, у догматичному підході до розв'язання деяких важливих господарсько-політичних завдань.

Докладно в монографії розповідається про діяльність партійних організацій по відбудові й розвитку сільського господарства і проведенню соціалістичних перетворень на селі у 1945—1953 рр. Автор відзначає, що партійне будівництво розгорталось водночас із визволенням західно-українських земель від німецько-фашистських загарбників. На жаль, недостатньо показане кількісне і якісне зростання партійних організацій на селі наступних років. А відомо, що швидко їх зростання особливо розгорнулось в період колективізації сільського господарства і організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Якщо, наприклад, на початку 1947 р. в селах західних областей УРСР налічувалось 504 парторганізацій, в яких було на обліку 4085 комуністів, а на початок 1949 р.—відповідно 1128 і 9037, то на 1 вересня 1952 р. партійних організацій було уже 2581, в яких об'єднувалось 20 145 комуністів². Автор показує багатогранну діяльність ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У й особисто М. С. Хрущова, який очолював тоді українську партійну організацію, по наданню допомоги партійним організаціям західних областей України в соціалістичних перетвореннях, зокрема у колективізації сільського господарства. Треба було б показати також діяльність створених з ініціативи М. С. Хрущова при ЦК КП(б)У відділу по західних областях України, а при Раді Міністрів республіки — Ради допомоги західним областям УРСР.

На значному фактичному матеріалі аналізується діяльність партійних організацій по створенню і зміцненню колективних господарств, говориться про своєрідність здійснення ленінського кооперативного плану в цих областях. Велике значення для соціалістичного перетворення села мав приклад діяльності колгоспів східних областей УРСР і всього Радянського Союзу. Це прискорювало і полегшувало колективізацію. Водночас були й великі труднощі, викликані діями озброєних банд буржуазних націоналістів, у боротьбі з

якими з ініціативи населення створювались групи по охороні громадського порядку. За даними, що їх наводить автор, уже в листопаді 1944 р. діяло 2997 таких груп, що об'єднували 27 тис. чоловік (стор. 83).

Велика увага приділена в монографії радянському будівництву, залученню трудящих до активної політичної діяльності. Уже на кінець 1945 р. на керівній радянській роботі працювало 26 606 місцевих активістів, тобто більше половини всіх керівних працівників західних областей України (стор. 74). Широко висвітлена діяльність комсомольських організацій, їх участь в боротьбі з бандами українських націоналістів.

Розповідаючи про успіхи колективізації сільського господарства, що привели до остаточної перемоги колгоспного ладу (за станом на 1 липня 1950 р. в західних, Закарпатській та Чернівецькій областях колгоспи об'єднали 91% селянських господарств, було усунується 95,6% всієї посівної площі), автор відзначає недоліки й труднощі цієї важливої справи, які великою мірою пояснювались негативним впливом культу особи Сталіна. У керівництві колгоспним будівництвом в західних областях України одним з проявів цього впливу було, зокрема, те, що для молодих, ще не зміцнених колгоспів, державні плани заготівлі хліба були завищені. Це негативно позначилося на загальному стані справ у колгоспах, зменшувало натуральну оплату праці колгоспників, підірвало ленінський принцип матеріальної зацікавленості.

В останньому розділі книги на значному фактичному матеріалі автор аналізує діяльність партійних організацій західних областей України протягом 1953—1958 рр. Ці роки стали новим знаменним періодом у житті Комуністичної партії, всього радянського народу, в боротьбі за завершення будівництва соціалізму. Радянський народ під керівництвом партії здійснив великі політичні, господарські, культурно-ідеологічні заходи, що сприяли дальшому зміцненню радянського суспільного і державного ладу, могутньому піднесенню соціалістичного виробництва, в тому числі сільського господарства, підвищенню добробуту трудящих. В монографії йдеться про те, як після 1953 р. партійні організації західних областей Української РСР під керівництвом ЦК КПРС і ЦК КП України, удосконалюючи форми й методи своєї роботи, відновлюючи ленінські норми партійного життя, переборюючи наслідки культу особи Сталіна, долали відставання сільського господарства. Велику увагу в книзі приділено питанням зміцнення вирішальних ділянок колгоспного виробництва керівними кадрами, спеціалістами сільського господарства, механізаторами, відновлення ленінського принципу матеріальної зацікавленості в колгоспному виробництві, шефської допомоги промислових підприємств колгоспам і

² «XVII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 23—27 вересня 1952 р. Матеріали з'їзду», К., 1953, стор. 53; Партійний архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 61, арк. 18.

МТС. Автор показує зміцнення первинних партійних організацій в окремих областях і районах, розстановку комуністів на вирішальних ділянках виробництва, діяльність партійних груп. Цінними в цьому розділі є яскраві розповіді про роботу кращих людей колгоспного села, про багатогранну діяльність партійних, радянських і господарських працівників.

Партійні і радянські органи стали конкретніше займатись соціалістичним змаганням, впровадженням у виробництво досягнень науки і передового досвіду, глибше вникати в економіку і виробництво колгоспів і радгоспів. Численні дані, що їх наводить автор у монографії, свідчать, що за 1953—1958 рр. партійні організації західних областей добились значних успіхів у розвитку сільськогосподарського виробництва. Значно зросли неподільні фонди колгоспів, зміцнилися соціалістичні виробничі відносини на селі, поліпшився матеріальний і культурний рівень колгоспного селянства.

Позитивно оцінюючи монографію, не можна не відзначити й деякі її недоліки, висловити окремі побажання і зауваження. Останній, четвертий розділ дещо переважаний цифровим матеріалом, однотиповими прикладами, позбавлений належних теоретичних узагальнень і висновків. Автор, в основному, вдається до хронологічного методу викладу матеріалів і мало застосовує проблемний. Це приводить до того, що висвітлення однієї і тієї ж проблеми подається у кількох місцях і не дає можливості показати цілну картину тогочасного процесу. Зміст праці краще сприймався б, якби у кожному розділі були виділені параграфи.

Автор не згадує, що на рішенні лютого (1947 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) (стор. 92), відбулись помилки і перекурчення в сільському господарстві, обумовлені культом особи Сталіна. Рішення Пленуму впроваджувалося з необхідності повсюдно впровадження сівозмін із застосуванням травосіяння. За пропозицією Сталіна постановою Пленуму орієнтувала, зокрема, на відновлення в Українській РСР високоврожайної озимої пшениці і заміну її маловрожайною ярою. В рішенні ігнорувались такі заходи, як створення кормової бази для тваринництва, матеріальна зацікавленість і т. д.

В монографії допускаються окремі неточності. Так, на стор. 135 розповідається про М. Бредюка, як тракториста, тим часом він був машиністом молотарки. Наводяться постанови ЦК КП України, але в ряді випадків автор посилається не на Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, де вони зберігаються, а на обласні партійні архіви (стор. 171 та ін.). В окремих місцях книга потребує стилістичного поліпшення (стор. 56, 61, 109, 114, 118, 134, 157, 177, 189 та ін.).

Однак відмічені недоліки не знижують загального позитивного враження про монографію Й. Д. Черниша, яка є значним вкладом у розробку проблеми діяльності Комуністичної партії України по соціалістичних перетвореннях у західних областях Української РСР. Книга принесе користь пропагандистам, широким колам трудящих у вивченні героїчної сторінки боротьби КП України і українського народу за соціалізм і комунізм.

І. П. КОЖУКАЛО,

В. І. ЮРЧУК

3. ПЕРШИНА. ИМЕНИ ЯНВАРСКОГО ВОССТАНИЯ, Одесское книжное изд-во, 1963, 328 с.

Давно доведено важливість і необхідність написання історії фабрик і заводів нашої країни. Цією справою зараз займаються не тільки спеціалісти-історики і літератори, але й виробничники — любители історії. Останнім часом вийшло з друку багато праць, присвячених історії великих фабрик і заводів України. Стало доброю традицією відзначати ювілейні дати підприємств виданням спеціальних книг, збірників. До століття одеського заводу імені Січневого повстання вийшла і рецензована книга.

Завод імені Січневого повстання — велике й передове підприємство. Його продукція відома не тільки в Радянському Союзі, але й в багатьох країнах Європи, Азії, Африки та Америки. А починав він свою історію з Головних залізничних майстерень, які в дореволюційний час вважались за порівняно передове у технічному відношенні підприємство. Але факти, наведені в книзі, свідчать, що технічне об-

ладнання було надто примітивним, у виробничому процесі переважала ручна праця робітників.

Стисло, але переконливо показує автор тяжке матеріальне, політично безправне становище і склад робітників майстерень. Що ж до розгляду шляхів формування робітничого класу, то автор, на жаль, обмежується хоч і вірним, але загальним твердженням, яке стосується Півдня України. Слід було б розкрити це на конкретному прикладі Головних залізничних майстерень в Одесі. Цього вимагає характер дослідження.

На основі багатого фактичного матеріалу в книзі показана участь робітників підприємства в революційній боротьбі, починаючи із створення в 1875 р. відомого «Південно-російського союзу робітників». В подальші роки робітники майстерень входили до марксистських гуртків, соціал-демократичних, більшовицьких організацій, що діяли в Одесі, брали активну участь

у страйках, мітингах і демонстраціях під час революції 1905—1907 рр. та в наступні періоди. Яскраво написано про боротьбу робітників залізничних майстерень за встановлення Радянської влади, проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, особливо під час Січневого повстання в 1918 р. в Одесі. В 1922 р. (у п'яти роковини Великого Жовтня) на згадку про революційний виступ робітників залізничні майстерні одержали славне ім'я Січневого повстання.

Цінною якістю книги є конкретна розповідь про події і людей. Але поряд з цим помітна деяка нерівномірність у висвітленні різних періодів. Наприклад, подіям 1918 р. приділяється вдвоє більше уваги, ніж подіям 1919 і 1920 рр. Це невиправдано, якщо навіть врахувати велику питому вагу Січневого повстання в історії колективу підприємства.

За роки соціалістичної індустріалізації на місці залізничних майстерень виріс новий завод, змінився його профіль. Завод імені Січневого повстання став великим сучасним підприємством машинобудування. Цілком закономірним є те, що радянському періодові історії заводу присвячено більшу частину праці З. Першиної. В дослідженні на основі яскравих фактів показано трудовий героїзм робітників та інженерів заводу, оволодіння ними складною технікою, налагодження випуску нової продукції. Йдеться і про допомогу робітників сільському господарству.

Схвалення заслуговують сторінки, присвячені періодові Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. З. Першина вміло уникнула повторень відомих фактів і з піднесенням розповіла про конкретний вклад, що його внесли робітники у розгром ворога, зокрема у підпільну боротьбу з фашистами. Але називати імена тих кількох зрадників (стор. 165), що перейшли на службу до окупантів не варто було. Значну увагу приділено післявоєнному розвитку заводу, повсякденному трудовому подвигу його колективу.

Працюючи над книгою, З. Першиній довелося провести велику і складну робо-

ту, зустрітися з труднощами і успішно їх подолати. При цьому не можемо не відзначити, що автор книги не знехтувала допомогою представників кількох поколінь робітників заводу, учасників революційних боїв, героїв соціалістичного і комуністичного будівництва, всієї громадськості заводу. Це вірний шлях до успіху у роботі над історією підприємств.

Використання в книзі архівних матеріалів дало можливість глибше висвітлити ряд питань історії заводу і цікаво розповісти про події. Позитивним є те, що історія заводу подається в органічному зв'язку з подіями, які відбувалися не тільки в Одесі, але в усій країні. Однак трапляються окремі невдалі висловлення. Так, напевно чи точним є твердження про те, що страйкова боротьба на Україні розвивалася «під безпосереднім впливом досвіду робітничого класу центральних губерній Росії» (стор. 14). Безумовно, згадки про вплив мало, оскільки були конкретні умови, що викликали страйковий рух.

Не завжди і не всі загальні положення можна прямо застосувати до конкретних випадків. Наприклад, значні зміни в складі робітничого класу за роки першої світової війни варто б розглядати з урахуванням особливостей залізничних майстерень, з яких дуже мало кадрових робітників було на фронті.

У житті все буває складніше, ніж іноді про це пишуть історики. З. Першина не обходить складних питань, а показує, як вони вирішувалися у різний час. В розповіді про події автор уміло застосовує діалог, співставлення фактів. Численні ілюстративні матеріали, вміщені в книзі, органічно зливаються з текстом, доповнюють його, роблять більш дохідливим.

Під час читання цікавої і багато в чому повчальної книги З. Першиної спадає на думку, що корисно було б авторів, що працюють над історією фабрик і заводів республіки, частіше збирати на координаційні наради, на яких історики ділилися б досвідом і колективно розв'язували незрілі питання в своїй важливій і складній проблемі дослідження.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

О. МИХАЙЛОВ. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В РОКИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА (1929—1941 рр.), Держполітвидав УРСР, К., 1963, 157 с.

Книги, в яких досліджуються не тільки окремі питання культурного розвитку нашого народу, а й сукупність усіх питань культури на широкому соціально-економічному ґрунті, треба всіляко вітати. До таких досліджень, на нашу думку, слід віднести книгу О. О. Михайлова, в якій відтворюється боротьба радянського на-

роду під керівництвом Комуністичної партії за здійснення культурної революції на селі протягом 1929—1941 рр. Ці роки характеризувались масовим трудовим героїзмом робітничого класу, колгоспного селянства, їх самовідданою боротьбою за соціалістичну індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства, за

нову, соціалістичну культуру трудящих, за перемогу соціалізму.

Комуністична партія, керуючись геніальними накресленнями ленінського плану побудови соціалізму, здійснила те «російське чудо», реальна дійсність якого нині викликає захоплення всього світу. Канули у вічність злидні і безкультур'я селянства, постійні неврожаї і голод. Використавши велику кількість архівних джерел, партійні і радянські документи, періодичну пресу і спеціальну літературу, автор рецензованої книги показав, як рік за роком зростала й розвивалась соціалістична культура українського села.

Деякі автори розглядають культурний процес у відриві від економічного розвитку країни, від матеріального виробництва. О. О. Михайлов уник цього серйозного недоліку. З його книги читач довідується, як боротьба за суцільну колективізацію та соціалістичну реконструкцію народного господарства країни поєднувалась з боротьбою за розвиток культури і освіти селянства, перевиховання його в активного будівника соціалізму, з новим соціалістичним світоглядом і свідомістю. Водночас О. О. Михайлов показує вплив піднесення культурного рівня трудящого селянства на успіхи господарського будівництва, соціалістичної організації і культури колгоспного виробництва, зростання продуктивності праці.

Розвиток соціалістичної культури українського села у монографії досліджується в тісному взаємозв'язку із загальним культурним розвитком усієї Радянської країни. Автор висвітлює цілий ряд питань культурного будівництва: боротьбу за ліквідацію неписьменності селянства, розвиток радянської загальноосвітньої школи, організацію масової культурно-освітньої роботи, підготовку кадрів учителів та культурно-освітніх працівників і ряд інших питань. На яскравих прикладах О. О. Михайлов показав, що культурна революція на селі успішно здійснювалась завдяки постійній увазі ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У і місцевих партійних організацій до питань культури.

В. І. Ленін говорив, що в жодній країні народні маси не зацікавлені так справжньою культурою, як у нас, і що питання культури ніде так високо не ставляться, як в Радянській країні. Автор книги наводить багатий документальний матеріал про вирішальну роль народних мас у культурному будівництві та про велику діяльність Рад депутатів трудящих, КНС у боротьбі за розвиток культури села.

В книзі показана авангардна роль робітничого класу в культурній революції на селі. Робітничі колективи і профспілкові організації промислових центрів розгортали всебічну шефську допомогу селу в ліквідації неписьменності, в будівництві шкіл, культурно-освітніх закладів, у проведенні культурно-освітньої виховної роботи. Підвищення культури селянства ско-

рочувало розрив у рівні культурного розвитку міста й села, сприяло дальшому зміцненню союзу робітничого класу і селянства — основи непереможності Радянської влади.

Значний інтерес становлять сторінки книги про те, як партія на практиці культурного будівництва здійснювала ленінські принципи національної політики. Внаслідок правильного розв'язання національного питання в республіці виростили численні кадри інтелігенції в усіх галузях народного господарства і культури. Було здійснено величезне будівництво шкіл, вузів, культурно-освітніх закладів. Особливо великого розмаху набрало культурне будівництво на Україні в передвоєнні роки. В книзі цьому періоду присвячено окремих розділ. Автор спиняється на питаннях культурного розвитку села західних областей України після воз'єднання їх в єдиній Українській Радянській державі.

Книга О. О. Михайлова вільна від будь-яких недоліків, що мали місце в історичних дослідженнях періоду культу особи Сталіна. Автор слушно говорить про згубні наслідки культу особи для культурного будівництва в СРСР, зокрема на Україні, про безпідставне переслідування певної частини кращих, відданих партії і Радянській владі кадрів інтелігенції (вчителів, працівників культосвітніх установ, письменників і т. ін.), ігнорування лєнінських вказівок в галузі народної освіти, будівництва політехнічної школи.

Книга О. О. Михайлова не позбавлена окремих недоліків. Історик вибрав хронологічний принцип викладу. Але, нам здається, що якби автор побудував свою книгу за тематичним принципом викладу матеріалу, він уникнув би значних повторень і деякого розриву в дослідженні основних питань культурної революції, безперервний процес якої є характерним явищем для історії розвитку соціалістичної країни, починаючи від Жовтневої революції до наших днів.

В окремих місцях книги є невдалі формулювання, наприклад: «відсталість продуктивних сил» (стор. 8) замість «низький рівень розвитку продуктивних сил», або «партійні організації були в центрі всієї роботи по культурному будівництву на селі» (стор. 19), замість «питання культурного будівництва були в центрі уваги партійних організацій». Не всі важливі положення В. І. Леніна про завдання культурної революції, як і не всі питання взяті для дослідження проблеми, розкриті автором з однаковою повнотою.

Книга про радянську культуру цікавить найширші кола читачів. Тому потрібно було б дати ілюстрації з історії культурного будівництва, назвати більше імен живих людей — видатних організаторів культурної революції на селі, партійних і радянських працівників, учителів, культармійців, представників робітничого класу — двадцятип'ятитисячників. Автор недостатньо показав видатну роль таких організа-

торів культурного будівництва в Радянській країні, як Н. К. Крупська, А. В. Луначарський, А. С. Бубнов, і зокрема значення їхньої діяльності для культурного розвитку українського села. Мимохідь сказано в книзі про таких талановитих організаторів культурного будівництва на Україні, як В. П. Затонський, М. О. Скрипник, П. П. Постишев, С. В. Косіор, В. Я. Чу-

бар та багато інших, що були незаслужено звинувачені і загинули в період культу особи.

Загалом же книга О. О. Михайлова — відрядне явище в українській історичній літературі останніх років. Невелика за обсягом, вона є серйозною узагальнюючою працею про культурний розвиток українського села.

С. К. КОРНІЄНКО

П. К. СТОЯН

«МОРЯКИ В БОРЬБЕ ЗА ВЛАСТЬ СОВЕТОВ НА УКРАИНЕ», Сборник документов. Редакционная коллегия: Е. М. Скляренко, Н. И. Супруненко отв. редактор), В. С. Шломин, Изд-во АН УССР, К., 1963, 687 с.

Поруч з робітничим класом, найбільш широким селянством, революційними солдатами в складних умовах революції і громадянської війни на Україні боролися за владу Рад моряки Чорноморського флоту. Інститутом історії АН УРСР і Центральним державним архівом морського флоту підготовлено і видано збірник документів, які висвітлюють найважливіші події історії громадянської війни на Україні, в Криму, героїчну боротьбу революційних моряків Чорномор'я. Хронологічні рамки збірника — листопад 1917 — грудень 1920 рр.

Широкою є джерельна база збірника. В ньому використано матеріали майже 50 архівних фондів, а також періодичної преси. Структура збірника науково обґрунтована. Редакційна колегія і упорядники (В. І. Александрова, Т. С. Федорова) виконали велику роботу по відбору документів, їх систематизації відповідно до наукової періодизації історії громадянської війни в СРСР, і зокрема, на Україні.

Документи збірника розкривають активну участь моряків Чорноморського флоту в боротьбі проти контрреволюції, за встановлення Радянської влади на Україні і в Криму. Читач знайомиться з подум'янами резолюціями, прийнятими моряками на підтримку пітерських робітників, сповненими революційного пафосу документальними звітами про героїчні подвиги моряків у роки громадянської війни. Документи змальовують яскраві портрети активних учасників подій: командира Чорноморського революційного загону А. В. Мокроусова, комісара Дунайської флотилії А. Г. Железнякова, командира бронепойзда А. В. Полупанова і багатьох інших. У збірнику зміщено матеріали II загальночорноморського з'їзду, що відбувся в лютому 1918 р.

Сильне враження справляють документи, що розкривають правду про мужню і разом з тим трагічну сторінку в історії Чорноморського флоту — потоплення, за вказівкою Леніна, кораблів у Новоросійській бухті 18 червня 1918 р. Не можна без хвилювання читати документи, які розповідають про те, як революційні мо-

ряки виконали наказ Леніна, проявивши безприкладну витримку і мужність при виконанні цього революційного обов'язку.

Архівні документи переконливо показують, як трудящі Півдня самовіддано боролися проти австро-німецьких, англо-франко-американських імперіалістів. У рядах підпільників і партизан у той час було немало моряків. У збірнику наведені цікаві свідчення про діяльність Військово-революційного комітету в Севастополі, про революційні виступи на французьких кораблях в Одесі тощо. Цікавою є велика добірка про бойові дії моряків Дніпровської військової флотилії в 1919—1920 рр. Заключний п'ятий розділ збірника присвячено завершальному етапу громадянської війни на Україні — боротьбі проти «чорного барона Врангеля» та іноземних інтервентів на півдні України і в Криму. Тут же представлені документи про створення військово-морських сил на Чорному та Азовському морях, бойові дії Азовської військової флотилії.

Великий інтерес для дослідника становлять накази командуючого Південним фронтом О. І. Єгорова про організацію морської оборони Чорноморського та Азовського узбережжя, командуючого Кавказьким фронтом М. М. Тухачевського про підготовку до висадки десанту на Керченському півострові; звернення моряків Чорноморсько-Азовського флоту до французьких моряків з закликом до братньої солідарності та ін.

Редколегія і упорядники рецензованого збірника добре подбали про науковий апарат: примітки, іменний та географічний покажчик та інші довідкові матеріали, що полегшать дослідникові роботу над документами.

Проте, на наш погляд, у збірнику є певні прогалини. Слід було б ширше показати боротьбу чорноморських моряків на півдні України, зокрема в Одесі, з австро-німецькими окупантами, інтервентами Антанти та денікінською контрреволюцією. Упорядники не використали ряд цікавих документів про діяльність Іноземної колегії в Одесі. Якби ширше були викори-

стані матеріали періодичної преси півдня України, зокрема газети «Голос пролетарія», «Известия Одесского Совета», «Одесские новости», то в розпорядженні упорядників опинилися б нові цікаві документи про діяльність моряків-підпільників, про евакуацію флоту союзників із Одеси тощо. Останні розділи збірника дещо пере-

вантажені характеристикою дій військових моряків, хоча наведені документи і становлять безперечний інтерес.

Збірник «Моряки в боротьбі за владу Советов на Украине» — цінне наукове документальне видання, яке відіграє свою роль у вивченні історії Жовтневої революції і громадянської війни на Україні.

М. Ю. РАКОВСЬКИЙ

Ф. Є. ЛОСЬ. РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ В 1907—1913 рр., Вид-во АН УРСР, К., 1962, 195 с.

Рецензована книга присвячена одному з найменш вивчених періодів історії пролетаріату України — 1907—1913 рр. Це був час, коли партія більшовиків, враховуючи досвід першої російської революції, ведучи боротьбу проти опортуністів усіх мастей, згуртувала свої ряди і наполегливо збирала сили для нових революційних битв. Хоч буржуазно-демократичні перетворення ще не були здійснені, в країні назрівали соціально-економічні передумови соціалістичної революції: все виразніше проявлялися суперечності капіталістичного способу виробництва, глибшою стала класова диференціація на селі, склався союз робітничого класу і селянства — та суспільна сила, що відіграла вирішальну роль у перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Всі ці процеси тією чи іншою мірою відображено в рецензованій книзі. Використавши численні архівні та друковані джерела, а також відповідну літературу, автор проаналізував стан промисловості на Україні, на багатому фактичному матеріалі показав, що в період столипінської реакції економічна депресія охопила всі галузі промисловості України. Проте вже в 1910 р., як зазначається в монографії, спостерігалося пожвавлення в промисловості, в результаті чого Україна, як і Росія, зробила значний крок у своєму економічному розвитку. Автор висвітлив процес посилення концентрації промисловості в 1907—1913 рр., коли в основному завершалося складання системи монополістичного капіталізму в Росії.

Для розгортання революційної боротьби пролетаріату проти царизму важливе значення мали ті кількісні й якісні зміни, що сталися в складі робітничого класу протягом досліджуваного періоду. За даними автора кількість робітників у ценозній промисловості України зросла з 481 тис. у 1911 р. до 631, 6 тис. у 1914 р. У монографії наводяться таблиці про кількісний склад робітничого класу по окремих губерніях, роках і галузях промисловості.

Після проведення столипінської аграрної реформи сільська біднота, одержавши в особисту власність землю, продавала її, а сама йшла на фабрики, заводи, шахти. Збільшилася питома вага робітників, які

остаточно порвали з землею, а це значно зміцнювало бойовий дух робітничого класу. Аналізуючи вплив столипінської аграрної реформи на склад робітничого класу України, автор певною мірою заповнює прогалину в історичній науці. Цікавий матеріал містить книга про політичну безправність і тяжке економічне становище робітничого класу, переслідування його політичних і економічних організацій, робітничої преси, національні утиски українського народу та ін.

Окремий розділ монографії присвячений революційній боротьбі робітничого класу в період реакції та в роки нового революційного піднесення. В книзі вміщено дані (зокрема, зведені у таблиці) про кількість страйків та їх учасників по окремих губерніях України як у період реакції, так і в роки нового революційного піднесення. Автор дає і якісний аналіз страйкової боротьби, зазначаючи, між іншим, що у роки реакції страйки здебільшого не були масовими і мали переважно оборонний характер. Викладаючи матеріал про революційний рух та діяльність більшовицьких організацій, автор приділяє значну увагу діяльності не лише видатних діячів Комуністичної партії (Г. К. Орджонікідзе, М. М. Шверника, Г. І. Петровського, В. В. Воровського та ін.), про яких уже чимало написано, а й більшовиків, чий імена досі майже або зовсім не згадувалися (С. Г. Гопнер, Е. Ф. Розмирович, В. А. Селюк, В. А. Дьоготь, С. М. Розсохацький та ін.).

Монографія Ф. Є. Лося не позбавлена й деяких недоліків. Насамперед викликають подив хронологічні рамки книги. Хоч в монографії висвітлюється революційна боротьба пролетаріату і першої половини 1914 р., у заголовку це чомусь не відображено. На стор. 28 автор так пише про зростання кількості промислових підприємств і робітників на Україні протягом 1910—1914 рр.: «У ці роки кількість підприємств харчової промисловості збільшилась з 3143 до 3270, а робітників — з 285 502 до 337 177 чоловік; кількість підприємств по обробці металів, виробництву машин, апаратури, заліза зросла з 744 до 940, а робітників, зайнятих у цій галузі — з 95 818 до 134 252; разом по всіх галузях кіль-

кість підприємств збільшилась з 3057 до 3406, а чисельність робітників — з 273 625 до 332 044 чоловік». Виходить, ніби загальна кількість робітників усіх галузей промисловості була меншою, ніж в одній галузі — харчовій промисловості. На стор. 156 наводиться наш погляд, занижена кількість учасників страйкового руху в Росії в 1911 р. (до 100 тис. чоловік). Трапляються неточні формулювання, як наприклад, на стор. 20: «За законами ка-

піталізму один цикл промислового розвитку (криза) змінюється іншим (піднесенням)». Капіталістичний цикл включає в себе такі фази: кризу, депресію, поживлення, піднесення. І розділ книги переважаний статистичним матеріалом. Однак зазначені недоліки не знижують загальної позитивної оцінки книги, яку з інтересом прочитає кожен, хто цікавиться історією України.

Г. А. АРУТЮНОВ,
О. Г. МИХАЙЛЮК

В. И. АСТАХОВ. КУРС ЛЕКЦИЙ ПО РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ, Ч. 2 (эпоха промышленного капитализма), Изд-во Харьковского государственного университета им. А. М. Горького, Харьков, 1962, 269 с.

Розвиток історіографії є найголовнішою умовою підвищення рівня науково-дослідницьких праць у галузі історії. Однак монографічна розробка найважливіших проблем історіографії історії СРСР і зарубіжних країн майже не ведеться. Щоправда, із загальними працями з історіографії СРСР і України справа значно краще. За останні роки вийшли у світ окремі нариски, посібники, курси лекцій. Рецензована книга, будучи навчальним посібником, істотно відрізняється від деяких інших навчальних посібників, у тому числі і від першої частини, що належить перу цього ж автора, як вибором тем, так і повнотою їх висвітлення. Автор у ряді лекцій другої частини свого курсу залуцає матеріал, який ще не став надбанням історіографічної літератури, і висловлює чимало цікавих міркувань щодо наукової творчості окремих визначних істориків вивчаного періоду і вносить нове у висвітлення класової природи їх концепцій. Велику увагу, зокрема, автор приділяє історичним поглядам О. П. Шапова, М. І. Костомарова, розвитку концепції С. М. Соловйова після 1861 р., еволюції історичних поглядів В. О. Ключевського.

Конкретному висвітленню російської історіографії 60-х — 90-х років XIX ст. автор присвятив спеціальну лекцію «Основні особливості епохи і розвиток історичної науки 60—90-х років XIX століття», що містить цікавий і змістовний огляд основних історичних шкіл і напрямів, джерелознавства, архівознавства, археографії, історичних журналів, бібліографії, досягнень археології, етнографії, історичної географії цього періоду. Історія історичної науки розглядається у зв'язку з історією суспільства, класовою та ідейною боротьбою. Однак не всі положення автора є безспірними. Так, В. І. Астахов заявляє, що «філософською основою історичної науки у пореформений період «стала система позитивізму» (стор. 10). Проте відомо, що Б. М. Чичерін і С. М. Соловйов, представники державної школи — провідного напрямку ліберальної історіографії — були гегельянами. Можна говорити лише про

великий вплив позитивізму на ряд напрямів історичної науки пореформеного періоду.

Серед політичних засланців, які відіграли значну роль в етнографічному вивченні Сибіру, Крайньої Півночі, Далекого Сходу, слід було б назвати і Шапова. О. М. Пипін в «Истории Русской этнографии» відзначив, що в науковій експедиції «...Шапов, при всіх труднощах мандрівки, зумів зібрати чудовий науковий матеріал»¹.

Лекція «Револуційно-демократичний напрям у пореформений період» написана дуже схематично, ескізно, вона мабуть найслабша в курсі. Принаймні «висвітлення історії з демократичних позицій М. Є. Салтиковим-Шедриним, Д. І. Писаревим, М. О. Серно-Соловйовичем, М. В. Шелгуновим» мало чого може дати читачеві. Вигідно відрізняється від неї лекція про О. П. Шапова, що становить найповніший виклад історичних поглядів Шапова та його місця в російській історіографії. В рецензованій книзі висвітлені деякі важливі питання російської історії в зображенні Шапова, наприклад, його погляди на епоху Петра I та його перетворюючу діяльність. З цієї точки зору автор провів певну дослідницьку роботу. В книзі П. Кабанова «Общественно-политические и исторические взгляды А. П. Шапова» (1954 р.) викладаються переважно соціально-політичні і соціологічні погляди вченого. Проте автореві рецензованої книги слід було б приділити увагу і таким питанням, як погляди Шапова на історію селянської війни і боротьби російського народу проти польсько-шведської інтервенції на початку XVII ст., встановлення Шаповим нового розуміння значущості розколу як народного руху.

В. І. Астахов значно ширше, ніж у загальних історіографічних працях, висвітлює погляди М. І. Костомарова з основ-

¹ А. Н. Пыпин. История русской этнографии, т. IV, СПб., 1892, стор. 438.

них питань російської історії. Автор слушно вважає, що «філософська сторона світогляду Костомарова в останніх радянських історіографічних працях лишилась чомусь у тіні...» (стор. 82). Проте, відзначаючи «неабияке значення» її у визначенні місця і ролі Костомарова в російській та українській історіографії, В. І. Астахов по суті майже не виклав філософських поглядів історика, його «релігійно-ідеалістичні помилки». В цьому відношенні важливо було б використати матеріал, що містять «Автобіографія» Костомарова і записки його дружини.

Щоправда, автор цілком справедливо пише, що вимога Костомарова «вивчати історію народу — складалася з суто ідеалістичних прагнень, які йдуть від Шеллінга, до розкриття проявів «народного духу» як визначального фактору історичного процесу» (стор. 86). В лекції доцільно зіставити погляди Костомарова і Шапова з питання про роль і значення народних мас. Адже зовнішньо вони дуже схожі, наприклад, в «Автобіографії» Костомаров пише: «...Чого це в усіх історіях тлумачать про видатних діячів, інколи про закони і установи, але нібито нехтують життям народної маси? Бідний мужик землероб-трудивник немов не існує для історії; чого історія не говорить нам нічого про його побут, про його духовне життя, про його почуття, спосіб проявів його радощів і скорбот?»². Це тим більш доречно, оскільки автор зіставляє погляди Шапова і Костомарова з ряду питань і показує їх принципovu відмінність. В усякому разі трактування Костомаровим народних мас лише в етнографічному плані слід було б відзначити в лекції.

Автор пише лише про широке коло джерел, використаних Костомаровим, але не аналізує їх. Зазначено, що Костомаров з більшою ґрунтовністю працював над родинними архівами українських поміщиків. Джерелознавча основа його праць включала козацькі літописи, рукописні збірники актів, поряд з традиційними архівними матеріалами і опублікованими документами, дуже широкі фольклорні та етнографічні матеріали.

В. І. Астахов викладає історичні погляди К. Д. Кавеліна, Б. М. Чичеріна, В. І. Сергеевича, О. Д. Градовського, Ф. І. Леонтовича. Велику увагу приділяє він критиці чичеринської схеми історичного процесу і неправильної методології школи в цілому, показуючи значення школи в російській історіографії, що полягала переважно в дослідженні державних установ Росії на основі якнайширшого документального матеріалу.

Що ж до філософських поглядів Чичеріна, то вони викладені не точно. В книзі говориться: «Філософською основою реакційної державної теорії Чичеріна була си-

стема об'єктивного ідеалізму, запозичена у Гегеля, з домішкою кантіанського дуалізму, що замінив діалектику. Визнаючи наявність двох начал — духовного і матеріального, Чичерін відмовлявся від підпорядкування одного другому. Вважаючи таке підпорядкування помилкою «крайніх» учень «ідеалізму і матеріалізму», він претендував на переборення подібних крайностей і, слідом за Гегелем, вводив третє начало — абсолютний дух як первооснову всіх матеріальних і духовних явищ» (стор. 133). В інтерпретації автора Чичерін не тільки дуаліст, він навіть плюраліст («вводить третє начало — абсолютний дух»). Насправді ж Чичерін був гегельянцем. У нього, як і в Гегеля, первоосною всіх матеріальних і духовних явищ була абсолютна ідея.

Враховуючи еволюцію політичних поглядів С. М. Соловйова в 60-і і 70-і роки XIX ст., автор правильно виділяє спеціальну лекцію, присвячену реформеному періоду діяльності найвизначнішого буржуазного історика. В книзі порівняно детально і по суті правильно викладає політичні погляди і гегельянські філософські концепції Соловйова, показуючи, як лібералізм цього історика, «переконаного прибічника буржуазної монархії», його страх перед селянською революцією, гегелівська «філософія історії» відобразились у схемі російського історичного процесу і в розробці основних питань російської історії. Докладно і змістовно розглядаються погляди Соловйова на основні питання російської історії. Автор справедливо пише, що в центрі схеми російської історії Соловйова «стояв Петро I та його реформи» (стор. 156). Велика увага приділяється питанню про ігнорування Соловйовим народних мас і навмисне перекидання суті і значення народних рухів. Автор не обмежився конкретним розглядом різноманітних джерел, широко залучених Соловйовим. Він піддав глибокій критиці прийому джерелознавчого аналізу Соловйова.

В лекції про В. О. Ключевського ряд питань розглядаються по-новому. Так, В. І. Астахов відзначає, що інтерес до вивчення історії народу та економіки, проблеми колонізації, уявлення про вирішальну роль географічного фактору і росту народонаселення виникли у Ключевського скоріше під впливом Шапова, ніж Соловйова і Чичеріна (як досі було прийнято вважати). Автор, як і О. О. Змінін, вважає, що «молодий Ключевський значно ближчий до О. П. Шапова, який у праці «Историко-географическое распределение русского народонаселения» також говорив про вплив на характер землеробної колонізації природних і географічних умов» (стор. 178). Нам здається, що тепер можна було б розглядати таку постановку питання, як частину ширшого питання про вплив Шапова на російську історичну науку.

Велика увага у книзі приділяється економічній проблематиці, яка справді займає

² Н. И. Костомаров, Автобиография, М., «Задруга», 1922, стор. 148.

чільне місце в спадщині Ключевського. Щодо економічного фактору, то він зовсім не є таким значним у схемі історичного процесу, розробленій Ключевським, як це здається авторові. Економічний фактор у тлумаченні Ключевського має переважне зовнішнє відношення до історичного процесу.

Історичні погляди народників П. Л. Лаврова, В. В. Берві-Флеровського, М. К. Михайловського, В. І. Семевського викладаються в тісному зв'язку з їх філософськими суспільно-політичними та соціологічними поглядами. Однак вкрай слабо висвітлена так звана теорія «героїв і натовпу». Автор не піддає в цьому напрямі докладній критиці, наприклад, погляди Михайловського. А втім треба було б використати, скажімо, чудову працю Г. В. Плеханова «До питання про розвиток моїстичного погляду на історію» і геніальну працю В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»

Слід відзначити особливо вдалі сторінки, присвячені Семевському, який «поряд з Ключевським» названий найвизначнішим російським істориком кінця XIX — початку XX ст.

Автор справедливо відзначає, що «Маркс і Енгельс першими застосували основні принципи матеріалістичного розуміння історії до вивчення Росії. Вони обґрунтували закономірний характер російської історії, показали зміну в ній способів матеріального виробництва, розкрили вирішальну роль народних мас на всіх основних етапах і значення класової боротьби» (стор. 244).

Однак в лекції, спеціально присвяченій К. Марксу і Ф. Енгельсу, матеріал, що заслуговує на увагу, викладається по суті емпірично, що помітно знижує її науковий рівень.

В книзі підкреслюється, що Г. В. Плеханов був першим істориком-марксистом, який розв'язував на основі матеріалістичного розуміння історії багато важливих проблем історії Росії і вперше в російській історіографії застосував принцип ма-

теріалізму до вивчення історії російської суспільної думки. Автор піддав справедливій критиці нігілістичне ставлення до марксистських праць Плеханова під впливом односторонньої оцінки, даної в «Короткому курсі історії ВКП(б)». Однак з деякими положеннями автора не можна погодитися. Так він пише, що «Плеханов особливо увагу звертає на розробку тих питань історичного матеріалізму, яким Маркс і Енгельс не дали докладного обґрунтування. До їх числа слід віднести питання про роль ідеології в розвитку суспільства і про роль особи в історії» (стор. 256). Це цілком невірно. Маркс і Енгельс всебічно і глибоко розробили ці питання. В. І. Астахов не висвітлює і ставлення Плеханова щодо ролі народних мас в історії.

У праці допущено ряд неточностей. Так, на стор. 27 говориться, що в 1859—1862 рр. у Росії діяла таємна революційна організація «Земля і Воля» на чолі з Чернишевським. Проте це питання поки що лишається предметом суперечок і дискусій. Автор пише про розвиток Писаревим, Серно-Соловйовичем, Шелгуновим, Салтиковим-Шедриним демократичних поглядів своїх учителів — Чернишевського і Добролюбова (стор. 36). Насправді ж в середині 60-х років, в умовах спаду революційного руху в Росії, було безсумнівно зниження рівня передової суспільної думки. Навряд чи вірне також те, що праці Шелгунова «справили помітний вплив на Шапова» (стор. 41). Такий вплив справили праці Писарева, а не Шелгунова. Праця Шапова «Земство и раскол» написана і опублікована в 1862 р., а не в 1860 р. (стор. 44). Реакційні висловлювання А. М. Муравйова щодо згаданої праці Шапова приписані М. М. Муравйову («Вішателю»). Шапов був засланий не в Якутію (стор. 76), а в Іркутськ. Перелік неточностей можна було б значно продовжити.

У цілому ж книга В. І. Астахова становить помітне явище у навчальній літературі з російської історіографії і є дуже корисним посібником.

О. А. ГЕЛЬФМАН,

О. М. МЕЛІХОВ

І. Д. БОЙКО. СЕЛЯНСТВО УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст., Вид-во АН УРСР, К., 1963, 330 с.

За останнє десятиріччя з різних проблем історії України видано багато документальних матеріалів, ряд великих досліджень. Значний інтерес становить рецензована монографія.

В невеликому за обсягом, але змістовному вступі, в якому зроблений огляд відповідної літератури і джерел дослідження, І. Д. Бойко показує ненауковість трактувань і висновків буржуазної історіогра-

фії щодо питання про становище українського селянства, висвітлює значення праць радянських істориків і економістів (Б. Д. Грекова, С. Г. Струмліна та інших) для правильного, марксистсько-ленінського, розуміння соціально-економічних процесів в історії Росії та України XVI—XVII ст.

Широке коло джерел, використаних автором при написанні книги, — акти міських

і земських судів з архівів Києва і Львова, акти Литовської метрики та інших фондів Архіву Древніх актів у Варшаві, фамільні архіви тощо.

У праці дано характеристику тогочасної сільськогосподарської техніки на Україні, культур, що вирощувалися, показано роль трипілья, з'ясовано врожайність у різних районах, відзначено райони розвинутого тваринництва. Значний інтерес становлять спостереження автора щодо розвитку ремесла і промислу на Україні. Як зазначає І. Д. Бойко, особливого поширення набули промисли, зв'язані з переробкою продукції сільського господарства.

Значний інтерес становить даний у книзі аналіз феодальних повинностей залежного селянства. До незаперечних досягнень автора слід віднести розгляд соціально-економічного становища селян відповідно до особливостей економіки окремих районів України. Це надає викладу матеріалу конкретно-історичної перспективи і дозволяє врахувати специфіку неоднорідного складу українських земель. Так, у найбільш розвинутому Руському воеводстві, за висновком І. Д. Бойка, був найвищий рівень феодальної земельної ренти (стор. 112). Основною формою ренти в цьому воеводстві була відробіткова, яка переходила в ряді районів у грошову (стор. 136). У монографії правильно пояснено це явище тим, що в поміщицьких господарствах був порівняно високий ступінь товарності. Наприклад, у трьох фільварках Сокальського староства близько двох третин зерна йшло на ринок (стор. 129). У праці висвітлюються численні різноманітні натуральні повинності та побори, якими був обплатаний український селянин. Варті уваги виявлені автором масові факти здачі феодалам землі в оренду селянам (стор. 136). Навіть у межах одного воеводства співвідношення різних видів ренти було неоднаковим. Так, у південних районах панувала рента продуктами (стор. 140).

Селянські повинності у Волинському воеводстві були подібні до тих, які виявив І. Д. Бойко в Руському воеводстві. Й тут господарство ряду феодалів (у тому числі Острозьких) мало товарний характер. У північній частині воеводства вже наприкінці XVI ст. існувало розвинуте фільваркове господарство і, отже, панувала відробіткова рента (стор. 155). Багато селян було орендаторами державних земель.

Інша картина спостерігалася на півдні — в Подолії й Брацлавщині. Нестача закріпаченого населення не давала можливості освоїти достатньою мірою багаті землі. В приватновласницьких господарствах панувала рента продуктами, причому досить висока (стор. 170). У державних володіннях землеробство інколи не займало значного місця. Це спостерігалось у Каменецькому та ряді інших староств.

У Київському воеводстві були найсприятливіші ґрунтові й кліматичні умови. Проте слаба густота населення і безпе-

рвні татарські вторгнення перешкождали розвитку землеробного господарства. На Київщині, поряд з промислами, набуло розвитку тваринництво, яке потребувало менше робочої сили, ніж землеробство (стор. 192). На півдні Київщини, ззагалі слабо заселеній, основними галузями були промисел, риболовство і почасти скотарство. В монографії переконливо доведено, що в степ несли сільськогосподарську і міську ремісничу культуру не польські шляхтичі, як вважали польські дворянсько-буржуазні історики, а селяни і ремісники. Автор зазначає, що козацтво в степових районах не становило з соціального погляду однорідної маси, а розпадалось на бідноту і заможну верхівку. Історичною особливістю Київщини було те, що в її південній частині виникло хуторське господарство козаків і городян раніш, ніж шляхетські фільварки (стор. 214). Кінець XVI — перша половина XVII ст. були часом інтенсивної народної колонізації Житомирського і Київського староств. Однак і на Київщині розвиток феодальної ренти йшов від натурального оброку до відробіткової ренти.

Велику увагу у рецензованій книзі приділено розшаруванню селянства. На великому фактичному матеріалі показано найхарактерніші риси розшарування українського селянства в другій половині XVI — першій половині XVII ст.

Цей процес був закономірним наслідком розвитку продуктивних сил і товарно-грошових відносин на Україні. І. Д. Бойко бере два основних показники селянської диференціації: забезпеченість надільною землею і робочою худобою. Він відзначає існування таких груп збіднілих селян (городники, підсусідники, халупники), які утворювали своєрідний сільський передпролетаріат. У той самий час існував і значний прошарок сільських багатіїв, так званих «бояр», що, як правило, поселялися в південних і східних районах України, де до кінця XVI ст. брали активну участь в обороні краю від нападів татар.

Ступінь розшарування селянства в різних районах України був неоднаковий, і залежав він від рівня економічного розвитку цих районів. Так, наприклад, у Руському воеводстві вже в 60-х роках XVI ст. близько 38% державних селян не мали землі (стор. 274). У південних староствах цей процент дорівнював 53. Обезземлене селянство стало основним джерелом найманої робочої сили. На півночі Волині, як і в Руському воеводстві, була поширена оренда багатими селянами земель у поміщиків і бідних селян, що призводило до використання найманої сили й посилення експлуатації селянина селянином.

На Поділлі й Брацлавщині в умовах незавершеності колонізаційного процесу також відбувалося розшарування селянства. Татарські вторгнення, внаслідок яких селянські господарства розорялися, теж ве-

ли до зростання числа обезземелених і зuboжilих селян.

Такі основні висновки, зроблені І. Д. Бойком в його дослідженні з історії українського селянства. Значення рецензованої книги, на наш погляд, полягає насамперед у тому, що автор уперше наочно і довідно висвітлив ті неймовірно важкі умови життя українського селянства в обстановці зародження міжбуржуазних зв'язків, які об'єднали національно-визвольну війну під керівництвом Б. Хмельницького з селянським рухом.

Як і в будь-якому іншому дослідженні, що прокладає нові шляхи, в монографії І. Д. Бойка не все однаково висвітлено добре. Так, огляд джерел міг би бути ґрунтовнішим. Авторіві слід було б показати, якою мірою джерела, що збереглися, дають повну і правдиву картину соціально-економічних відносин на Україні. Поданий же в книзі вступний розділ має оглядовий характер. Тим часом автор повинен був, на нашу думку, чіткіше відзначити той факт, що він має справу не з окремими прикладами з джерел різного характеру, а з усією сукупністю матеріалів, які збереглися, причому так, що вони дають можливість робити глибокі висновки. Трудність використання матеріалів, що склалися в різний час і з різною метою, змушувала І. Д. Бойка робити дуже складні зіставлення і окладних, і метеорологічних одиниць. Хотілося б, щоб автор у вступі узагальнив свої методичні прийоми роботи над інвентарями та іншими джерелами. Це надало б його праці ще більшого значення, оскільки наукова розробка методів дослідження статистичних джерел — одне з насущних завдань радянського джерелознавства.

І. Д. Бойко звертається до фактів ро-

сійської історії, щоб зіставити їх із своїми спостереженнями. Він наводить порівняльні дані про населення міст, найм робочої сили у солеварній промисловості і т. п. Нам здається, що подібні паралелі можна було б проводити більш систематично і всебічно.

В праці показано єдність шляхів економічного розвитку російського і українського народів у другій половині XVI — першій половині XVII ст. Спільною була головна тенденція — до переходу від ренти продуктами до відріткової ренти. Це пояснювалося єдиними причинами — розвитком внутрішнього ринку в складних умовах на схід від Ельби. А втім існували й істотні відмінності (про що слід було б сказати), зв'язані зокрема з незавершеністю внутрішньої колонізації на Україні, ґнітом польських панів та ін. Класові суперечності вилилися в Росії в грандіозну селянську війну ще на початку XVII ст.

В картині, змальованій І. Д. Бойком, є, на наш погляд, ще одна прогалина. В ній не завжди досить чітко відзначається те характерне, що відрізняло становище селян на новому етапі історичного розвитку. Автор міг би глибше показати ті специфічні риси становища українського селянства, які різко відрізняли його життя в другій половині XVI ст. від попереднього періоду. Не можна сказати, що цього немає в книзі І. Д. Бойка. Проте, оскільки він не дає порівняльного матеріалу (з більш раннім періодом), читач змушений сам робити висновок про характер динаміки процесу, що відбувався. В цілому ж рецензована монографія — велика праця, що істотно збагачує наші уявлення про соціально-економічний лад України напередодні возз'єднання її з Росією.

О. О. ЗЧМІН

І. М. ШЕКЕРА. МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ. З ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РУСІ В ПЕРІОД УТВОРЕННЯ І ЗМІЦНЕННЯ ДРЕВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В VII—X ст., Вид-во АН УРСР, К., 1963, 198 с.

Міжнародні зв'язки Київської Русі досліджуються давно, але більш-менш повного їх узагальнення ще не було зроблено. Тому значний інтерес і пізнавальну цінність для всіх, хто любить вітчизняну історію, має невелика обсягом, але змістовна рецензована книга. Автор взяв на себе складне завдання — простежити і належно висвітлити державне життя східних слов'ян у зв'язку з надзвичайно складними подіями історії Східної Європи, використавши для цього численні джерела.

І. М. Шекера докладно і послідовно розглядає різні етапи боротьби слов'ян з тими кочовниками, що наводняли наші степи у другій половині I тисячоліття нашої ери і утворювали такі могутні державні

об'єднання, як Хазарський каганат. І в цій віковій боротьбі наші предки виявляли природжену мужність у бою, дипломатичну гнучкість, винахідливість, кмітливість. Хазари, половці, печеніги постійно намагалися перетяти шлях «із варяг в греки», відрізати від інших країн Київську Русь, ядром якої було Середнє Подніпров'я. Значне місце в книзі відводиться аналізу відносин Київської Русі з Хазарським каганатом. Вірно підкреслюючи, що в кінці IX ст. «хазарське питання» вже не турбувало київських князів, автор однак, на нашу думку, робить занадто поспішний і нічим не підтверджений висновок: «западаючий, безсилий, а через це і мало авторитетний Хазарський каганат уже не

міг не лише провадити наступальної політики, а навіть оборонятися проти східних слов'ян, які поступово, але неухильно просувалися по Сіверському Дінцю і Дону до узбережжя Азовського і Чорного морів» (стор. 43—44). Якщо вже й справді каганат був такий безсилий, чому тоді понад півстоліття томилися в хазарській неволі в'ятичі, а руські купці терпіли різні утиски й платили велике мито хазарам за право торгівлі зі Сходом? Дальший виклад свідчить про те, що автор сам собі суперечить: «Під час русько-хазарських переговорів (912 р.— В. К., М. Ф.) Хазарський каганський уряд поставив вимогу перед руськими послами — віддати половину всієї злобичі, яку візьмуть руси під час походу на Каспій. Русі змушені були погодитися на такі важкі умови хазарів, які займали вигідні транзитні шляхи» (стор. 73).

Розглядає автор і стосунки Русі з торками і половцями, дає коротку характеристику їх господарства та військової справи, підкреслює, що руські діячі для успішного здійснення завдань зовнішньої політики мусили добре знати суспільний лад, звичаї, культуру, господарство, військову справу кочівників.

І. М. Шекера робить вірну принципову переоцінку діяльності князя Святослава. Дворянські та буржуазні історики називали його походи грабінницькими, а самого князя авантюристом. На жаль, такої думки дотримувались і дотримуються деякі радянські історики. Отже, небезпідставно наш автор вдався до докладного аналізу зовнішньої політики Святослава, спиняючись на його вихованні та ідеалах, на літописній характеристиці князя та його стратегічних і тактичних прийомах. Звідси висновок про те, що Святослав був далекоглядним політиком свого класу і свого часу.

Цікаво простежує автор далекий шлях угрів (мадьяр) від Саяно-Алтаю до Подунав'я через причорноморські області із давно забутих назвами «Леведія» та «Ателькуза», зауважуючи, що топоніми угорського походження зустрічаються і досі по всій Україні (наприклад, назви Макошин та Магерки на Чернігівщині). Багато уваги приділяється половецьким племенам, боротьба з якими чергувалась з моментами мирного співжиття.

Докладно розглядає І. М. Шекера відносини Київської Русі з Візантією, яка справляла певний благотворний культурний вплив, але водночас проводила політику оточення і підриву Древньоруської держави. Піднесення Київської Русі дало змогу

здійснити кілька великих походів на Візантію, які диктувалися умовами інтенсивного економічного розвитку, а не мотивами розбою й грабежу: руський уряд хотів військовою силою відновити нормальні взаємини, а також дипломатичним натиском їх узаконити. Свідченням цього є й самі умови миру. Аналізуючи договір 911 р., І. М. Шекера підкреслює, що цей документ був перемогою не лише древньоруської зброї, а й дипломатії. Автор робить узагальнення про те, що договори 860, 907, 944 рр. були рівноправними і високо піднесли міжнародний авторитет Київської Русі.

І. М. Шекера не обмежується голосливим запереченням будь-якої ролі норманів у житті слов'ян, а уважно досліджує тривалі взаємозв'язки Скандинавії і Русі, торкається «норманської теорії», спиняється на твердженнях сучасних зарубіжних норманістів та розвінчує їх.

Активною була політика Русі і на Сході. Лише за шість років Русь здійснила три походи на узбережжя Каспійського моря. В рецензованій книзі висловлюється досить цінна думка про те, що Візантійська імперія, яка зазнала поразки від древньоруського війська у 907 р. всіяко сприяла походам русів на Схід. Можна гадати, що ці походи були також тісно пов'язані з відчайдушною боротьбою європейських народів проти арабського натиску. «Походи русів, без сумніву, підтримували сили арабів і в значній мірі сприяли успішній обороні візантійських військ проти наступу арабів» (стор. 72). Ймовірно, що ці походи були частиною спільного візантійсько-русського плану боротьби з арабами.

Заключну частину праці присвячено розглядові зовнішньої політики Володимира Святославовича. Ми бачимо, як далі зростає авторитет Русі, розширювалась її територія, зміцнювались її зв'язки з іншими країнами.

Багато цікавих фактів і корисних узагальнень містить рецензована книжка, варто зазначити непогані ілюстрації, запозичені з літописів, хронік. Шкода, що видавництво АН УРСР випустило її малим тиражем (900 примірників). Прикро також, що в книзі трапляються мовні огріхи («любими засобами», «живий інтерес» та ін.).

Однак загалом праця «Міжнародні зв'язки Київської Русі» заслуговує позитивної оцінки. Вона не лише зв'язує воєдино складні перипетії міжнародної політики Русі, а й допомагає більш об'єктивно оцінити її роль в історичному розвитку.

В. М. КУЛАКОВСЬКИЙ,
М. В. ФЕНЕНКО

М. Н. ТИХОМИРОВ. РОССИЯ В XVI СТОЛЕТИИ, Изд-во Академии наук СССР, М., 1962, 583 с.

Монографія академіка М. М. Тихомирова про Росію в XVI ст. є цінним оригінальним дослідженням. Характерну особливість книги становить те, що написана вона в історико-географічному плані. Цим самим автор вніс корисний вклад у розвиток важливої спеціальної дисципліни — історичної географії, якій досі не приділялась достатня увага.

У вступній частині монографії подано огляд використаних автором джерел і літератури, висвітлено процес об'єднання російських земель навколо Москви, зростання феодального землеволодіння і погіршення становища трудящих мас.

М. М. Тихомиров докладно висвітлив розвиток центральних земель Росії, показав важливість місця розташування Москви, дав аналіз зростання кожної частини міста: Кремля, Московського посаду, Китай-города, Білого і Земляного города, ремісничого району, міського ринку, Підмосков'я. В книзі переконливо доведено, що Москва в XVI ст. була найбільшим ремісничим і торговим центром Росії, столицею могутньої держави Східної Європи, яка відігравала важливу роль в економічному, політичному і культурному житті багатьох європейських країн.

Окремо досліджує автор Московський і Замосковський краї, Тверську землю і Заволжя, природні умови, зайняття населення цих районів, наступ землевласників на селян, посилення феодально-кріпосницького гніту, форми податків і феодальної ренти, соціально-економічне і правове становище різних груп сільського населення. З розвитком сільського господарства, підкреслюється в роботі, посилювався суспільний поділ праці, розвивались ремесла і промисли, внутрішня і зовнішня торгівля, росли міста, зростала кількість міського населення. Перелік торгових шляхів свідчить про те, що міста вели між собою жваву торгівлю, а це мало велике значення для дальшого економічного розвитку Росії.

Розповідаючи про особливості розвитку Двинської, Пермської і Печерської земель, Білозерського і Печорського країв, Заонежжя і Кольського півострова, М. М. Тихомиров підкреслює, що ці землі за тих часів були майже незаселеними. Серед безкраїх лісових масивів дрібними островами де-не-де виникали міста, поселення. Основну масу населення склали ще не закріпачені селяни і робітні люди, а також бояри, переслідувані опричниками. Хліборобство було розвинуто дуже слабо. В господарстві цих країв важливу роль відігравали промисли (мисливство, рибальство). В західній частині Росії — Новгородська, Псковська, Смоленська землі — переважало сільське господарство.

Розглядаючи історико-географічне становище південних російських земель (Заозько-Брянський і Тульський краї, Рязан-

ська і Сіверська землі та заселені райони степу), автор розповідає про заснування міст, сіл і поселень, розвиток сільського господарства, міського і сільського ремесла, розширення торгівлі. Зокрема, в книзі говориться про велике значення таких українських міст, як Путівль, Новгород-Сіверський, Чернігів, Любеч для розвитку економічних, політичних і культурних зв'язків між українським і російським народами.

Окремий (VI) розділ монографії присвячений характеристиці Нижньоновгородського краю, Вятської землі, Закам'я, земель чувашів, Казанського і Астраханського царств, Башкирії, Північного Кавказу. На численних фактах і прикладах автор показує прогресивне значення приєднання цих земель до Російської держави.

Акад. М. М. Тихомиров написав корисну працю, в якій всебічно висвітлив питання історико-географічного характеру, розкривши цим перед читачем широку картину економічного розвитку різних російських земель за ціле сторіччя. В книзі вміщено ряд карт, на яких зазначені найбільші міста, містечка, села, монастирі, адміністративний поділ російських земель, кордони Російської держави та ін. Книга має показачки: іменний, а також географічних, топографічних та етнографічних назв.

Знайомлячись з книгою академіка М. М. Тихомирова, мимоволі згадуєш, як мало знаходять історико-географічні питання своє відображення в історичній літературі, що виходить в нашій республіці. Маємо лише окремі статті та працю І. П. Крип'якевича про Галичину¹.

Постала велика потреба в створенні такого монографічного дослідження з історії України епохи феодалізму, де було б висвітлено процес визволення українських земель з-під іноземного панування і возз'єднання їх у складі Російської держави, показано історичні зміни етнографічних кордонів України, заселення південноукраїнських степів, виникнення нових сіл, містечок і міст, прокладання шляхів сполучення, зміни в адміністративному поділі, розселення переселенців, що прибували з інших країн, будівництво оборонних укріплень і т. д. Виправданим було б спеціальне дослідження, присвячене історичній географії Запорозької Січі.

Минуле та природні умови України дають широкі можливості для історико-географічних досліджень. Ще з часу формування українського народу майже кожна земля нашої республіки мала специфічні особливості в економічному, політичному і етнічному становищі. Протягом століть на українських землях відбувалися зміни в

¹ І. П. Крип'якевич. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій, К., 1962, 83 с.

сіх галузях економічного і суспільно-політичного життя. Завданням історичної географії є охоплення всіх цих питань, вивчення всього процесу розвитку різних земель та їх ролі в історії України.

Ці та інші питання чекають своїх дослідників і глибокого висвітлення в історико-географічній літературі.

Найважливішими джерелами історичної географії є: археологічні пам'ятки і зна-

хідки, письмові документи і топонімічні назви, етнографічні і демографічні факти, мовно-діалектні матеріали, деякі дані природознавства, картографічні матеріали, геологічні зміни ландшафтів, актовий матеріал, дипломатичні і мемуарні документи тощо. Створення нових досліджень з історичної географії УРСР було б великим вкладом у розвиток радянської історичної науки.

Д. І. МИШКО

«ДЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ», Т. 7 «ИЗ ИСТОРИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА», М., 1961, 680 с.; Т. 8 «НАША СОВЕТСКАЯ РОДИНА», М., 1962, 624 с.; Т. 9 «ЗАРУБЕЖНЫЕ СТРАНЫ», Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, М., 1962, 560 с.

Радянська «Детская энциклопедия», на відміну від аналогічних зарубіжних видань¹, ґрунтується на найпередовішій у світі марксистсько-ленінській методології. Крім цієї вирішальної переваги «Детская энциклопедия» краща зарубіжних і з погляду добору та розташування матеріалу, ілюстрування, забезпечення довідковими відомостями, щодо введення юного читача у творчу лабораторію історика.

Том 7 дає систематичний виклад основ історичної науки від початків роду людського до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, тоді як зарубіжні буржуазні дитячі енциклопедії містять фрагментарні відомості з історії, підібрані тенденційно, в інтересах панівних класів. Томи 8 і 9 присвячуються не тільки історії, а й питанням економіки, географії, політики, культури тощо. Спинимося ж лише на питаннях історії.

У томі 7 світовий історичний процес розглядається у великих розділах, присвячених окремо історії зарубіжних країн і вітчизняній історії. Матеріал з історії РСРР викладається у томі 8, з минулого зарубіжних країн у новітній час — у томі 9. На наш погляд, у такому додатковому довідковому виданні, як енциклопедія, немає потреби ділити історичний матеріал так, як це робиться у шкільному курсі. Виклад в енциклопедії єдиної всесвітньої історії (з включенням у відповідних місцях відомостей з історії нашої Батьківщини) допоміг би учням краще локалізувати події обох шкільних курсів. На протилежність томам 7 і 8, де історичний матеріал викладається суцільним текстом, в томі 9 відомості з історії розпорошені у розділі «Нова ера в історії людства», складеному в соціологічному плані, та в загальних статтях, присвячених окремим країнам. Можна тільки шкодувати, що автори енциклопедії не витримали в усіх трьох томах єдиного конкретно-історичного принципу викладу матеріалу з історії від найдавніших часів до наших днів.

Незаперечним достоїнством енциклопедії є те, що численні статті вдало допов-

нюють матеріал, конспективно викладений у підручниках. Але особливо цінним є те, що висвітлюється багато питань, які або зовсім не вивчаються, або стисло проходяться в школі (про життя народів Африки, Латинської Америки, про їх боротьбу проти поневолювачів, про робітничий рух і т. д.).

У розділах, присвячених вітчизняній історії, гідне місце відводиться Україні всіх періодів.

Важливою позитивною рисою енциклопедії є те, що в ній наводяться цікаві відомості про життя, навчання дітей, про їх участь у боротьбі проти гноблення на різних етапах історії. Шкода лише, що немає відповідних статей щодо первісно-общинного і рабовласницького ладу. Адже існує велика науково-популярна література з цього питання. І варто було б дати в енциклопедії хоча б деякі картини життя дітей у давнину.

Добре, що чимало статей присвячується історії релігії й атеїзму, цього так невиспадає шкільним підручникам. Уміло описано в томі 7, як були добуті відомості з історії, особливо стародавнього світу. Однак недосить переконаливо доведено, що первісно-общинний лад був найважчим періодом у житті людства (т. 7, с. 14). Цілком доречно включається деякий важливий для істориків лінгвістичний матеріал. Проте, на нашу думку, на стор. 97 (т. 7) не варто було наводити нерозшифрованих слів з етрусської мови, тому що кожна фраза, призначена для дітей, тим більше в енциклопедії, повинна нести смислове навантаження.

Варто було б докладніше розкрити помилковість буржуазної періодизації серед-

¹ Див. Encyclopédie pour garçons et filles. Par D. A. Bennet et Denise Meunier. Paris, 1946, 107 с.; Encyclopédie Larousse des enfants, Paris, 1956, с. 75—128, 235—292; The children's illustrated encyclopaedia of general knowledge, London, 1958, 480 с.; Encyclopédie pour la jeunesse, tome I, Paris, 1958, 480 с. та ін.

ніх віків, спинившись зокрема на економічному факторі (т. 7, стор. 125). Серед древніх фінсько-угорських племен на території нашої Вітчизни необхідно було згадати комі. У томі 7 (стор. 533) добре висвітлюється «Казка про Мудрицю Наумівну» як одна з полегшених форм викладу «Капіталу» К. Маркса.

У томі 8 переконливо висвітлюються найважливіші події історії СРСР (радянського періоду). Значний інтерес викликають невеликі врізки в тексті під рубриками «Події, люди, факти» та «Герої наших днів». У першій рубриці наводяться вдало дібрані уривки з документів, спогадів, яскраві описи окремих історичних подій, друга — присвячується подвигам наших сучасників. Однак у цьому томі є й істотні недоліки. Примітивно пояснюються перекурення і недоліки у період колективізації сільського господарства. Слабо розкриті причини відставання сільського господарства після Великої Вітчизняної війни (стор. 179). Критика культу особи Сталіна дається тільки в зв'язку з викладом матеріалу про XX з'їзд КПРС. Навряд чи це виправданно у дитячому виданні. Таку критику слід було дати значно раніше. Тоді діти краще зрозуміли б недоліки нашого життя періоду колективізації, в 30-ті роки, частково в післявоєнний період.

Том 9 містить відомості про міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, про Версальську систему, світову економічну кризу, два воєнних світові війни, мюнхенську змову, другу світову війну. Автор висвітлює утворення і розвиток світової соціалістичної системи, розпад колоніальної системи імперіалізму, кризу світового капіталізму, боротьбу за мир, демократію і соціалізм. Розділ «Нова ера в історії людства» закінчується прогнозом: «Комунізм — майбутнє світу».

У статтях, присвячених окремим країнам, також є матеріал з історії, але він дуже нерівноцінний. Там, де йдеться про великі держави, його досить багато, а про ряд невеликих країн наводяться зовсім скупи відомості (наприклад, про Австрію, Габон, Фінляндію). Стаття про Верхню Вольту не має історичного нарисю. Є багато повторень матеріалу, викладеного в томі 7.

Для «Детской енциклопедии» велике значення має дохідливість і привабливість викладу. Більшість статей має з цього погляду досить високий рівень (особливо хочеться відзначити статті про тисячу Гарібальді, про страту народволюбців (т. 7) та ін.). Але деякі статті написані сіро, нецікаво (наприклад, «3 історії Донбасу» — т. 7, стор. 520, «Історичне значення революції (1905—1907 рр.)» — т. 7, стор. 581, «Відбудова народного господарства» — т. 8, стор. 79—83 тощо). Авторі слабо користуються ефективним серед дітей методом психологічної розповіді, вдалим прикладом якої є стаття «Іпатія» (т. 7). Автор начебто читає дітям думки славного математика середньовіччя.

У томах 7 і 9 недостатньо застосовуються кращі вірші великих поетів, що цілком відображають певні сторони історичної дійсності. Так, у статті «Ян Гус і Ян Жижка» (т. 7) слід було б навести влучні вірші Т. Г. Шевченка («Єретик»). Значно краще використовуються вірші радянських поетів (т. 8).

Важливою складовою частиною томів є різноманітні ілюстрації: оригінальні графічні, репродукції картин, чудові кольорові вклейки. Цінними є спеціально для цієї енциклопедії зроблені карти, схеми. Вірні зробили автори, часто даючи зображення оригіналів найважливіших історичних пам'яток, а не їх реконструкції. Це один із засобів прищеплення дітям смаку до вивчення історії, її глибокого розуміння. Слід відзначити блискуче виконані графічні ілюстрації в томі 9, особливо цікаву знахідку — дотепні зображення піонера-мандрівника на фоні примітних пам'яток різних країн. Цей образ ніби символізує зв'язок історичної обстановки зарубіжних країн з нашою дійсністю.

Однак в оформленні енциклопедії є і серйозні недоліки. Добре передаючи національний колорит на вклейках, присвячених союзним республікам (т. 8), в ілюстраціях з історії Японії та Китаю, художники мало уваги в цьому відношенні приділяють у статтях з історії інших країн. Є чимало погано, просто неохайно виконаних ілюстрацій, які в інших виданнях подані чудово. Деякі кольорові вклейки (т. 8) зроблені в дещо умовній манері з неприродною кольоровою гамою (особливо між стор. 184 і 185).

Загальної позитивної оцінки заслуговує довідковий апарат томів. «Коротка хронологія всесвітньої історії» містить оригінальні, добре виконані графічні ілюстрації. Цікавими є довідки про різні календарі.

Дуже важливо, що кожний том закінчується «Показчиком імен і предметів», який може допомогти дітям у словниковій роботі з історії. Правда, шкода, що в ньому не даються загальні визначення таких важливих термінів, понять, як «революція», «повстання», «селянська війна», «робітничий рух» та ін. (у показчику наводяться лише довідки про конкретні події, наприклад, «Революція 1905—1907 рр. в Росії» та ін., а загальні визначення не даються ні в підручнику, ні в статтях енциклопедії, ні в показчику). Слід було б наводити етимологію таких слів іноземного походження, як «диктатура», «партія», «революція» тощо. Дивним є те, що у відповідному показчику (т. 9) взагалі немає будь-яких визначень і пояснень, називаються лише самі імена та предмети історичні, на яких про них йдеться.

Окремі недоліки не знижують загальної високої оцінки рецензованих томів «Детской енциклопедии», які становлять істотний вклад у радянську історичну науку.

А. В. САНЦЕВИЧ

А. К. МАРТИНЕНКО. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА. Посібник для вчителів,
Вид-во «Радянська школа», К., 1963, 256 с.

Історія другої світової війни та її головної складової частини — Великої Вітчизняної війни радянського народу — має величезне виховне значення, і в шкільних програмах їй відведено важливе місце. Уроки з цього розділу програми вимагають від учителя особливої старанної підготовки. Тому дуже своєчасним є випуск у світ книги А. К. Мартиненка, що покликана допомогти вчителю у цій справі.

У книзі ясно висвітлено питання про походження і характер другої світової війни, дано їй чітку марксистську періодизацію. Докладно змальовано хід воєнних дій на різних театрах, переконливо показано вирішальне значення радянсько-німецького фронту для всієї світової війни. Значне місце відведено зовнішній політиці СРСР та міжнародним відносинам. Велику увагу приділено рухові Опору в усіх окупованих гітлерівською Німеччиною та імперіалістичною Японією країнах, що вигідно виділяє книгу А. К. Мартиненка серед аналогічних праць. Наприкінці автор спиняється на питанні про джерела перемог Радянського Союзу та її всесвітньо-історичному значенні.

В книзі наведено багато цифрових даних, які характеризують розмах воєнних дій на всіх фронтах, розміри збройних сил різних країн, їхні воєнні зусилля, виробництво озброєння, людські і матеріальні втрати держав. Текст супроводжується вдало дібраними картами-схемами, які допоможуть читачеві краще розібратися в описуваних воєнних діях.

Уважне ознайомлення з книгою переконує, що вона відповідає своєму призначенню — служити посібником учителів. Водночас зазначимо, що її зміст виходить за межі шкільної програми. Вчитель знайде в ній достатній матеріал не тільки для підготовки змістовних уроків, а й багато такого, що необхідно йому для підвищення власної кваліфікації як історика.

Книга А. К. Мартиненка є самостійною, справді науковою працею. Автор не обмежився готовим, уже зробленим іншими істориками. Він ввів до наукового обігу багато нових фактів і даних, використав досягнення радянської історичної науки і створив компактну працю, в якій охоплено основні аспекти надзвичайно складної проблеми. Виклад послідовний і чіткий, через що книга читається з неослабним інтересом.

При охопленні широкого кола різномірних питань не завжди вдається перевірити дані з інших праць, спеціально присвячених цим питанням. Звідси — небезпека повторення чужих фактичних помилок або деяких поширених поглядів, що потребують перегляду. Подекуди авторові рецензованої книги не вдалося уникнути цієї небезпеки.

Так, наприклад, недооцінкою гостроти суперечностей між капіталістичними державами породжено, на нашу думку, помилковий погляд на безпосередню спрямованість Берлінського пакту Німеччини, Італії та Японії, укладеного 27 вересня 1940 р. Як і в працях інших авторів, у книзі А. К. Мартиненка говориться, що цей пакт «був спрямований насамперед проти СРСР» (стор. 56). Факти свідчать, що насправді пакт був спрямований насамперед проти США і Англії. Звичайно, договір трьох агресорів, що проголошував Європу і Південно-Східну Азію сферами панування Німеччини і Італії, з одного боку, та Японії, з другого, не міг в майбутньому не загрожувати Радянському Союзові. Проте безпосереднім його призначенням була консолідація блоку фашистських держав проти другого імперіалістичного блоку — англо-американського, між якими вже почалася збройна боротьба за світове панування.

У зв'язку з радянсько-фінською війною в книзі говориться, що «в США конгрес ухвалив рішення про продаж Фінляндії 10 тис. гвинтівок» (стор. 43). Це твердження запозичено автором з «Історії Великої Вітчизняної війни», де його зроблено без посилання на джерела¹. Насправді конгрес США вказаного рішення не ухвалив. Зате 28 лютого 1940 р. він схвалив надання Фінляндії «невоєнної» позики в розмірі 20 млн. доларів на додаток до 10-мільйонної позики, яку фінська реакція одержала від експортно-імпортного банку США ще 13 грудня 1939 р. і яка була використана для придбання зброї. Вже перша з цих позик значно перевищувала вартість 10 тис. гвинтівок, і на неї Фінляндія придбала, між іншим, 44 літаки військово-морського флоту США.

На стор. 85 говориться, що з перших днів радянсько-німецької війни «англійські і американські правлячі кола... розуміли, що без союзу з СРСР вони не тільки не зможуть перемогти Гітлера, але нездатні навіть уникнути тяжкої поразки і відстояти свою незалежність». Насправді, як про це свідчать численні документи, правлячі кола західних держав були тоді переконані в неспроможності Радянського Союзу протистояти фашистській Німеччині. За оцінкою генерального штабу США, зробленою 23 червня 1941 р., перемога Німеччини над Радянським Союзом мала забрати від одного до трьох місяців. Подібного погляду дотримувався і англійський генштаб.

Американські газети були переповнені пророкуваннями про близьку поразку

¹ «История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945», т. I, М., 1960, стор. 260.

СРСР. Чекаючи її, керівники США і Англії не розраховували на тривалий союз з СРСР. Незважаючи на це, вони сподівалися, що, кінець кінцем завдадуть поразки Німеччині. Особливу самовпевненість виявляли тоді керівники США, які ще не воювали, але гарячково готувалися до участі у війні. 25 вересня 1941 р., наприклад, об'єднаний комітет начальників штабів США представив президенту Рузвельту план під виразною назвою «Програма перемоги» — про розгортання американських збройних сил на 1941—1943 рр., в якому підкреслювалося, що, створивши на базі своєї промислової могутності потужну воєнну машину, Сполучені Штати самі спроможні будуть завдати «тотального розгрому» Німеччині, «навіть якщо тим часом Англія і Росія зазнають поразки»². Подібні розрахунки мало відповідали реальній дійсності, але їх слід мати на увазі, бо вони точно характеризують умонастрої правлячих кіл західних держав у перші місяці радянсько-німецької війни. Лише після вступу США у війну їхні погляди стали більш тверезими.

Ці зауваження стосуються і характеристики рішень Атлантичної конференції США і Англії у серпні 1941 р. (стор. 90).

Автор гостро викриває підступну політику саботажу другого фронту західними державами і загалом правильно викладає досить заплутану в літературі історію цього питання. При цьому йому слід було зазначити, що, вже даючи зобов'язання відкрити другий фронт у 1942 р., керівники західних держав свідомо вводили в оману представників Радянського уряду. Під час переговорів у Вашингтоні в травні 1942 р. було поставлено питання про створення Американо-Англійського фронту в Західній Європі, який відтягнув би від Радянського союзу 40 німецьких дивізій. Американський уряд зобов'язався зробити це, але насправді планував здійснити восени 1942 р. висадку лише 5—6 дивізій. Цей план, відомий під назвою операції «Следж-хеммер», існував недовго — з квітня до липня 1942 р., коли замість нього почалася підготовка до висадки у Північній Африці. В рецензованій книзі прикрі друккарські помилки скалічили назву плану на «Слендж-хеммер» і перенесли його на осінь 1943 р., коли про нього вже й думати забули (стор. 133).

Непоміченими лишилися ще такі неточні дати: ухвали лондонської конференції в липні 1942 р. про десант у Північній Африці (на стор. 94 помилково названо конференцію у Вашингтоні в червні того ж року, коли питання розглядалося, але рішення не було ухвалене) та першого припинення союзних поставок Радянському Союзу північним шляхом (на стор. 139 названо березень 1943 р., але то був початок уже

другої перерви в поставках; перша мала місце у вересні—грудні 1942 р.).

Автор лише згадує боротьбу в Атлантиці у 1941—1942 рр. і пише, що «серйозного впливу на хід війни події в Атлантиці не мали» (стор. 112). Проте слід було розповісти читачеві про величезні втрати союзного судноплавства в цьому районі, що сильно впливало на воєнні зусилля США і Англії. Саме посиляючись на ці втрати, керівники західних держав робили перерви у поставках Радянському Союзу, хоч цього й можна було уникнути, скоротивши перевезення на другорядні театри воєнних дій.

На стор. 139 говориться, що американці в 1943 р. домагалися від Радянського Союзу надання їм авіабаз у Сибіру. Особливо активними були ці домагання влітку і восени 1942 р., коли керівники США вважали, що СРСР стоїть перед катастрофою. Проте ще настирливіше вони вимагали тоді авіабаз у Закавказзі. Очікуючи виходу німецько-фашистських військ у цей район, союзники навіть розробили план «Велвет», що передбачав захоплення тут авіабаз. Перелом у Вітчизняній війні на користь Радянського Союзу перекреслив ці підступні задуми.

Вкажемо на помилку автора, пов'язану з воєнною стратегією фашистської Німеччини. В рецензованій книзі говориться, що план «Барбаросса» передбачав «два основних напрямки для удару — на південь і північ від Полісся» (стор. 61), тоді як таких напрямків насправді було три. Тут переплутано напрями наступу з районами воєнних дій. На карті-схемі (стор. 60) правильно вказано три напрями.

Описуючи бої за Маріанські острови (червень—липень 1944 р.), автор вірно вказує, що саме там американське командування вперше застосувало напад. Однак при цьому створюється враження, ніби це сталося на острові Сайпан (стор. 223). Насправді напад вперше було застосовано американцями на острові Тініан, розташованому поряд з Сайпаном. А «пріоритет» у цій справі належить гітлерівцям, які застосовували речовину, подібну до нападу, проти військ Південно-Західного фронту під Бродами щ. 26 червня 1941 р.

Вкажемо на окремі неточності у написанні власних імен. Замість «Павел Маришук» (стор. 37), «Камхубер» (стор. 47), «Стімпсон», Айкес», «Макантон» (стор. 87), «Квірінгейм» (стор. 206) треба було писати: Павло Маришук, Каммхубер, Стімсон, Ікес, Макнотон, Квірінгейм. Замість «Політаєв» (стор. 152) слід було написати «Полетаєв», а також вказати, що в Італії цей герой-партизан був відомий під ім'ям Поетана. В книзі зустрічаються друккарські помилки та мовні огріхи.

Проте відзначені недоліки легко було виправити при перевиданні книги, яку випущено надто малим тиражем (3,5 тис. примірників). Цього не вистачить навіть половині середніх шкіл УРСР. Роботу слід

² T. S. Watson. Chief of Staff: Pre-war Plans and Preparations, Washington, 1950, стор. 356.

розширити за рахунок викладу питань історії Великої Вітчизняної війни відповідно до програми з історії СРСР. Тоді вона стане зручним посібником учителеві при підготовці уроків не лише з новітньої історії зарубіжних країн, а й з вітчизняної історії.

Книга А. К. Мартиненка є першою загальною працею про другу світову

війну, створеною на Україні. Універсальність роботи, охоплення найширшого кола питань є великою заслугою автора. Об'єктивний аналіз змісту книги дає можливість з усією відповідальністю рекомендувати її не тільки вчителям, а й студентам і всім, хто цікавиться історією другої світової війни.

В. С. КОВАЛЬ

Д. КОСЕВ, ХР. ХРИСТОВ, Д. АНГЕЛОВ, КРАТКА ІСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ, Изд-во «Наука и искусство», Софія, 1962, 319 с.
Д. КОСЕВ, ХР. ХРИСТОВ, Д. АНГЕЛОВ, КОРОТКА ІСТОРИЯ БОЛГАРИИ, Вид-во «Наука и искусство», Софія, 1962, 319 с.

Відомі болгарські історики академік Д. Косев, професори Хр. Христов, Д. Ангелов випустили в світ нову науково-популярну працю з історії Болгарії. У цій порівняно невеликій книзі автори зуміли докладливо викласти історію болгарського народу з найдавніших часів до наших днів, використавши останні досягнення науки. Позитивним є й те, що книга містить багато добре продуманих схем, спеціально підготовлених карт та ілюстрацій.

На великому фактичному матеріалі автори показують, як землі Балканського півострова заселялися слов'янськими племенами, які великі соціально-економічні зміни відбувалися тут до кінця XIV ст.

Велику увагу в книзі приділено історії народних мас, як справжнього творця історії. В середньовічній Болгарії детально розглядаються антифеодальний еретичний рух богомилів і селянська війна на чолі з пастухом Івайлом, створення слов'янської писемності, розвиток болгарської літератури і мистецтва. На конкретному матеріалі автори переконливо показують, що турецьке панування в Болгарії дуже затримувало економічний і культурний розвиток країни, що болгарський народ наполегливо боровся проти іноземних завойовників, всіляко прагнув розвинути свою національну культуру. На фоні соціально-економічної кризи турецької імперії змальовано розвиток сільського господарства, ремесла, мануфактури і зародження фабрично-заводської промисловості Болгарії. З докладного аналізу соціально-економічного розвитку виводиться розподіл класових сил у болгарському національно-визвольному русі за період його піднесення. Автори розглядають різноманітні форми цього руху (гайдучий рух, селянські повстання 30—50-х рр., повстання ремісників і міської бідноти 50—60 рр., просвітительський рух, болгаро-грецьку церковну боротьбу) та ставлення до них різних класів і класових угруповань. В книзі показані народні джерела революційно-демократичної ідеології Г. Раковського, В. Левського, Хр. Ботева та інших видатних керівників героїчної боротьби народу за волю і незалежність. Чіткою і вірною є оцінка історії виникнен-

ня і діяльності Болгарського революційного Центрального Комітету. Особливо яскравістю відзначається опис квітневого збройного повстання 1876 р. Автори наводять приклади масового народного героїзму в боротьбі повстанців проти урядових військ і озвірілих банд башибузуків. Вірно розкривається взаємозв'язок болгарського визвольного руху і Росії — особливо повно на прикладі історії російсько-турецької війни 1877—1878 рр., що привела до визволення Болгарії. Чітко з'ясовано питання і про вплив революційної ідеології Росії на формування революційно-демократичної ідеології, на керівників Болгарського революційного Центрального Комітету і всього революційного руху Болгарії.

Але й після визволення Болгарії з-під турецького ярма країна не змогла вільно розвиватись. Їй перешкождали західноєвропейські держави. Та незважаючи на підступи великих капіталістичних хижаків, сильний духом працюючий болгарський народ зумів відстояти свою незалежність, розвивати економіку. Більше того, він ліквідував історичну несправедливість і возз'єднав Східну Румелію з єдиною болгарською державою. Щоправда, цим не завершився процес возз'єднання болгарських земель, як не закінчилось і остаточне визволення Болгарії. Тільки в 1908 р. Болгарії вдалося проголосити незалежність.

Економічний розвиток Болгарії після визволення з-під турецького ярма йшов повільно і тільки на початку XX ст. дещо прискорився. Це пояснюється низьким рівнем виробничих сил, проникненням іноземного капіталу і т. ін. Однак розвиток капіталізму позначався на різних галузях соціально-економічного життя країни і зокрема на появі молодого робітничого класу і соціалістичного руху. Болгарська робітничо-соціал-демократична партія з самого початку пішла по шляху революційного марксизму, ведучи боротьбу з різними проявами опортунізму, ставши в авангарді робітничого класу і його боротьби за повалення капіталізму. Болгарія дала міжнародному революційному рухові таких видатних діячів, як Дм. Благоєв, Г. Димитров, В. Коларов і ін.

Стисло, але цілком переконливо обгрунтовано в книзі виникнення Балканського союзу і вибух Балканських воєн 1912—1913 рр.¹ Авторам, можливо, слід було б у зв'язку з цими подіями звернути увагу на спробу католицької церкви нав'язати Болгарії церковну унію і на провал цього задуму.

В 1913 р. Болгарія зазнала національної катастрофи, і, незважаючи на тяжкі наслідки війни, болгарська буржуазія разом з австро-німецьким агентом на болгарському престолі, царем Фердинандом, втягнули країну в 1915 р. в першу світову війну.

Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, звістку про яку зустріли в Болгарії з великою радістю, антивоєнний рух досяг свого кульмінаційного пункту у вересневому солдатському повстанні 1918 р.

Період між двома світовими війнами в історії Болгарії характеризується кількісним і якісним зростанням пролетаріату і його партії, яка з 1919 р. почала йменуватись Комуністичною. Апогеєм гострої класової боротьби було Вересневе повстання 1923 р., яке, хоч закінчилося поразкою, стало переломним моментом у більшовизації Комуністичної партії і поклало міцну основу союзу робітничого класу і трудящого селянства.

В книзі на численних фактах яскраво показано нестихаючу і в наступні роки боротьбу трудящих Болгарії проти фашистської диктатури. Автори підкреслюють роль Комуністичної партії, яка встановила зв'язок з лівим крилом БЗНС і знову повела підготовку до збройної боротьби, висвітлюють економічну кризу і дальше піднесення робітничого та антифашистського руху в 30-х рр. XIX ст.

Антинародна політика монархо-фашистського уряду Болгарії привела до окупації країни гітлерівцями і втягнення її в другу світову війну. Однак широкі народні маси були за дружбу з Радянським Союзом. Звістка про напад гітлерівської Німеччини на СРСР викликала в Болгарії величезне обурення, а Компартія Болгарії зразу звернулася до населення із закликком не допустити використання території країни і війська для розбійницьких цілей німецького фашизму. ЦК Компартії негайно

ухвалив рішення про початок масової збройної боротьби проти гітлерівських завоєвників та монархо-фашистської влади Болгарії. Десятки й сотні тисяч трудящих вливалися у партизанські загони, здійснювали акти саботажу, підірвали дії і т. ін.

В книзі чітко і виразно показується на ростання антифашистської і класової боротьби та перемоги народного збройного повстання 9 вересня 1944 р., що поклало кінець пануванню болгарської буржуазії і відкрило шлях до будівництва соціалізму і комунізму. За своїм характером і значенням повстання поклало початок соціалістичній революції в Болгарії, яка почалась з повалення монархо-фашистської диктатури і встановлення влади Вітчизняного фронту. В роки боротьби з гітлерівськими окупантами збройні сили Радянського Союзу допомогли братньому народові в боротьбі проти реакції за соціалізм.

Досить значний розділ книги відведено післявоєнній історії, коли в країні перемогла соціалістична революція і болгарський народ став на шлях будівництва соціалізму.

Яскраво висвітлено успіхи соціалістичного будівництва в країні і великий прогрес в економічному, соціальному й політичному житті, якого домогся болгарський трудовий народ за роки народно-демократичної влади під керівництвом Комуністичної партії. Болгарія з відсталого аграрної перетворилася в квітучу індустріально-аграрну соціалістичну державу. Ідучи в рядах країн могутньої соціалістичної співдружності, вона рішуче бореться за міцний мир на землі.

У кожному розділі є параграф про розвиток культури болгарського народу. В них дано глибокий аналіз історичного розвитку культури Болгарії.

Можна було б відзначити, що в книзі не всі факти й події викладені однаково повно, але це пояснюється стислістю викладу матеріалу.

Колектив наукових співробітників Болгарської Академії наук написав рецензовану книгу, щоб в популярній і доступній формі ознайомити болгар, які живуть за кордоном, з історичним розвитком їх вітчизни, показати величезні успіхи, досягнуті болгарським народом за роки народно-демократичної влади.

Нам здається, що з метою якнайширшої популяризації історії героїчної боротьби болгарського народу і його успіхів на шляху соціалістичного будівництва, дальшого зміцнення братерської дружби між українським і болгарським народами дану книгу слід було б перевидати українською мовою.

В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
С. І. СІДЕЛЬНИКОВ

¹ В радянській літературі війна 1913 р. має назву «Друга Балканська війна», в той час як болгарська історична література називає її «Міжсоюзницькою війною». Така назва більш відповідає подіям і характеру війни. Нам здається, що радянським історикам треба теж називати цю війну так, як її називають болгарські історики.

ЮВІЛЕЙНІ СЕСІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ 150-РІЧЧЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Ювілейну сесію Академії наук УРСР відкрив вступним словом президент АН УРСР, академік Б. Є. Патон, який говорив про Т. Г. Шевченка як виразника найзаповітніших сподівань трудових людей землі, борців за визволення від соціального гніту. І сьогодні, на оновленій радянській землі, поезія Шевченка з нами. Вона служить знаряддям виховання нової людини і нових взаємин між людьми, допомагає зводити величчю споруду комунізму. Академік Б. Є. Патон висловив глибоку подяку українських учених Центральному Комітетові КПРС, Радянському уряду, особисто М. С. Хрущову, якому присвоєно звання Лауреата премії ім. Т. Г. Шевченка, за велику увагу до вшанування пам'яті Кобзаря.

З неослабним інтересом присутні слухали змістовну доповідь академіка М. Т. Рильського «Тарас Шевченко — великий поет українського народу». Доповідач відзначив величезне поширення творів геніального поета серед народних мас. Віце-президент АН УРСР І. К. Білодід змалював яскравий образ Т. Г. Шевченка — основоположника української літературної мови. Народний художник СРСР В. І. Касіян присвятив свою доповідь образотворчій спадщині генія українського народу. «Шевченко і сучасність» — такою була тема доповіді члена-кореспондента АН УРСР Л. М. Новиченка, який відзначив, що революційно-демократичний пафос великого українського поета кровно близький всім народам.

* *
*

10 березня відбулося ювілейне засідання Вченої Ради Інституту історії АН УРСР. З вступним словом до учасників звернувся член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій, який відзначив глибокий і постійний інтерес Тараса Шевченка до історії України, його активну участь у непримиренній боротьбі проти гаризму і кріпосництва. Палкий патріот своєї вітчизни, поборник непорушної дружби всіх народів, Шевченко по праву вважається основоположником революційно-демократичного напрямку в українській історіографії.

Ця думка була переконливо розкрита і в доповідях учасників ювілейного засідання Вченої Ради. Завідуючий відділом історіографії та джерелознавства Ф. П. Шевченко в своїй цікавій доповіді яскраво показав, що історична дійсність України першої половини XIX ст., боротьба покріпаченого селянства проти поміщиків були джерелами творчого нахнення великого революціонера-демократа, запліднювали його твори революційними ідеями, які кликали трудящих на боротьбу проти гнобителів.

Т. Г. Шевченко з великою поетичною силою висвітлив вирішальну роль народних мас в історії.

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР О. М. Апанович глибоко проаналізувала складну і до кінця ще не розв'язану проблему розкриття Т. Г. Шевченком визвольної боротьби українського народу в XVI—XVIII ст. Звернення поета до минулого козацтва та його самовідданої боротьби проти зовнішніх ворогів і соціального гніту зміцнювало віру в можливість революційного виступу сучасників — закріпачених селян.

У наукових повідомленнях були висвітлені питання про історіографію теми «Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство» (Г. Я. Сергієнко), патріотизм великого поета (М. К. Коваль), про зв'язки великого українського революціонера-демократа з поляками (П. М. Калениченко), про історичні мотиви в образотворчій спадщині Т. Г. Шевченка (М. Ю. Брайчевський).

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР А. В. Санцевич підвів певні підсумки досягненням радянської історіографії щодо висвітлення історичних поглядів Шевченка. Доповідач викрив буржуазно-націоналістичні фальсифікації творчості Т. Г. Шевченка, вказав на помилки і хиби, допущені у відповідних дослідженнях, які були написані в період культу особи Сталіна, а також зупинився на ряді повністю ще не розв'язаних проблем: Ленін, більшовицька партія і творчість Т. Г. Шевченка; питання всевітньої історії в творах великого революціонера-демократа та ш.

* *
*

13 березня 1964 року в Інституті літератури АН УРСР відбулася ювілейна, XIII наукова шевченківська конференція.

Коротким вступним словом конференцію відкрив член-кореспондент АН УРСР М. З. Шамота. З цікавою доповіддю «Світлова велич Шевченка» виступив член-кореспондент АН УРСР Є. К. Кирилюк. Шевченко подав людству, мабуть, перший в XIX ст. зразок справжньої революційно-втриманої поезії. Він закликав боротися за краще майбутнє і непохитно вірив у перемогу правди. Тому його твори перекладались мовами багатьох народів. Про філософські погляди Т. Г. Шевченка доповідав доктор філософських наук І. Д. Назаренко, який відзначив, що філософські погляди поета розвивались на матеріалістичній основі. Шевченко гостро виступав проти ідеалістичних напрямів в філософії і мистецтві, проти ідеології панівних класів.

З доповіддю «В. І. Ленін і революційно-демократична спадщина Шевченка» виступив старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР В. Г. Сарбей, який показав, аналізуючи ряд матеріалів, широку обізнаність В. І. Леніна з творчістю Шевченка. Сповнені ідеями революційного демократизму, твори Шевченка близькі робітничому класові, трудящим масам. Тому В. І. Ленін вчив ставити їх на службу революційній боротьбі.

На ювілейній конференції працювали секції літературознавства і мистецтвознавства.

* *
*

17—19 березня в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбулася Республіканська міжвузівська наукова сесія, яку відкрив вступним словом ректор університету, академік АН УРСР І. Т. Шведь. На пленарному засіданні були заслухані доповіді: «Т. Г. Шевченко і Київський університет» (член-кореспондент АН УРСР П. М. Попов), «Краса і сила шевченкової мови» (проф. П. П. Плющ).

На історико-філософській секції з доповіддю «Т. Г. Шевченко і революційний рух селянства в першій половині XIX ст.» виступив проф. П. А. Лавров. Важке становище кріпаків знайшло відображення як в поетичній, так і в мистецькій творчості Шевченка. Цікавій темі розвитку історичних поглядів Т. Г. Шевченка в 1857—1861 рр. присвятив свою доповідь проф. М. І. Марченко. В своїх вправах і громадській діяльності після заслання Т. Шевченко з великою революційною пристрасністю провіщає прогресивну історичну перспективу і світле майбутнє визволених народів. Розвиток революційних поглядів Шевченка українськими революційними демократами був висвітлений в доповіді А. О. Пашкової. Про розкриття

ролі козацтва в історичному процесі у творчості Т. Г. Шевченка говорила О. М. Апанович. Поет не ідеалізував історичне минуле українського народу, а протипоставляв героїчні подвиги козаків в минулому безправному становищу їх потомків середини XIX ст., показуючи водночас реакційну роль української козацької старшини. В. Г. Сарбей переконливо показав високу оцінку творчості і революційної боротьби Т. Г. Шевченка в дожовтневій більшовицькій пресі, розкрив, як активно використовувалась революційна спадщина Кобзаря партією більшовиків у революційній боротьбі всеросійського пролетаріату.

М. Ю. Браичевський розповів про використання поетом у своїй творчості матеріалів археології та його особисту участь в археологічних дослідженнях.

На секції мовознавства з цікавою доповіддю «Вплив старокнижної української мови на поетичну мову Т. Г. Шевченка» виступив молодший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Я. І. Дзира, який успішно дослідив складне питання про інтерес Шевченка до рукописних пам'яток давнього українського письменства, зокрема показав творче використання поетом художніх образів, поетичних картин літопису Величка.

Наукові сесії, присвячені 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка, переконливо продемонстрували значні успіхи в галузі шевченкознавства в Українській РСР.

Л. Г. МОСКВИЧ

* *
*

З 5 до 7 березня 1964 р. в м. Черкасах проходила міжвузівська наукова конференція, скликана Міністерством освіти УРСР, Черкаським педінститутом та Науково-дослідним інститутом педагогіки УРСР. Конференцію відкрив вступним словом ректор Черкаського педінституту доцент О. В. Тканко.

Глибокий інтерес викликала доповідь І. О. Гуржія «Т. Г. Шевченко про героїчне минуле України», який відмітив, що Т. Г. Шевченко відіграв велику роль у розвитку філософської і суспільно-політичної думки на Україні. Його глибокий інтерес до історичного минулого був нерозривно зв'язаний з непримиренною боротьбою проти царизму й кріпосництва.

На пленарному засіданні були заслухані наукові реферати доктора філологічних наук І. І. Пільгукка «Шевченківські естетичні традиції образу жінки-матері в радянській літературі», доктора філологічних наук О. І. Дея «Шляхи великої книги», письменника Д. М. Косарика «Ленінове ставлення до спадщини Т. Г. Шевченка».

Цікавими і змістовними були доповіді, виголошені на педагогічній секції, канди-

дата педагогічних наук Н. І. Падалки «Виховна сила творчості Великого Кобзаря», доктора педагогічних наук О. Р. Мазуркевича «Буквар Т. Шевченка на арені класової боротьби», доцента М. П. Ніжинського «Вплив Т. Г. Шевченка на дореволюційну школу і освіту».

Ряд змістовних доповідей і повідомлень було присвячено використанню творчості Т. Г. Шевченка в шкільній роботі.

На конференції працювали також секція літературознавства, на якій було виголошено 20 доповідей, та секція мовознавства (10 доповідей).

О. Т.

ВІДЗНАЧЕННЯ 400-РІЧЧЯ РОСІЙСЬКОГО КНИГОДРУКУВАННЯ

КИЇВ

400-річчя російського книгодрукування було відзначено 21—22 лютого 1964 р. науковою сесією, організованою Академією наук УРСР, Київським університетом ім. Т. Г. Шевченка, Вищою партійною школою при ЦК КП України. В роботі сесії взяли участь понад 300 чоловік — науковці Києва, Харкова, Львова, Ужгорода, гості з Москви, Ташкента, книговидавці і книготоргівці, журналісти Української РСР.

У вступному слові віце-президент АН УРСР І. К. Білодід відзначив, що цей ювілей є видатною датою в історії культури як східних слов'ян, так і всього людства. За дорученням Всесоюзного оргкомітету по відзначенню 400-річчя російського книгодрукування від Академії наук СРСР наукову сесію вітав член-кореспондент АН СРСР О. О. Сидоров.

В доповіді «400 років російського книгодрукування» доцент Московського поліграфічного інституту М. М. Сикорський розкрив значення патріотичного подвигу Івана Федорова, прослідкував розвиток прогресивної книги у дореволюційній Росії, видатні успіхи видання радянської книги і перспективи його розвитку. О. О. Сидоров доповів про зародження слов'янського друку, деякі аспекти діяльності Івана Федорова в Москві і на Україні.

Вчені УРСР зробили узагальнюючі доповіді: доктор філологічних наук О. І. Дей — «Шляхи розвитку української книги», член-кореспондент АН УРСР П. М. Попов — «Роль Києва в історії книгодрукування (XVII—XVIII ст.)».

На секціях історії української дореволюційної книги і радянської книги виступили численні промовці. Доктор філологічних наук Г. І. Коляда (Ташкент) виклав наслідки своїх досліджень над джерелами і поширенням графіки І. Федорова, доцент Київського університету Ф. Я. Шолом повідомив про взаємозв'язки між книгодрукуванням і рукописною традицією в Росії та на Україні у XVI—XVII ст., кандидат технічних наук М. Г. Резнік про зародження літографії на Україні. Ректор Українського поліграфічного інституту В. Г. Шпиця присвятив свій виступ науковій роботі і підготовці кадрів поліграфістів в УРСР, кандидат історичних наук

О. В. Молодчиков — розвитку і сучасному стану книгознавства на Україні. Про перспективи розвитку кольорового друку на Україні, пропаганду книги в пресі, громадські засади в книготоргівлі у республіці, принципи оформлення української радянської книги говорили О. В. Наконечний, А. А. Самченко, М. Н. Бриль, М. І. Срібний. Підсумки наукової сесії підвів директор Державної публічної бібліотеки АН УРСР В. С. Дончак.

Загалом на сесії виступило 28 чоловік, які розкрили нові сторінки історії української друкованої книги як важливого фактора культурного розвитку народу. Позитивним було те, що найбільше уваги присвячувалось радянському періоду. На сесії висловлювались пропозиції видати статистичний збірник про вихід книжкової продукції в УРСР, що мало б не тільки наукове, а й велике пізнавальне значення, а також створити в республіці періодичний орган з книгознавства. Успішний розвиток книгознавства сприяє глибокому дослідженню процесів історії культурного будівництва, має велике значення для розгортання політико-виховної роботи серед трудящих, що будують комуністичне суспільство.

О. В. МОЛОДЧИКОВ

ЛЬВІВ

400-річчя вітчизняного книгодрукування особливо широко і урочисто відзначили львів'яни — жителі древнього українського міста, де протікала видавнича діяльність Івана Федорова, який саме у Львові поклав початок книжковій справі на Україні. На урочистому засіданні у Львівському університеті схвильоване слово про 400 років російського друку і успіхи книговидання в Радянському Союзі виголосив доцент В. Й. Здоровега, який говорив про книгу як неocenенну скарбницю знань, нашого близького друга і порадника, могутню зброю в боротьбі за побудову комунізму. На ювілейній конференції в університеті з доповіддю про 400-річний ювілей російської книги виступив заступник директора наукової бібліотеки Ф. П. Максименко, першу друковану книгу на Україні — львівський «Апостол» докладно охарактеризував доцент Т. І. Пачовський, про книгодрукування у Львові

в XVI—XVIII ст. розповів кандидат історичних наук Я. Д. Ісаєвич. Доцент Г. Ю. Гербільський говорив про видання І. Федорова як джерело вивчення історії України, доцент Д. С. Григораш навів цікавий матеріал про розвиток радянської преси, книжкової справи в період розгорнутого будівництва комунізму.

Інтерес учасників наукової конференції викликало повідомлення старшого викладача кафедри історії КПРС М. М. Волянюка про видання творів Маркса, Енгельса, Леніна на Західній Україні. Саме у Львові вперше були видані українською мовою ряд праць основоположників наукового комунізму. Зокрема, першою лівинською працею, виданою українською мовою на західноукраїнських землях (та й загалом на Україні!), був «Проект аграрної програми, запропонований В. І. Леніним IV (об'єднавчому) з'їздові РСДРП» (Львів, 1910). Польською мовою були вперше надруковані у Львові ряд праць К. Маркса і Ф. Енгельса.

Ювілейна науково-теоретична конференція відбулася також в Українському поліграфічному інституті ім. Івана Федорова за участю студентів і викладачів вузу, робітників та спеціалістів поліграфічних підприємств міста. Славній річниці кни-

годрукування в Росії, питанням сучасного розвитку видавничої справи, техніки і технології поліграфічного виробництва, досягненням у художньому оформленні радянської книги присвятили свої виступи ректор інституту доцент В. Г. Шпіца, доцент Б. В. Коваленко, кандидат економічних наук Р. М. Машталер, завідуючий кафедрою художньо-технічного оформлення книги Ю. Я. Гапон та ін. В інституті було влаштовано спеціальну виставку, на якій експонувалися оригінали перших видань Івана Федорова, наукові дослідження про початок книгодрукування в Росії, на Україні, в Литві, Білорусії, кращі зразки продукції радянського книгодрукування.

Чимало цінних стародруків (XVI—XVIII ст.) представлено на виставці у кабінеті рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки (московське і лівинське видання «Апостола», «Евангелие учительное», «Острозька біблія», «Новый завет» з «Псалтирю» І. Федорова і т. д.). Ювілейні виставки відкрито також у науковій бібліотеці університету, у Львівському історичному музеї. У травні в Львові закладено пам'ятник славному російському першодрукареві Івану Федорову.

Ю. В. ПЕТРУШКО

ЗАСІДАННЯ КООРДИНАЦІЙНОЇ РАДИ З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНОГО РОБІТНИЧОГО І НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

На початку лютого 1964 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася сесія Республіканської координаційної Ради з проблеми «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху», в роботі якій взяли участь історики різних наукових установ Москви, Києва, Харкова, Одеси, Львова, Чернівців.

У вступному слові голова Наукової Ради, доктор історичних наук В. І. Клоков спинився на значенні створення Наукової Ради з проблеми. Доповідь про стан, завдання, напрями та перспективи координаційної роботи була виголошена вченим секретарем Ради старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР А. М. Шлепаковим, який відзначив, що зусилля істориків України були сконцентровані на створенні ряду узагальнюючих праць, де питання робітничого і національно-визвольного руху висвітлювалися в поєднанні з зовнішньополітичною історією. Доповідач запропонував в плануванні більше висувати тем, присвячених інтернаціональним зв'язкам у різних аспектах і на різних етапах, відзначив, що важливо спільними зусиллями готувати колективні праці, збірники, брати участь у скликанні наукових конференцій.

Ф. О. Гаранін (Москва), ознайомивши

присутніх з роботою Всесоюзної Наукової Ради, відзначив, що в 1964—1965 рр. велика увага приділятиметься проблемі міжнародного робітничого і національно-визвольного руху на сучасному етапі, вказав, що необхідно приділяти більше уваги розробці питань робітничого і національно-визвольного руху в малих країнах (Швейцарія, Скандинавські країни та ін.).

Про діяльність секції національно-визвольного руху в країнах Азії і Африки проінформував К. В. Малаховський (Москва), який закликав українських істориків разом з російськими колегами створювати колективні праці. Координація між українськими і російськими істориками дасть можливість уникнути дублювання в роботі.

М. Ф. Лебович (Львів) пропонував залучати молодих наукових співробітників і аспірантів до роботи над історією соціалістичних країн післявоєнного періоду зазначивши, що велике значення для вивчення цього завдання мають зарубіжні відрядження. К. Д. Петряєв (Одеса) звернув увагу на розробку питань аграрної відносин та історіографії. О. Т. Прокопчук (Харків) висловив побажання, щоб кожна написана робота, яка одержала апробацію наукової установи, була опублі-

вана. Р. М. Бродський (Львів), запропонувавши створити представництва Ради у Львові, Одесі і Харкові, вказав на те, що апробація праці Науковою Радою мусить бути вирішальним фактором для видавництва. М. І. Семиряга (Харків) висунув пропозицію про підготовку збірника статей, присвяченого робітничому і національно-визвольному руху в роки другої світової війни.

В. М. Зайцев, Ю. О. Боев, О. А. Макаренко (Київ) говорили, що рекомендований план наукової тематики потрібно розробити більш докладно, обговорити його, розширити, узгодити з союзною Радою і включити теми про роль селянства в національно-визвольному русі, боротьбу проти неоколоніалізму, більше уваги приділити питанням історіографії. На засіданні був схвалений план роботи Ради на 1964—1965 рр. На майбутнє п'ятиріччя провідним напрямом досліджень було визначено вивчення проблеми «Інтернаціоналізм

в міжнародному робітничому і національно-визвольному русі». Рекомендовано приділити увагу розробці проблеми впливу Великого Жовтня на зростання міжнародного робітничого і національно-визвольного руху, історичним зв'язкам України з країнами Сходу, аграрним проблемам і селянському рухові в індустріально розвинених країнах капіталізму. Наукова Рада запропонувала звернутися до Міністерства вищої освіти і Міністерства освіти УРСР з рекомендацією координувати надалі плани проведення наукових конференцій і плани підготовки наукових кадрів з проблеми. По узгодженню з бюро Ради було схвалено проводити симпозиуми з найбільш актуальних питань. Було запропоновано вже з 1964 р. розпочати підготовку тематичних збірників: «Інтернаціоналісти на Україні», «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на зростання міжнародного робітничого і національно-визвольного руху».

Л. Г. ЛЯШЕНКО

ТВОРЕЦЬ РАДЯНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ НАУКИ *

На початку 1964 р. у Військово-науковому товаристві при Київському окружному будинку офіцерів відбулася теоретична конференція на тему «Володимир Ілліч Ленін — творець радянської військової науки». Доповідь — «Ленін — основоположник радянської військової науки» — зробив генерал-лейтенант запасу В. Є. Васильєв, який майстерно висвітлив геніальне ленінське вчення про побудову армії нового типу військових сил революції. Доповідач розповів про те, як вождь революції старанно, по-батьківському виховував перші кадри радянських командирів, а також про свої особисті зустрічі з Володимиром Іллічем.

Кандидат воєнних наук, полковник запасу К. В. Маковей присвятив свою доповідь розбору ленінських творів (особливо періодів підготовки і проведення Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни), в яких розкриваються основи воєнної стратегії радянської держави. Доповідач викрив тих, хто намагав-

ся під час культу особи Сталіна применшити велич ленінської теорії.

Змістовними були виступи генерал-лейтенанта запасу К. П. Кулика «Ленін про значення морального фактора у війні» та генерал-майора запасу А. Л. Кроніка «Ленін про основні принципи тактики і оперативного мистецтва».

Після доповідей з науковими повідомленнями виступили: генерал-лейтенант запасу В. Н. Бібиков — «Ленін про роль авіації в збройній боротьбі»; підполковник у відставці А. С. Неволін — «Ленін про роль морського флоту»; генерал-полковник у відставці Г. Є. Дегтярьов — «Ленін про роль артилерії в збройній боротьбі»; генерал-майор А. І. Олейников — «Ленін про роль рухомих військ» і полковник запасу М. Н. Ломотько — «Ленін про роль і значення тилу в обороні радянської держави».

Учасникам конференції були продемонстровані документальні кінофільми, присвячені життю і діяльності В. І. Леніна.

А. А. ГАВРЮК

ЗВ'ЯЗКИ РАДЯНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ ПАРТІЇ

Яскравим прикладом міцніючих зв'язків українських радянських і польських учених є недавня поїздка групи співробітників Інституту історії партії ЦК КП України в ПНР на запрошення керівництва Інституту історії партії при ЦК ПОРП. Ця поїздка була своєрідною відповіддю

на візит до нашого Інституту групи польських колег влітку 1962 р. на чолі з заступником директора інституту професором Ю. Ковальським. Ще тоді виявилось ціле коло питань і проблем, які взаємно цікавлять українських та польських істориків партії і вимагають більш тісних

творчих контактів обох наукових колективів.

6 грудня 1963 р. директор Інституту історії партії ЦК КП України І. Д. Назаренко, заступник директора П. І. Павлюк і автор цих рядків були тепло і сердечно зустрінуті польськими товаришами у Варшаві. Протягом півмісяця ми постійно відчували їх увагу і турботу. 7 грудня на прийомі у директора Інституту історії партії при ЦК ПОРП професора Т. Данишевського детально ознайомилися з організацією роботи, проблематикою цього великого наукового колективу, оглянули приміщення Інституту і його обладнання. Багато нового і цікавого дізналися ми під час дружніх розмов, зокрема, що основна увага наукового колективу істориків партії звернена на підготовку великої праці «Історія польського робітничого революційного руху». Розробка проблеми здійснюється в основному зусиллями наукових співробітників чотирьох відділів, або секцій. I відділ вивчає історію робітничого революційного руху в період з другої половини XIX ст. до 1917—1918 рр., в тому числі займається розробкою історії партії «Пролетаріат», СДКПІЛ і частково ППС-лівіці. II відділ розробляє історію революційного руху періоду 1918—1939 рр. і має однією з своїх основних проблем історію Комуністичної партії Польщі. III відділ досліджує історію героїчної боротьби польського народу на чолі з комуністами проти німецько-фашистського окупаційного режиму в 1939—1944 рр. IV відділ має своїм завданням розробку історії Народної Польщі, історії ПЗР і ПОРП в 1944—1963 рр.

Всередині цих відділів створено окремі бригади по розробці найбільш важливих тем і проблем періодів з активним залученням до цієї праці наукових сил інших установ і організацій. Польські історики партії систематично готують і випускають великі документальні збірники і монографії, зокрема вибрані праці таких видатних партійних діячів, як В. Гомулка, А. Варський, В. Костшева, Ю. Ленський.

Колеги з народної Польщі нагромадили значний і цікавий досвід щодо збирання бібліографії і історико-партійних джерел, зокрема спогадів організації і проведення наукових дискусій тощо.

13 грудня в Інституті історії партії при ЦК ПОРП наша група мала зустріч з польськими істориками партії — професором Ю. Ковальським, Г. Іванським і Я. Радзейовським, а також з колишніми активними діячами КПЗУ А. Гошовським, Ю. Завадським, Е. Кушкою, Т. Маришук, О. Шехтером і М. Щирбою. Ми радилися з польськими товаришами з цілого ряду питань історії КПЗУ, розробка якої вимагає тісних контактів і творчого єднання українських і польських істориків партії.

Поїздка допомогла з'ясувати ряд питань історії Народної гвардії у Львові, спільної боротьби радянських і польських підпільників-партизанів проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни, а також питань, зв'язаних з підготовкою тритомних праць з історії громадянської і історії Великої Вітчизняної воєн на Україні.

18 грудня ми були присутні на урочистих зборах, присвячених 45-річчю утворення Компартії Польщі і Компартії Західної України, у Варшаві. За пропозицією польських товаришів наша група зробила цікаву поїздку по історичних ленінських місцях в Польщі, до Кракова, Нового Тарга, Пороніно, курорту Закопане, а також побували в Катовіце і Освенцімі.

Досягнуто взаємної домовленості про постійний обмін відповідною інформацією в галузі поточних досліджень, а також про систематичний обмін виданнями інститутів. Хочеться щиро подякувати польським товаришам за гостинну дружню зустріч. Вони доклали багато зусиль, щоб наша поїздка була успішною і плідною, щоб ще більше росли і міцніли братерський союз і дружба українського і польського народів.

А. Д. ЯРОШЕНКО

АРХЕОЛОГИ ПРО СЛОВ'ЯН НА ДУНАІ

В кінці 1963 р. в Будапешті відбулася IV робоча Народа Міжнародного семінару з слов'янської археології на тему «Слов'яни на Дунаї». В її роботі взяли участь 26 вчених з Австрії, Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщини, ФРН, Чехословаччини і Югославії. На Нараді було прочитано 23 доповіді. В. І. Довженко (Київ) доповідав про господарство і суспільний лад слов'ян Подніпров'я в період заселення Придунав'я і Балкан. Доповідач показав участь подніпровських слов'ян у заселенні Подунав'я. Археологічні матеріали з Подніпров'я середини і другої половини I тисячоліття н. е. свідчать

про високий на той час рівень розвитку землеробства, тваринництва, ремесла і обміну. Суспільні відносини подніпровських слов'ян характеризувалися розкладом первісно-общинного ладу, коли пануючою була територіальна община. Всі ці риси життя подніпровські слов'яни перенесли і на Псдунав'я.

Методам археологічного вивчення села слов'янських народів присвятив свою доповідь В. Гензель (Варшава), в якій звернув увагу на стаці знарядь і організацію праці, демографічні дані, життєвий рівень населення, звичаї, зовнішній вигляд села і т. п.

Більшість доповідей торкалася питання проникнення слов'ян за Дунай та освоєння ними нових територій. П. Ваці (Будапешт) на основі детального аналізу письмових джерел про слов'ян на Подунав'ї і суміжних землях прийшов до висновку, що слов'яни з'явилися за Дунаєм не раніше VI ст. Доповідач прослідкував також найменування слов'ян по історичних джерелах. Про просування слов'ян за Дунай, підтвержене археологічними матеріалами, виявленими переважно на території Австрії, говорив Г. Мітша-Мірхейм (Відень).

Слов'янському поселенню в Панонії, біля с. Заловар, присвятила доповідь А. Шош (Будапешт), яка вважає, що ця територія була заселена слов'янами ще в аварський час. Археологічні матеріали, що відбивають просування слов'ян в нижню Подунав'я, були темою доповіді Г. Штефана (Бухарест). Про проникнення слов'ян в Дакію говорив у своїй доповіді І. Нестор (Бухарест).

І. Корошец (Любляна) розповідав про ранньосередньовічні слов'янські пам'ятки в північно-західній Югославії і в районі східних Альп, де виявлено знахідки, що нагадують деякі предмети з Мартинівського кладу на Подніпров'ї.

Г. Янкун (Гетінген) говорив про західну межу розселення слов'ян у північній Німеччині в епоху раннього середньовіччя. Слов'янська кераміка VIII ст. зустрічається в городищі біля озера Ратцебург. Чимало слов'янських поселень IX ст. і пізнішого часу — в північній Гальштінії. На думку доповідача, в городищах сиділи слов'янські старшини, яким підкорялися навколишні жителі. Серед городищ найбільш значним було Ольденбурзьке.

Про слов'янські пам'ятки в Тюрингії розповів П. Грімм (Берлін), який вважає, що слов'яни з'явилися тут в VII ст., в період послаблення Франкської держави. Під час розкопок знайдено багато слов'янської кераміки, а також напівземлянки стовбової конструкції з печами-кам'янками, що схожі на ранні слов'янські житла Чехословаччини.

Подунав'я, як ніяка інша територія в Європі, було в середні віки місцем постійних стикань різних народів. Зокрема, на Нараді було виголошено кілька доповідей, переважно угорських вчених, про культурні взаємини слов'ян і угорців. Про прогресивне значення зв'язків угорців з слов'янським населенням Подунав'я говорив А. Барто (Будапешт).

І. Баласс (Будапешт) проаналізував угорську землеробську термінологію і прийшов до висновку, що угорці запозичили у слов'ян чимало прийомів обробітку ґрунту. Дві доповіді торкалися питання про угорсько-слов'янські відношення на основі даних антропології. І. Немеспері (Будапешт) зупинився на методичних питаннях палеоантропологічних досліджень слов'ян і угорців. В питаннях визначення

етносу він надає перевагу антропологічному матеріалу перед археологічним.

В. Кочка (Познань) прочитав доповідь про відношення між угорцями і слов'янами, виходячи з порівняння археологічних й антропологічних даних.

Розглядаючи культурні зв'язки народів Подунав'я, учасники наради спинялись на деяких предметах одягу воїнів і знатних осіб.

Письмові джерела про угорсько-моравські відносини проаналізував Г. Гіорфі (Будапешт). Великоморавському князівству та останнім археологічним відкриттям слов'янських пам'яток на його території були присвячені доповіді І. Поуліка (Брно) та А. Точека (Нітра), які доповіли про результати археологічних відкриттів, що свідчать про високий рівень культури Великої Моравії. На їхню думку, культурний процес у угорців здійснювався під сильним впливом Великоморавського князівства.

Про цікаві матеріали, що відображають культурні взаємозв'язки слов'ян, аварів і франків в західній частині Угорщини IX ст., доповів Г. Горок (Будапешт).

Великий інтерес викликало повідомлення К. Миятева (Софія) про результати розкопок пам'ятки середньовічної слов'янської культури на Подунав'ї — резиденції болгарських царів у Тарново.

Відображенню культурного впливу слов'ян на давніх болгар в археологічних матеріалах була присвячена доповідь С. Станчева (Софія). Про відносини південних слов'ян в Далмації з місцевим римським населенням, про вплив останнього на розповсюдження християнства серед сербів говорив І. Ковачевич (Белград).

Тема «Слов'яни на Дунаї» була висвітлена на Нараді досить різнобічно, але найповніше з'ясовано два питання: проникнення слов'ян на Подунав'я та угорсько-слов'янські відносини. Всі доповідачі одностайно прийшли до тієї думки, що слов'яни почали проникати за Дунай в VI ст., і цей процес, що тривав довгий час, в основному, був мирним, хоч почався він з військових вторгнень. Слов'яни застали тут місцеве населення, з яким вони потім жили поруч і поступово змішувалися. Під час завоювання Панонії угорці не знищили місцевого слов'янського населення, і це підтверджується наявністю особливих слов'янських могильників X ст. поряд з угорськими. Поява змішаних угорсько-слов'янських могильників відображає зближення цих народностей, а в XI ст. з'являються однотипні могильники, що поєднують у собі культурні та антропологічні риси слов'ян і угорців. Цим завершується процес інтеграції двох народів, що був у основі етногенезу сучасного угорського народу.

Нарада підбила певні підсумки сучасного стану вивчення проблеми.

До програми Нарادی входило також ознайомлення її учасників із станом археологічних досліджень в Угорщині. Учас-

ники наради оглянули експозицію археологічних відділів Угорського національного музею, розкопки римського міста Аквінкума, яке було центром римських володінь у Панонії, музеї та місця розкопок в Секешфехерварі, Вестрпремі, Тигані, Кестхеї, Золоварі, Вишеграді та Естергомі. Археологія в Угорщині користується увагою з боку керівних органів і повагою серед населення. Багато музеїв у провінції ведуть самостійні розкопки, які фінансуються місцевими органами влади та господарськими організаціями, а спеціалісти центральних археологічних установ допомагають їм. Населення тих міст і сіл, на території яких ведуться розкопки, жваво цікавиться їх результатами, надає допомогу археологічним експедиціям. Велика увага в Угорщині приділяється охороні пам'яток культури і в тому числі археологічних пам'яток. Розкопані залишки давніх будівель старанно консервуються і реставруються. Популярність археології — результат великої роботи археологів по пропаганді архео-

логічних та історичних знань в народі.

На нараді обговорювалися також організаційні питання. Проф. В. Гензель (Варшава) вніс пропозицію скликати через 5—10 років Міжнародний Конгрес з слов'янської археології. Цю пропозицію було підтримано. Брати участь у ньому рекомендується всім слов'янським країнам, а також Австрії, НДР, Румунії, Угорщині та ФРН — де провадяться дослідження в галузі слов'янської археології. Між засіданнями Конгресу функціонуватимуть робочі наради з слов'янської археології як інституція Конгресу підготовчого характеру. Почесним постійним Президентом Конгресу рекомендовано акад. Б. О. Рибаківа. На запрошення Польської Академії наук перший Конгрес буде скликано у Варшаві 1965 р.

Наступну робочу Наряду міжнародного постійного семінару з слов'янської археології вирішено скликати в травні 1964 р. в м. Софії на тему «Слов'яни та Візантія».

В. Й. ДОВЖЕНОК

ХМЕЛЬНИЦЬКЕ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧЕ ТОВАРИСТВО

Поділля надзвичайно насичене історичними і археологічними пам'ятками — свідками героїчного минулого народу, що й зумовило розгортання краєзнавчого руху в області. Щоб надати йому чіткого спрямування, поглибити і розширити справу вивчення історії краю, за ініціативою Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, Хмельницького обласного краєзнавчого музею та обласного державного архіву було створено організаційне ядро історико-краєзнавчого товариства, яке розробило статут і основні завдання краєзнавців Хмельницької області.

22 лютого ц. р. відбулися організаційні збори та наукова конференція Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства, в роботі яких взяли участь секретар промислового обкому КП України О. С. Ігнатів, науковці вищих учбових закладів Поділля, музеїв, державного та партійного обласних архівів, учителі області та краєзнавці-аматори. Згідно з статутом, що його прийняли збори, товариство є добровільною науково-освітньою ор-

ганізацією, що працює на громадських засадах. Членами товариства можуть бути всі, хто діяльно вивчає історію, археологію та етнографію Поділля. Роботою товариства керує правління, очолюване головою (С. К. Гуменюк), двома його заступниками (М. І. Железнякова, Г. М. Хотюк) і вченим секретарем (кандидат історичних наук І. С. Винокур). При правлінні діятиме редколегія на чолі з редактором-доцентом Л. А. Коваленком. Членами правління обрані також представники центральних наукових установ республіки: член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков, доктори історичних наук Ф. П. Шевченко і П. А. Лавров (обидва уроженці Поділля), кандидат історичних наук М. Ю. Браїчевський.

На науковій конференції Товариства з доповіддю «Археологічні дослідження 1963 р. на Поділлі і півдні Волині» виступив кандидат історичних наук І. С. Винокур. Б. М. Кушнір зробив доповідь «Про досвід проведення історико-краєзнавчої роботи в середній школі с. Жванець Кам'янець-Подільського району».

Л. А. КОВАЛЕНКО,

І. С. ВІНОКУР

ПЕРШІ ПІДСУМКИ РОБОТИ ПО НАПИСАННЮ ІСТОРІЇ МІСТ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Для безпосереднього написання історії міст Сумської області з міських і зональних комісій були виділені авторські колек-

тиви (5—7 чоловік), які зобов'язані обробляти зібрані матеріали для історичних нарисів. Наприклад, групі із складу Ро-

менської міської комісії (вчитель історії середньої школи Г. Д. Литвяк, завідувачий кабінетом політосвіти МК КП України А. А. Кричевський, директор Роменського філіалу облдержархіву К. К. Синенко, завідувачий краєзнавчим музеєм Т. І. Єгоров) доручено писати розділи історії міста. Для літературної обробки нарису була створена група з трьох чоловік — викладачів російської і української мов середньої школи та працівника редакції міської газети.

Для збору матеріалів з історії м. Ромни залучено широку громадськість міста: спеціально виділені товариші, які пишуть історію свого заводу, фабрики, підприємства. Працівники краєзнавчого музею з допомогою місцевих краєзнавців на громадських засадах написали 18 статей і нарисів з історії міст і краю. Цей матеріал уже підготовлений до друку і найближчим часом буде опублікований у краєзнавчих записках. Зрозуміло, що зібраний краєзнавцями матеріал використала міська комісія по написанню історичного нарису про м. Ромни.

У міському будинку піонерів і в піонерських дружинах середніх шкіл працюють юні краєзнавці. Група учнів, якою керує викладач історії В. Н. Заєц, зібрала цікавий матеріал про революційні події 1905 р. в Ромнах, про історію заводу «Тракторозапчастина» і бригаду комуністичної праці Ю. Листопадного, що тут працює.

Міськком партії вирішив провести широке обговорення підготовленого нарису з історії міста, а потім опублікувати його частинами в місцевій газеті.

На жаль, не всі комісії міськкомів і парткомів зуміли організувати свою роботу так, як у м. Ромнах, тому ідеологічний відділ промислового обкому партії скликав 18 липня 1963 р. обласну нараду, на яку запросив авторські колективи міських і зональних комісій, наукових працівників обласного краєзнавчого музею, партійного і державного архіву, викладачів соціально-економічних дисциплін вищих учбових закладів. Учасники наради повідомили про стан роботи на місцях, про перешкоди і труднощі у підготовці історії міст.

Працівники музею і архівів повідомили учасників наради, які є нові документальні матеріали про деякі міста і населені пункти Сумської області, що можна використати в історичних нарисах. Встановивши терміни подачі підготовлених матеріалів до обласної редакційної колегії, нарада сприяла розгортанню більш активної роботи на місцях. Незабаром після цієї наради члени обласної комісії виїхали для подачі допомоги міським і зональним авторським колективам.

Внаслідок згаданих заходів у вересні вже почали надходити нариси до обласної комісії.

Першою прислала свій матеріал Коноптоська міська комісія, потім Роменська, Білопільська, Тростянецька, Путивльська, Шосткинська, Дружбинська, Сумська. Наприкінці жовтня всі надіслані матеріали були розподілені між членами обласної редакційної колегії для попереднього розгляду. Рецензент П. А. Сапухін з'ясував, наприклад, що в нарисі про Путивль до жовтневого минулому відводиться більше половини всього тексту, що розмір рукопису майже втричі більший, ніж того вимагає Головна редакційна колегія. В рукописі є чимало фактичних неточностей, він літературно зовсім не відредагований.

Ще більш істотні недоліки допускаються в історичних нарисах Білопільської, Дружбинської, Шосткинської комісій. Так, у нарисах про Білопілья і Ворожбу не висвітлювались цілі періоди в житті цих міст, включалось чимало відомостей, що не мають прямого відношення до історії даних населених пунктів.

З представлених в обласну редколегію рукописів найбільш вдалими є нарис про м. Конопоть, в якому переконливо і яскраво показані великі зміни, що відбулись у місті за роки Радянської влади, висвітлені ті блага, що принесла трудящим Конопотопу Велика Жовтнева соціалістична революція і побудова соціалістичного суспільства в СРСР.

Позитивним у нарисі є те, що він показує кращих людей міста в революційній боротьбі і щоденній праці в ім'я торжества комунізму.

Однак в згаданому рукописі слабо розкривається важливий період життя нашої країни — 1953—1963 рр. Науково-довідковий апарат у нарисі про Конопоть, як і в інших рукописах, присланих в обласну редколегію, далеко не досконалий.

Зрозуміло, щоб викласти зібраний матеріал вправно і цікаво, авторським колективам і редакторам необхідно багато потрудитись. Тому обласна редколегія вирішила повернути рукопис для доробки, одночасно направивши рецензії і методичні рекомендації по написанню історії кожного міста.

Було б доцільним, щоб Головна редколегія провела один-два семінари з питань підготовки рукописів до друку. На цих же семінарах доцільно з'ясувати, як буде організована робота по написанню історії міст і сіл України в період 1964—1967 рр., тобто тоді, коли рукописи будуть вислані з місць для підготовки до друку.

С. В. МАЛКІЕЛЬ

ОПИС ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК м. КИЄВА

З перших днів Великої Жовтневої соціалістичної революції Комуністична партія і Радянський уряд приділяють велику увагу обліку та охороні історико-культурних пам'яток. Створені руками талановитих майстрів, вони становлять національну гордість нашого народу і мають велике пізнавальне і виховне значення. З ініціативи В. І. Леніна 14 жовтня 1918 р. Рада Народних Комісарів видала декрет «Про пам'ятники Республіки», за яким усі історико-культурні пам'ятки були оголошені народною власністю. З 5 жовтня 1918 р. почалася державна реєстрація всіх монументальних і речових пам'яток старовини і мистецтва. На утримання і ремонт найбільш цінних були виділені відповідні кошти. Постановою ВЦВК та РНК РРФСР від 7 січня 1924 р. встановлювався порядок археологічних розкопок і передбачалась кримінальна відповідальність за порушення правил охорони історико-культурних пам'яток. Ще 1919 р. на Україні був створений при Наркоматі освіти «Всеукраїнський комітет охорони і збереження історико-культурних пам'яток».

Науково-методичне керівництво охороною і вивченням історико-культурних пам'яток, встановлення наукової класифікації їх і вдосконалення наукових методів реставраційних робіт взяла на себе «Рада по охороні пам'яток культури», організована при Президії Академії Наук СРСР.

У 1948 р. Рада міністрів Української РСР поклала охорону пам'яток та нагляд за їх утриманням на виконкомі обласних, міських, районних і сільських Рад депутатів трудящих. Керівництво і контроль за цією справою здійснює Рада Міністрів

УРСР, а за пам'ятниками архітектури — Держбуд УРСР. За рішенням Ради Міністрів УРСР від 11 вересня 1963 р. були створені обласні та міські комісії для реєстрації та інвентаризації історико-культурних пам'яток, крім архітектурних, якими займається Держбуд УРСР. Виконавчий комітет Київської Міської Ради депутатів трудящих спеціальним рішенням від 20 листопада 1963 р. зобов'язав міське управління культури провести протягом 1963 р. та першої половини 1964 р. реєстрацію та паспортизацію історико-культурних пам'яток, що знаходяться в Києві, залучивши до цієї справи відділи культури, громадський актив краєзнавців, працівників наукових закладів, художників, учителів, студентів тощо. Цим же рішенням було затверджено комісію по керівництву реєстрацією і паспортизацією історико-культурних пам'яток у Києві.

Створюються районні комісії, в складі яких працюватиме одним з членів міської комісії, що одержать від міського управління культури списки відомих історико-культурних пам'яток. Успіх виконання цього урядового завдання значною мірою залежатиме від участі в ньому громадськості. Серйозну допомогу в цій роботі може подати і преса. Важливо, щоб мешканці кожного району міста виявили нові пам'ятки (колишні явочні квартири, приміщення, склади зброї, місця перебування визначних діячів минулого тощо).

Всі такі відомості потрібно надсилати до Київського історичного музею (Володимирська, 2) на ім'я директора В. Г. Ткаченка.

В. О. СИДОРЕНКО

ОБГОВОРЕННЯ НАУКОВОЇ ДОПОВІДІ

6 березня на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР старший науковий співробітник Г. М. Добров прочитав змістовну доповідь про застосування аналітичних методів у дослідженні історичного розвитку науки і техніки. Доповідач вдало використав і узагальнив останні вітчизняні та зарубіжні досягнення з цієї проблеми, наочно показав математичне вираження різноманітних статистичних даних. Г. М. Добров прослідкував закономірності зростання кадрів науковців, питомої ваги колективних досліджень. Наукова доповідь викликала великий інтерес серед співробітників Інституту. Член-корес-

пондент АН УРСР П. С. Кучеров відзначив важливість точних методів в історичному дослідженні. Про застосування нової техніки в історичній бібліографії, реферативній роботі з історії говорив Ф. П. Шевченко. Щільно схвалили доповідь академік АН УРСР Й. З. Штокало, професор М. А. Рубач, молодший науковий співробітник Н. М. Матійко. Головуючий член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій сформулював конкретні заходи, які впливали із заслуханої доповіді та її обговорення і які були схвалені Вченою радою.

О. Д. УМАНЕЦЬ

Листи до редакції

КОЛИ ВИНИКЛА ІСТОРИЧНА НАУКА?

Говорячи про початок історіографії, історики не можуть обминути творчість стародавніх учених — Геродота, Фукидіда, Ксенофонта, Полібія, Сима Цяня та інших. Однак у зв'язку з цим виникає важливе питання, чи існувала в той час історія як наука. Під час обговорення в 1947 р. праці Г. Ф. Александрова «История западно-европейской философии» А. О. Жданов заявив: «Філософські погляди греків були настільки переплетені з їх природничо-науковими, політичними поглядами, що ми не повинні, не маємо права переносити на грецьку науку наш, що пізніше виник, поділ наук, їх класифікацію»¹. З цього випливало, що про самостійні галузі знань (включаючи і історичну науку), які існували в класичній Греції, говорити не можна, бо нібито була єдина наука — філософія.

Тоді постає питання, коли ж виникла історична наука? Е. К. Путнін на це питання дає таку відповідь: «Історичні знання стали наукою, починаючи з К. Маркса і Ф. Енгельса»². А в «Большой Советской энциклопедии» і «Очерках истории исторической науки в СССР» (т. I) говориться, що процес розвитку історичних знань, який тривав кілька тисячоліть, поділяється на два принципово різних періоди: домарксистський, коли історія ще не була справжньою наукою, і період історії як науки, початок якому покладено виникненням марксизму³. Тут підкреслюється якісна відмінність нового етапу в розвитку історичних знань, що настав одночасно з виникненням матеріалістичного розуміння історії, однак не заперечується існування специфічної історичної літератури до виникнення марксизму. Проте в історіографії часто не з'ясовується зміст терміну «справжня наука». Про це свідчать суперечливі висловлювання ряду істориків. В. С. Сергеев, наприклад, вважає Геродота першим істориком у повному розумінні цього слова⁴, а С. Я. Лур'є — «першим універсальним істориком»⁵. «Всемирная история» визначає праці Фукидіда як вершину давньогрецької історіографії⁶, а В. С. Сергеев називає цього вченого «родоначальником історичної критики»⁷. О. М. Колобова відзначає, що значення відкритих Фукидідом «способів дослідження в ряді випадків залишається в силі і в сучасній науці»⁸.

В. В. Струве, О. В. Мишулін, М. О. Машкін, С. І. Ковальов, Д. П. Калістов, К. К. Зел'їн, Я. А. Ленцман, А. І. Доватур та інші дослідники⁹ вважають Геродота спеціалістом-істориком, представником справжньої історичної науки, а Фукидіда — великим вченим-істориком. Таким є погляд спеціалістів історіографії древності. Група істориків, переважно спеціалістів з російської історіографії, вважає, що історична наука виникла лише у XVIII ст., а до того існувала тільки історична думка¹⁰.

Спробуємо коротко викласти свої міркування з приводу цього питання. Від логіків до Аристотеля чітко простежується історіографічна традиція. Лінії розвитку філософії та історичної науки у древній Греції (VI—IV ст. до н. е.) — самостійні, значною мірою незалежні (хоч, зрозуміло, умовно) лінії в суспільній свідомості антич-

¹ А. А. Жданов. Выступление на философской дискуссии по книге Г. Ф. Александрова «История западно-европейской философии», 24 июня 1947 р., М., 1951, стор. 10.

² Э. К. Путнин. К вопросу определения историографии как науки и о принципах построения историографии рабовладельческого общества. «Ученые записки» Саратовского госуниверситета им. Н. Г. Чернышевского, т. XXXIX, стор. 339.

³ «Большая Советская энциклопедия», 2-е вид., т. 19, стор. 25; «Очерки истории исторической науки в СССР», т. I, М., 1955, стор. 5, 11.

⁴ В. С. Сергеев. История древней Греции, М., 1948, стор. 16.

⁵ С. Я. Лур'є. Геродот, М., 1947, стор. 151.

⁶ «Всемирная история», т. 2, М., 1956, стор. 90.

⁷ В. С. Сергеев. Назв. праця, стор. 20.

⁸ К. М. Колобова. Очерки истории древней Греции, Л., 1958, стор. 283.

⁹ А. И. Доватур. Повествовательный и научный стиль Геродота, Л., 1957, стор. 9, 46, та ін.; С. И. Ковалев. История древнего мира, т. II, ч. I, М., 1936, стор. 13—17; Н. А. Машкин. История древнего Рима, М., 1947, стор. 29.

¹⁰ Н. Л. Рубинштейн. Русская историография, М., 1941, стор. 7, 18, 64.

ного суспільства. По Геродоту, Фукидіду і Ксенофонту можна судити про те, що являла собою історична наука древніх греків у пору її зародження й формування¹¹, однак їх твори не дають чіткого уявлення про давньогрецьку філософію. Ми також не можемо судити про історичну науку по Демокриту, Геракліту, Анаксагору, Платону та інших чітко виражених філософах.

К. Маркс і Ф. Енгельс вважали вченими — істориками (представниками історичної науки) багатьох своїх сучасників і попередників¹². Великі учителі і вожді пролетаріату не сумнівалися, що історичні знання першої половини ХІХ ст. і більш раннього часу були наукою. Саме про неї К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Ми знаємо тільки одну єдину науку, науку історії»¹³. Ф. Енгельс відзначає, що у ХVІІІ ст. «...знання стало наукою, і науки наблизились до свого завершення, тобто зімкнулись, з одного боку, з філософією, з другого — з практикою»¹⁴. Але до історичної науки це положення можна віднести з застереженням хоч би тому, що у ХVІІІ ст. історія була «зовсім без філософії»¹⁵. В тій же праці Ф. Енгельс стверджує, що науки набрали у вісімнадцятому столітті своєї наукової форми¹⁶. А в другому місці зазначає, що Ньютон своїм законом тяжіння створив наукову астрономію¹⁷. Це свідчить, що до висловлення Ф. Енгельса «до вісімнадцятого століття ніякої науки не було»¹⁸ не можна підходити формально. Під «наукою» Ф. Енгельс розумів сучасну йому науку, так звану «досконалу науку», а не взагалі науку як форму суспільної свідомості. При цьому до так званої «досконалої науки» ХVІІІ ст. історичну літературу Ф. Енгельс відносить з застереженням. Тому є безпідставними посилання на Ф. Енгельса для виправдання тези про те, що В. М. Татишев є представником історичної науки, а Фукидіда таким вважати не можна.

Історична наука нового часу почала вдаватись до критичного дослідження документів, що, безперечно, піднесло її на якісно нову ступінь розвитку. В зв'язку з цим доцільно розібрати поширену в сучасній історіографії тезу про те, що справжня історична наука виникла у ХVІІІ ст. Ця теза виникла внаслідок невдумливого тлумачення ряду висловлювань Ф. Енгельса.

Фукидіда і Геродота ставлять за рамки історичної науки неспеціалісти з історії античного світу. Вони, очевидно, не усвідомлюють, що без прийняття тези «Геродот — історик-учений, історик-дослідник нічого в творчості «батька історії» зрозуміти не можна»¹⁹. Отже, перекреслюється великий розділ у спеціальній марксистській літературі з історіографії античності. Такі буржуазні історики, як Тавіль, Ранке та інші досліджували писемні джерела. Від них, безперечно, треба відрізнити істориків-аналістів (мемуаристів), які описували те, що вони бачили або чули (Фукидіда, Тацит та ін.).

Зародження описової історіографії (анналістики) відноситься не до Геродота і логографів, а до більш ранніх часів. Це — царські написи історичного змісту, вавілонські аннали, китайські хроніки, Вітхий завіт та інші, які ще не відносяться до історичної науки. Перехід до дослідницької роботи над історичним матеріалом був початком справжньої історичної науки. Відбір і оцінка цього матеріалу, вироблення методів критичного вивчення джерел, які досягли значних успіхів до виникнення марксизму, знаменували дальший розвиток історичної науки. Геродот і Сима Цянь використовували і писемні джерела, але це не може вважатися основою їх досліджень. Однак, уже в древності з'являються історики нового типу. Полібій заслуговує на увагу як перший історик, який досліджував писемні джерела.

Істотно якісне зрушення в історію історичних знань вніс геніальний історик Фукидіда, методи і прийоми наукового дослідження якого в ряді випадків використовуються і в сучасній науці. Вчений вказував на необхідність розрізнення безпосереднього висновку і справжніх причин тих чи інших подій. Він увів у науковий обіг метод зворотнього висновку. Фукидіда виявляє виключну обережність у доборі фактів, виключний інтерес до економічного життя суспільства, визнання закономірностей історичного розвитку. До французьких матеріалістів ХVІІІ ст. лише деякі мислителі відверто заперечували вплив надприродних сил на суспільне життя, на політичні події. Одним з них був Фукидіда. Діючими персонажами його «Історії Пелопоннеської війни» є не тільки особи, але й соціальні групи. Фукидіда є родоначальником історичної кри-

¹¹ Журн. «Вестник древней истории», 1959, № 1, стор. 170.

¹² Д. Грота, В. Ціммермана та інших істориків. Ф. Енгельс, наприклад, вважає історичну літературу 30-х років ХІХ ст. «спеціальною наукою», ставлячи її в один ряд з літературою з геології, економіки і математики (Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 321).

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 16.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 560.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Див., наприклад, А. И. Доватур. Повествовательный и научный стиль Геродота, Л., 1957, стор. 14, 97 і ін.

ики в справжньому розумінні цього слова. Зважаючи на все це, є всі підстави вважати Фукидіда представником справжньої історичної науки. Завжди треба враховувати конкретно-історичний ступінь розвитку тієї чи іншої науки. Справедливо зауважував І. С. Кон: «Предмет історичної науки закономірно розширювався і збагачувався ротагом всієї її історії»²⁰.

Розглядаючи стародавню історіографію, слід мати на увазі й енциклопедичність ревіних учених. Так, викладаючи історичний матеріал, Геродот повідомляє топографічні, географічні відомості та інші важливі дані. Крім власне історії, геродотова наука містить також географію і етнографію, лишаючись, однак, переважно історичною о суті. Аристотель поряд з такою чисто філософською працею, як «Метафізика», написав «Афінську політію», що має ясно виявлений історіографічний характер. Отже, же в стародавньому світі яскраво виявились окремі галузі людських знань.

Із всього сказаного можна зробити такий загальний висновок: за весь час існування історична наука зазнала два істотно якісні зрушення: 1) саме її виникнення і сукупності історичних людських знань у древності, 2) виникнення матеріалістично-розуміння історії, перетворення історії в справжню науку про людське суспільство.

Л. А. ЛЯХОВЕЦЬКИЙ

ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ ДО ІСТОРИЧНОГО НАРИСУ

У № 5 «Українського історичного журналу» за 1963 р. надрукований цікавий історичний нарис про м. Білу Церкву. Він написаний із знанням справи. Тут згадується і про заснування міста, розповідається про становище трудящих до Жовтневої революції, участь жителів в національно-визвольному і революційному русі, про зрушення міста в роки Радянської влади. Можна визнати в основному задовільним співвідношення частини, в якій йдеться про давнє минуле Білої Церкви, з частиною, в якій розповідається про соціалістичне будівництво в місті.

В нарисі слідом за відомостями про розвиток промисловості міста в післявоєнні роки подається матеріал про розвиток народної освіти, культури, охорони здоров'я, отім — про житлове будівництво, благоустрій, зв'язок, транспорт і торгівлю. Очевидно, слід відмовитися від такої схеми, оскільки вона не відповідає значенню окремих алузей народного господарства та їх зв'язкам. Вважаємо, що краще викладати матеріал у такій послідовності: господарство (промисловість, транспорт і зв'язок, торгівля, житлове будівництво, благоустрій), охорона здоров'я, народна освіта, культура, порт. Дуже скупими є географічні відомості, зокрема про рельєф місцевості, про залізничний і автобусний зв'язок міста. Корисно було б повідомити про чисельність жителів міста за переписами 1897, 1939, 1959 рр.

В нарисі нічого не сказано про археологічні знахідки на території Білої Церкви і в її околицях (знаряддя праці, зброю, людини трипільської чи інших культур). Можна було навести більш конкретні відомості про участь жителів міста і навколишніх сіл у гайдамацькому русі другої половини XVIII ст., наприклад, про дії загонів А. Швачки і А. Журби. Автор чомусь опустив дати окупації Білої Церкви німецько-фашистськими загарбниками і визволення міста радянськими військами. Треба було гадати 1-у Чехословацьку бригаду, нагороджену за успішні бойові дії в районі міста орденом Б. Хмельницького. Від рук гестапівців у Білій Церкві загинули тисячі радянських громадян, звідси ешелон за ешелонем насильно вивозились юнаки і дівчата на каторжні роботи до Німеччини. І про це повинно бути сказано в нарисі.

В статті не вказано кількості учбових закладів, чисельності учнів у школах Білої Церкви нині. Нема відомостей про дитячі садки, ясла, про кількість і діяльність ювітнічних клубів і гуртків художньої самодіяльності. За останні роки в Білій Церкві проведена велика робота по благоустрою міста, але в статті про це сказано мало. Наявні, слід було б розповісти про кращих людей міста, які тепер своєю творчою працею звеличують нашу країну.

При доопрацюванні нарису треба дати пояснення до окремих статистичних даних. Наприклад, автор зазначає, що до Великої Вітчизняної війни в Білій Церкві було 18 підприємств, а тепер — 32. Якщо говорити про кількість фабрик і заводів, що діяли в 1940 р., то, очевидно, варто вказати, яка кількість з них належала до промислової кооперації. З нарису ми дізнаємося, що тепер у міському господарстві працює 28 тис. трудящих. Це не відповідає дійсності. Як відомо, до міського господарства відносять не тільки комунальне господарство, установи охорони здоров'я і народної освіти, місцевий транспорт, тобто ті галузі господарства, які підпорядковуються міським Радам. Очевидно, в міське господарство автор нарису включив і промислові підприємства.

І. В. ГАРНАГА

²⁰ «Философская энциклопедия», т. 2, стор. 368.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. **О. В. Авилов.** За большую химию. **И. Я. Ковалев.** Программа КПСС о защите социалистической Отчизны. **Из истории КП Украины в годы Великой Отечественной войны.** **Н. А. Буцько.** Партийное строительство на Украине (декабрь 1942—1945 гг.). **В. М. Немятый.** Создание и деятельность партийного подполья на юге Украины (1941—1944 гг.). **М. Л. Бабий.** Партийное руководство антифашистской борьбой на Винниччине. Сообщения. **В. В. Горак.** Пропаганда и внедрение передового опыта в сельском хозяйстве (1953—1963 гг.). **Д. И. Юхнович.** Роль рабочего класса УССР в материально-техническом развитии районов целинных земель Казахстана (1954—1962 гг.). **Н. К. Колесник.** Беспартийные рабоче-крестьянские конференции в 1920 г. **Ю. П. Лавров.** Иностранные капиталовложения в металлургическую промышленность юга Украины. **В. Г. Вервес.** Тарас Шевченко среди польских друзей. Выводы из научных исследований. **Г. А. Боровиков.** Мероприятия парторганизаций Украины по укреплению кормовой базы животноводства (1953—1958 гг.). **Р. С. Федорчак.** Политико-воспитательная работа комсомольских организаций предприятий тяжелой индустрии западных областей Украины (1959—1961 гг.). **Г. М. Рейтер.** К вопросу о начале монополизации сахарной промышленности Правобережной Украины. **В. Тарасенков.** Дальнейшее развитие СЕПГ ленинской теории социалистической революции. Заметки. К истории городов и сел Советской Украины. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. **O. V. Avilov.** For Big Chemization. **I. Y. Kovalyov.** Program of the CPSU on the Defence of the Socialist Fatherland. *From the History of the CP Ukraine during the Great Patriotic War.* **N. A. Butsko.** Party Construction in the Ukraine (December 1942—1945). **V. M. Nemyaty.** Organization and Activity of the Party Underground in the South of the Ukraine (1941—1944). **M. L. Babiy.** Party Leadership of Antifascist Struggle in Vinnitsa Region. **Communications.** **V. V. Gorak.** Propaganda and Inculcation of Progressive Methods in Agriculture (1953—1963). **D. I. Yukhnovich.** Role of the Working Class of the Ukrainian SSR in the Material Technical Development of Virgin Lands of Kazakhstan (1954—1962). **N. K. Kolesnik.** Non-Party Workers' and Peasants' Conferences in 1920. **Y. P. Lavrov.** Foreign Investments in the Metallurgical Industry of the South of the Ukraine. **V. G. Verves.** Taras Shevchenko among Polish Friends. **Conclusions from Research.** **G. A. Borovikov.** Measures of the Party Organizations of the Ukraine for Strengthening the Fodder Base of Stock-raising (1953—1958). **P. S. Fedorchak.** Political Education Work of the Komsomol Organizations of Heavy Industry Enterprises of Western Regions of the Ukraine (1959—1961). **G. M. Reiter.** On the Beginning of the Monopolization of the Sugar Industry of the Dnieper Right-bank Area of the Ukraine. **A. V. Tarasenkov.** Further Development by the Socialist United Party of Germany of Lenin's Theory of Socialist Revolution. **Notes.** On the History of Towns and Villages of Soviet Ukraine. **Aid to the History Teacher.** Our Calendar. Criticism and Bibliography. News and Information. Letters to the Editor.